

શકે એવું મેં કદી વિચાર્યું નહોતું. માળપણની એ કટપના છવનના પાછા ભાગમાં સાચોસાચ ખરી પડતી જોઈ તેને બાંધ્યની એક પ્રિયિત્રતા માન્યા સિવાય રહેવાતું નથી.

શ્રી ઈન્દુભાઈ યાત્રિની ષષ્ટિપૂર્તિના સમારંભમાં ચીનની એશિયા શાંતિ પરિષદમાંથી પાછા આવેના શ્રી યશવંત શુકનને જોયા તે વખતે જ તેમને મળી તેમના પ્રાસની વાત સાંભળના ઈચ્છા થોડી બીજો દિવસે અપોરે તો તે અને મુખોધભાઈ મારે ત્યાં આવી પહોંચ્યા ચીનના ખમગ પૂછુ તે પહેલાં તો તેમણે મને પકડ્યો “હવે તમારો વારો છે તમીયત ટેમ છે? મોગે પ્રવાસ ખમી શમ્મો કે?” મેં કહ્યું “હું ગાજપ્રમ્ણમાં કરું જાણતો નથી ટાઈપણ અજો પ્રજાપ્રતિનિધિ બનનાની મારી લાયકાત મણાય નહિ.”

પણ આ તો પ્રજાઓની જ પગિ છે અને પ્રજાના દરેક થગા, દરેક વર્ણ કે જાતિના લોકો યુદ્ધનીતિનો પ્રતિષ્ઠ કરના પ્રજા પ્રજા વચ્ચે સદ્ભાવ આપવા જગતના અગ્રગણ્ય પિતાનો, પડિતો, વિનાનીઓ અને ઢનાકારોની દોગવણી હકમ મળનારા છે અને તેથી જ તમે બીજા કરતાં વધુ યોગ્ય ગણાઓ. માત્ર યુરોપનો કારમો શિયાળો સહન કરનાનો છે, તા ૧૨મીએ વિરાનામાં વિશ્વના પ્રજાજનોની ટ્રેસ મળશે ગુજગતમાંથી અને હિંદના બીજા પ્રાંતોમાંથી ધણા પ્રતિનિધિઓ જવાના છે વડાદરાથી શ્રી રમણનાન ફેસાઈ પણ જનાર છે.”

‘તમારે ગુજગત શાંતિ સમિતિ તરફથી જવાનું છે

આ એક પરિચિત નામ માલગી મેં હા પાડી દીધી

અસ આટલી જ વાતમાં પ્રાસનો કમ નક્કી થઈ ગયો. સ્થાનિક અધિકારીઓએ અને પોલીસખાનાએ બનતી ઝડપે કચેરીના સિગ્નતા પૂરા કરી આપ્યા.

તારીખ ચોથીએ મેં અમદાવાદ છોડ્યું તમારે શાંતિ સમિતિના સભ્યોએ ઝેશન પર જે ભાવભર્યું વિદાયસન્માન આપ્યું તે જુલાય એમ નથી.

“સ્ટાવિન પીપલ પ્રાઈઝ”ના અધિકારી બનેલા ભારતીય નેતા ડૉ. સંકુદીન ક્રીશ્ચનનો શ્રી રવિશંકર ગવળે કહેલો આ મધ્ય મોવિયેટ પત્ર “ઓર્ગેન-વ”માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો.

**Congress of the
People for peace**
(જનતા વિશ્વશાંતિ સંમે-
લન)નો થોડો પૂર્વપરિચય

જાતની મહાસત્તાઓને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી સખસરજનમ એને અટક બોમ્બ, હાઈડ્રોજન બોમ્બ વગેરેમાં તેમજ જંતુઅમારક યુદ્ધનીતિમાં આગળ વધતી જોઈ માંડ માંડ છૂટી જતી યુગેષ અને એશિયાની જે નાની અને નિરૂપદતી પ્રજાઓ યુદ્ધના જખમો વિસંગી હતી તેના શાંતિચાહક પ્રજાજનોમાં મલરોટ અને ચિંતા પેદા. ૧૯૪૬માં આંતરરાષ્ટ્રીય દળાણ નરમ પાડવા અને વાંધાવચકાને નિકાલ લાવવા બજલોદીનો ત્યાગ કરી સમાધાની કે ચર્ચાથી નિકાલ લાવવાના માર્ગો સૂચવવા, પારિસ અને પ્રાગમાં મંત્રણા કરના સમિતિઓ મળી.

એ જ વર્ષમાં પારિસમાં પડેલું શાંતિ સંમેલન મળ્યું અને તે પછી દેશ દેશ વચ્ચેના સખધો સુધાગ્યા અને સંસ્કારિક આપણે કરના દરેક દેશમાં મંડેલો અધ્યાપાયા એ અનુસાર હિન્દુસ્તાનમાં કલકત્તા ખાતે એક શાંતિ સંમેલન (Peace Congress) મળ્યું. તેમાં પરિમિત સંખ્યા હતી તેમાંથી ડૉ. અમત અને ડૉ. મુન્ડે એક

સયુક્ત જાહેરાત કરી જેમા શસ્ત્રસયમ માટે તેમજ વિરાટ માનવ-સહાર રોકવા અને દેશ દેશ વચ્ચે સદલાવ વધારવા સર્વ પક્ષો અને સર્વ સમાજોને સાથ અપવા વિનંતિ કરી આની સારી અસર થઈ અને મહાસલા વખતે એક બાજુ નાની સલા ભગી સહીઓ મેળવી તેમા ધણા કોંગ્રેસવાદીઓ, લેખો અને કથાકારો જોડાયા

એ પછી થોડા વખતે ૧૯૫૧ના એપ્રિલમા તેમની ખીજ અખીવ ભારતીય શાંતિ પરિષદ ભરાઈ તેમા જુદા જુદા પક્ષના ૬૦૦ જેટલા પ્રતિનિધિઓએ ભાગ લીધો અને તેને એક વિશિષ્ટ ભારતીય ઘાટ નીચે સર્વ દેશોને પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય મળવું જોઈએ, સામ્રાજ્ય શાહીનો અત અવાવો જોઈએ, હિંદ અને પાકીસ્તાનના સળધો સુધારવા જોઈએ અને કાશ્મીરનું સમાધાન બહાગની દખતગીરી વિના થવું જોઈએ વગેરે ઠરાવો તેમા થયા અને “ગ્રોવ ઇન્ડિયા પીસ કોન્ફ્રેન્સ”ની ન્યના થઈ તેના પ્રમુખ ડૉ. કિચનુ થયા અને ભારતના ખીજ પ્રતિમા તેની પેટા સમિતિઓ થઈ

ફ્રેંચઆરીમા એશિયાઈ સંગમ કરવાની વાત ચાલી અને એશિયાવાસીઓ વચ્ચે લડાઈ ન થવી જોઈએ એ ભારના પર ચીને વાત જોપાડી લીધી અને તેથી શાંતિના કાર્યને જળરો ટેકો મળી ગયો જેમને લેવાદેવા નહોતી એવા ગાંધીને પણ તેની વાગ્તવિકતા સમજાઈ.

એવામા ચીની સરકારના નિમનણથી હિંદમાથી એક ગુમેચ્છા દર્જ મળી ડૉ. મુબારાખા, ડૉ. મુદરનાન અને ડૉ. મુદરાજ આનંદ વગેરેનું બનેલું ત્યા ગયું તે પ્રસંગે શ્રી મુદરાજે ત્યાના શાંતિકાર્યકરોને એશિયાઈ અને પેસીફિક દેશોના પ્રતિનિધિઓની એક શાંતિ પરિષદ મેળવવી જોઈએ એવું સૂચન કર્યું અને તે વૃત્ત વચ્ચે લેવામા આવ્યું થોડા મહિના પછી એ પરિષદની એક “તૈયારી પરિષદ” પેકીનમા મળી, જેમા એ વિમ્તારાના પ્રતિનિધિઓ હાજર હતા તેમા શ્રી હન્ડુવાન યાસિક, સંદાર ગુરમચ્છિહ, ડૉ. કૌમારખી

પરદેશ જનાગ દરેક મુસાફરે કોલેગ અને સીનીના ઈન્જેક્શનો તાજેતરમાં લીધાનું સર્ટિફિકેટ તેમજ હેલ્થ પંદર દિવસની તબીબની હાથતની હકીકતનું કોર્મ હાથમાં રાખી ડોક્ટરી તપાસ આપવી પડે છે તેમજ સામાનમાં દાખુવાળી ચીજો નથી તેની ખાતરી આપવી પડે છે. અને કેમેગ, ઘડિયાળ, દાગીના વગેરેની ચાદી પણ આપવાની હોય છે. સાથે કેટલું નાણું છે તેનો એકરાર કરવો પડે છે. હિંદી નાણું દરેક જણ ૨૭૦ રૂપિયાં રાખી રહે છે અને “ટ્રાવેલર્સ ચેક” રૂપિયા પાંચ હજાર સુધીના ગમી રકાય, “ટ્રાવેલર્સ ચેક” પ્રવાસનું એક અમૂલ્ય સાધન છે. એક, દરેક કે વીસ પૌંડનાં એક કોઇ પણ દેશમાં તે દેશનાં નાણાંની કીમતે વટાવી શકાય છે. આવા ચેકની કીમત પ્રવાસ કરનાર ઘડીપડીમાં દેશોની હદ બદલે છે ત્યાં સમગ્રાય છે. અવ્યવસ્થા, નાણાંના વટાવનું અને ભાવનું ગાન આવે પ્રયત્ને બહુજ ઉપયોગી નીવડે છે.

“વિશ્વશાન્તિ પરિષદ”ના ભાગનીય પ્રતિનિધિઓ પૈકીના ચા. ડા. શ્રી બાલુચી (૧) શ્રી રવિશંકર ગવળ (૨) ડા. મુન્ડગજ આનંદ (૩) શ્રીમતી માસનીબાઈ ખેડેકર (૪) શ્રી રમણલાલ દેસાઈ.

અમારી દુકડીમાં ડો. મુલકગન આનંદદત્તા એ અમારું સદ્ભાગ્ય હતું. આજના પ્રવાસી અને પ્રસિદ્ધ લેખક તરીકે તેમનું કનાદિવેયક તરીકે તેમની ખ્યાતિ જાણીતી છે. ઉપરાંત માગે અને તેમનો પરિચય હિંદની કનાક્રાંતિ અગે ગાઢ બનેલો હતો. ત્રીજા સાથી શ્રી ગમ્ભીરના દેસાઈ પણ માગે સુપ્રસિદ્ધ ગુજરાતપ્રેમી મિત્ર હતા. શ્રી માનવીમાઈ બેડેડગ પૂનાના અગ્રગણ્ય સ્ત્રી-સાહિત્યકાર હતા. તેમના પતિ અને તેમનો બાર વર્ષનો પુત્ર તેમને વિદાય આપના એ પોર્ટ પર આવ્યા હતા.

ડૉક્ટર અને ડોક્ટરની તપાસ પછી પ્રવાસીઓ મિત્રો અને સ્વજનો સાથે ભગી શકતા નથી એટલે જવાનો સમય થાય ત્યાં સુધી લોકડાની આડને બે બાજુથી સૌ અસ્થપગ્મ વાતો કરતા. ઇતિહાસી સમય ચિંતાવે છે “એગ્રેટ” ના વિશાળ પાદર પર જનાર પ્લેન પખા ધગ્ગરાની રજુ હોય છે અને બરોમર વખતે પ્લેનના ‘પાયનટ અને એવિકા પેસેન્જરોને નિશાની કરી પ્લેન તરફ લઈ જાય છે ચક્રતી વખતે પોલિસ અમલદાર પામપોર્ટ પ્રમાણે ઉતાડોની હાજરી તપાસી લે છે આવેઆવે વિદાય આપના આવેના જ્વજનોની સનામી લેતા. દેતા પેસેન્જરો આમર્શી મત્તગના બાકોગમા પેસી જાય છે અને અદર ઊભી હારોમાં ગોઠવેલી ખુરશીઓ પાસેની ગોળ બારીઓમાંથી બહાર જુએ છે પણ બહારના લોકોને તેમના ચહેરા ક લાવ જોવા જાણનાની તે વેગા તક રહેતી નથી દરેક જણને ખુરશી સાથે જોડેલા પટા કંમર પર બાવી લેનાની સૂચના મળે છે સેવિટા દરેકને અવાજ રોખવા જાનમાં ખોસવાના રૂના પૂમડા વહેચે છે અને નવા મુગાફરનો ફફડાટ રોખવા દરેક જણને પીપરમીટ આપે છે એ અને જમણાભાઈએ દરેક વખતે બખ્ખે લેનાનો રીરાજશરૂ કરી દીધો.

જમીન પર એક લામી રપેગી મારી વિમાન જગ અટક્યું અને

યગેરે દત્તા એ મંમિનિએ નક્કી કર્યો પ્રમાણે ૧૯૫૦ના સપ્ટેમ્બરમાં
એને શાંતિ પરિષદ બોલાવવાનો ફગવ કર્યો. તેમાં ગુજરાતમાંથી પૂન્ય
શ્રી ગિરિશંકર મદાગજ, શ્રી. ઉમાશંકર જોશી અને શ્રી. યશવંત શુક્લ
યગેરે દત્તા એમની આવે ડૉ. ખીચનુની નેનાગીરી હોવા બદલ મળીને
૬૦ જેટલા ભાગીય ઉપીંગિ ગયા દત્તા તેમનો વૃત્તાન મુજબતે
જાણ્યો છે.

ત પછી યુગપને ઝપથી રાત્રિ મમેન મેળવવાની જરૂર વાગી,
નારણ કે બનેગિના નરી ચૂટણી માથે યુગ પ્રતિ વનજ વનજ
હેખાતુ હતુ. આથી યુગપના પ્રજાજનોએ મદાસત્તાઓ આગળ પોતાનો
અનિષ્ટાચ અચળા મનુ દરેક જોએ એનુ તીવ્ર જ્ઞાન થઇ ગયુ
કાન્મના પ્રખ્યાત વિદ્વાન ડૉ. જોશીશ્રી કપુરીની નેનાગીરીથી ૧૦ની
ડિનેમ્બરે વિયાનામાં મમેન બગવાનુ હતુ. જ્યતને માટે ખુલ્લે
પ્રતિનિધિઓને દાખરી આપના મળેતા નોતગ મયા એના ૮૫
જોના મુખ્ય રાત્રિયાદકા મુશીમનો અને નેશા સહેતા પડોઆ
એમની રચે અમે ભાગના નત્ર મેરકો તર્કિ દાખરી આપી શકયા
એકરનજુ મદાન સ્વભાવ ૮૧ એ જ્ય જ્ઞાનના અને જુદિને
પાનકાગી ૮૧

અને ગી રીતે પહેલ્યા ?

અમારે તા. ૨૩ ડિનેમ્બર પહેલા વિયાના પહોચવાની જરૂર
હતી પણ પાસપોર્ટ તા પછીએ મનૂર થયા

જે દશમાં જવાનુ હોય તે દેશના દિદમા વસના એનચીના
સર્કમિક્કા — ‘વીજા’ — પણ પાસપોર્ટમાં જોએ દગેનિન
એનચીખાતુ દિદ્દોમાં હતુ એટલે વિયાના માટે એ સડી તો નળી
પણ વખતના અભાવે ફ્રેંચ ‘વીજા’ રહી ગયો અને તેથી થોડીધણી
દખન આ પ્રવાસમાં થઇ પણ ખરી.

. પાસપોર્ટ પામે હોય તો જ પદેશના પ્રવાસ માટે ગિમાની કે

ઝડીમગની ટિકીટ લઈ શકાય.

તા. ૮ મીની બપોરે અમને ખબર મળી કે પ્રતિનિધિઓને “એર ફ્રાન્સ”ના વિમાનની ટિકીટો મળી છે. નાતાલના દિવસો નજીક આવતા હોવાથી યુરોપ તરફ જતા પ્રવાસીઓ બીડ કરી રહ્યા હતા. “એર ફ્રાન્સ” સાધ્ગોનથી નીકળી કચકતા અને દિલ્હી ઉતરાણ કરી, કરાચી રોકાણ કરી મીથું ફ્રાન્સ જાય છે. એટલે એમા ચાર જણની જગ્યા હોય તો જ અમે તાતાના “એર ઇન્ડિયા”માં કરાચી સુધી જઈએ અને તેમાં બેસીએ એવો ઘાટ ઊભાગ્યો હતો.

અમારી જગ્યાઓની ખાત્રી માટેનો તાર માંગ મુઠી ન આવ્યો એટલે સામાન તૈયાર કર્યા છતાં અચોક્કસ મિતિમાં હું વાંદગ ખાતે માગ મુકામે ઊધ સેરાની તૈયારીવા હતો ત્યાં ગંગેલગલગ ખાર વાગ્યે કમના ખારણા ટોકાયા ઊપાડી જોનાં મુંબઈ ચાલિસમિતિના પ્રતિનિધિ શ્રીયુત ધાગ અને શુજાતના મત્રી શ્રી ‘આશુભાઈ’ પટેલ ગોધતા ગોધતા આવી ઊભેલા તેમણે તુરંત “એર ફ્રાન્સ”ની જતનગતની ટિકિટો માગ હાથમા મૂકી અને જણાવ્યું કે ‘સરારે ‘દસ વાગ્યે ‘એર ફ્રાન્સ’મા તમારી સાથે બીજા ત્રણ પ્રતિનિધિઓ આવશે. કવાક પહેલાં ત્યાં પહોંચી જવું.” એમની ચિતા અને એમને પરિશ્રમ માટે ધન્યવાદ.

પછી તો ઊધ દાની આવ ર જગ ઝોકું માર્યું ન માર્યું ત્યાં ધરના માણસો જાગી ગયા યુરોપની હઢીના ભય અને ચેતવણી સાથે મિતોએ પણ ગરમ કપડાં અને જરૂરી સામાન બધાવરાની ખૂચ કાઢી જતાની હતી. પણ પછી અનુભવ જણાવ્યું કે આદો એવગકોટ અને બે જોડ ઊંચા, ગરમ ચૂટ હોયતો યુરોપમા ગમે ત્યાં જઈ શકાય. બીજા કપડાં ખાસત્ય લાગ્યાં હતા.

સાન્તાક્રુઝના એ પોર્ટ પર સામાનનું વજન થતા ૬૫ રતન ફરતા બોએ વધી ગયો પણ સાથેના બીજા પેમેન્જરોના દાગીના એકસામટા જોખતા બધાનું વજન સગર થઇ ગયું.

પંખાનો વેગ વધારી એક જપાટે ઊંચુ મેં કર્યું અદર, થયું તે થયું જ. પડી એ ધડી જળીન ઝાડ્યાં જોયાં અને પડી તો વાદ-જાની ગિજાતમાંથી કાઢ્યાર સમુદ્રનો બૂરો રંગ દેખાય.

લગભગ બાર અને એકની વચ્ચે પાપણ્ટની કેમ્પીનમાંથી એક પત્રિકા આવી, તેમાં અમે નવ દગર ફીટ જેટલી જાંચાઈ પર જઈ રહ્યા હતા અને નીચે ગિરનાર પસાર કરી રહ્યા હતા એમાં લખેલું હતું. અમે ખુરશી પાસેના બાકાસના કાચમાંથી નજર કરી તો ખરે-ખર નાના દુગરા જેવો ગિરનારનો આકાર ઝોળાખાયો. પછી થોડી વારે રણનો પ્રદેશ આંચ્યો. અમે વચ્ચે મોજ લેતા ફાંચી માગી અને રમગુસ્સાઈ પણ ખુશ થાય એવી સરસ ફાંચી અમને મેલિકાએ આપી ફરી પીપરમીટ પણ માગી લીધી. થોડી વારમાં સિંધુ નદીના ફાંડા સમુદ્રને મળતા દેખાવા લાગ્યા અને ત્રણ વાગ્યા ને શુભારે તો કરાંચીના એર પોર્ટ પર અમારું વિમાન ઉતર્યું અને અમારા સામાન સાથે અમને છૂટા પાડી દીધા.

અમે “ટ્રાન્ઝીટ” ના મુસાફરો છીએ જાણી કર્મ બારી આગળ અમારી બધું તપાસ થઈ નહિ. પોર્ટ પરથી “એર ક્રાન્સ” ની ઓફીસમાં સામાન લઈ ગયા. ત્યાં અમને ખજર પડી કે રાત્રે ત્રણ વાગ્યે સાહબેન—દિલ્હીનું વિમાન આવશે. આવતો બધો વખત કયાં ગાગવો તેની ચિંતા થઈ. જો પોલીસ અફસરો રમ આપે તો શહેરમાં જઈ આવીએ અને ફ્રેન્ચ વીજા કરાવી લઈએ. તે માટે ટેલીફોન કર્યો પણ ઓફીસો બધે થઈ ગઈ હતી. “એર ક્રાન્સ”ની સેક્રટરી તંરણ મુસ્લીમ જાનુની કાગળ અને ચોકસાઈ અમને ખૂબ જ રાહત આપનાર બની. અમારી પામે પાકીસ્તાનનો વીજા પણ નહોતો. એટલે પોલીસ ઓફીસરે અમને સખત તાકીદ આપેલી કે એર પોર્ટ-છોડવું નહિ. એથી પેલી બાજબે “એર ક્રાન્સ” ના મહેમાન તરીકે અમને પોર્ટની મોટી હોટલમાં ઓરડાઓ અપાયા. ગુજરાતી બોલના

મુશ્લીમ મજુરોએ અમારો ચામાન જેની આપ્યો અને “એ ક્રાન્સ” નો ક્વાર્ડ પણ અમારી ગોચર જોઈ ગયો. રક્ષાનો એક આપ્યો.

સારી મનપસદ રક્ષા મળી એટલે ગમણભાઈ ખુશ થયા હો. મુકરાજ આનદને અમે અમારી જની બામતોનો નિર્ણય સોંપી દીધો હતો પણ મજુરો પાછળથી ખુશીની ગનામી લેતા આ પા તેમની પામેથી જલ્દી કે ભાનતો એક રૂપિયો તો પામીશ્તાનના અગિયાર આના બરાબર થાય છે. તેમને કેટલાક ક્રાન્ક આની જ બક્ષીસના મળેના કાઢી નાખના હતા હો. મુકના ધ્યાનમાં હો કે ક્રાન્સ પહોંચતા જ ક્રાન્કની જરૂર પડનાની એવે તેમણે તેમની પામેથી લાભમાં હિદી નાણાનો વટાવ કરીને થોડા ક્રાન્ક ખરીદી લીધા એ વાત એમણે પાછળથી સમજાવી હતી.

હોટલ મોની, ઘણા ઓરડાવાળી, નની અને સ્વચ્છ હતી. અમે પડયા પડયા એકાદ રૂનાક આરામ લીધો ત્યાં મધ્યાહ્ન થયો. એટલે અમે ચાગે જણા પોર્ટની આગપાસ લટાગ માગવા નીકળ્યા. રૂતા પર જતા ફરી એક પોનિએ ગ્રાફયા અને કચુ કે “તમે પાછા મકાનની હદમાં જઓ અમારા પાડોશી ભાઈઓમાંથી કોઈની પામેથી શુભેચ્છા કે સદ્ભાવનો એકાદ શબ્દ આભગવાની પણ ત્યાં તક ન મળી, બદલે કાયદાનો અમે ભગ કરવા માગતા હઈશુ એવો તેમનો ભાવ જોઈ અમે મનમાં ઓછું અનુભવ્યું.

પાછા આની હોટલમાં જઈ પ્રમાણે શાકાહારી ખાણાની વરદી આપી અને થોડી વારે રૂમન પર બેઠા. ખાવાનું સારું હતું અને તહેનાતમાં કાનપુરથી આવેલો એક જુવાન ઘણા વિનયથી વાત કરતો હતો અમે પૂછ્યું “બેકારી છે ખરી ?” તો કહ્યું “મીલો માટે માણસોની જરૂર છે” તે પોતે કાનપુરની મીનમાં હતો અને અહીં તેને ઠીક પડ્યું હતું.

ગરે જેવું લેડુ સ્ના અને “એ ક્રાન્સ”નો માણસ જગાડી

ગયો કે અમે તૈયાર થઈ નીચે ગયા ને તેણે મનુરો પામે સામાન મંગાવી લીધો. અમે દરેક જણે માત્ર હેન્ડમેન જ સાથે ગળેડી જાડીનો સામાન લગેજમાં મોપ્યો.

પાસપોર્ટ, પૈસા અને ટિકિટ હમેશાં ખીસામાં રાખવાની સૂચના ડો. મુલ્કે આપેલી તે દેક મુઠ્ઠી ઉપયોગી જણાઈ હતી. દરેક પોર્ટમાં પ્લેનમાંથી પોર્ટમાં આવતાં જતાં પાસપોર્ટ અથવા પૈસાની તપાસ કે વેટાવની જરૂર પડતી.

રાત્રે ત્રણ વાગ્યે અધાગમાં “એર કાન્સ”નું પાંચ એન્જિનવાળું મોટું વિમાન ધરધરાડી કચ્ચું હતું. તેના ઉનાડાઓ પોર્ટના રેન્ડેરામાં એકઠા થયા હતા. ત્યાં પાડીસ્તાની અફસરને પાસપોર્ટ બતાવી અમે પણ દાખલ થયાં સામાન પર “એર કાન્સ”નાં લેમલો લાગી ગયાં હતાં. ઉનાડાઓનાં ચીની, બર્મા, ફ્રેન્ચ અને ખીજી યુરોપી પ્રજા હતી. વખત થતાં ફ્રેન્ચ મેવિકાએ પેમેન્ડરાને પ્લેનમાં જવા સૂચના કરી ડો. મુલ્કે કહ્યું કે “આગળના ઉનાડાએ તેમની સીટ પર બેસી જાય એ પછી ખાલી રહેતી મીડિ પાછળથી બેસાયેલા ઉનાડાઓએ લેવી એવો શિષ્ટાચાર છે.” અધારામાં દીવાની નિશાનીઓ પ્રમાણે પ્લેનના દાદર પામે જઈસૌ ઊભા રહે અને પાછપટ પેમેન્ડરાનાં નામ બોલી જાય તે પ્રમાણે ઉપર જવાનું હોય છે. ઉતરેલા પેમેન્ડરાની હાજરી થયા પછી અમાર્ગ નામો બોલાયાં અને અમે અંદર ગયા ત્યારે ઉડના રાજમટેવનો લાંબો ખાંડ હોય એવો ભાસ થયો.

હવે ફ્રેન્ચ અસર અપટ લાગી. સૂચનાઓ ફ્રેન્ચ ભાષામાં હતી એવક અને મેવિકાઓ ફ્રેન્ચમાં ચેનલથી આપતાં અમારી પામે આવતાં ત્યારે અમે ફ્રેન્ચ નથી સમજતા જાણી તારતી ભાષા જેવું અંગ્રેજી બોલતાં પછી તો પ્લેન ઉપડે ત્યારે દરેક વખતના જેમ દરેક સીટના પટા કમર ૫૦ બાંધ્યા કે નહિ તે જોઈ લે અને વિમાન ઝંચાઈ પર જઈ ચિદર ગિનિ પકડે ત્યારે એ ચેનલની ફર સાથ એ પછી જ ડોળને

પોતાની જગ્યા પરથી ઉડના દે અથવા "ટેકવેટ ડમ" (મફાઇ ધર) મા જવા દે

સવારનો પ્રકાર બારીઓમાંથી દેખાયો તે વખતે વારાફરતી સૌ સફાઈધરમાં જઈ આવ્યા સેવિકાએ દરેક આગની સીટની પીડમાંથી એક પાટીયુ કાઢી, ખુશીના હાથામાં બેગની ટેમન બનાની દીધા. એવક અને સેવિકાએ પચામ જેટના ઉનારુઓને સાદો નાસ્તો અને પહેલી ત્રા પીગસી દીધા ઉડના મહેનની સહનની આટની મજા માટે સૌ ટાંપી રહ્યા હોય છે બાકી નફરાય કે ન ચાર જણુ બેગા બેસી સંકે અથવા ન તો બાગીમાંથી કોઇ બદનાતા દરયો જોવા મળે

નવ વાગના પ્લેને નીચે ઊતરનાનો ઝોક ખાધો જમીન, ખેતરો અને ગામડા દેખાયા અમે પટા માધ્યા ન બાધ્યા ત્યા વિર્માન બગદાદના પાદરે ઊભુ રહી ગયુ અમે જુદી જ જાતના પોનીસ-પોશાકો અને જુદા બાધાના માનવીઓ જોયા, સવારનો તડંગ જગા ફીક લાગ્યો. ઉતરતી વખતે પોલીસે મધાના પાસપોર્ટ માગી લીધા અને સૌ રેસ્ટોરામાં ધમ્યા

ટેમલો પર ભરપૂર મ્હા, નાગ્તો, કાશી અને ફૂલો ગોડની રાખ્યા હતા પણ બગદાદ ક્યા ?

બગદાદ આનેની ટેકરીઓ પાછળ જગ જગ ડોઝિયા કરતુ હતુ એકાદ બે ધુમ્મટ સિગાય કશી નિશાની દેખાય નહિ બધા જ એર પોર્ટ શહેરોથી માઇલો દૂર વિશાળ, સપાટ જમીન પર માધવામાં આવ છે, જેથી શહેરના માનવીઓને તેના જોખમ અને અવાજથી અચાવ મળે અને વિમાનોને ઊડના માટે અને ઊતરવા માટે ખૂબતી જગ્યા મળે પોર્ટમાં બગદાદના સિક્કા, કોયેઆફો વગેરેની દુકાન હતી ફાન્સના સિક્કા ત્યા ચાન્સા એટલે ડો મુન્કે એક ચિનકાર્ડ નાઈ, ત્યાંનો જ પોર્ટન મટાપ ખરીદી, એ કાર્ડ લખીને ત્યા જ પેગીમાં નાખ્યુ ઝનાઝના રોકાણુ પડી મધા જ પ્રવાસીઓ પોર્ટના

કાટક પામે એક્ટે થયા અને પોલિસ ઓફિસરે પાસપોર્ટમાં જોઈ, જોઈ, નામ પોકારી, ચહેરા ઝાગળી સૌ આના પાસપોર્ટ પાછા આપ્યા. પછી સૌ એક પછી એક પ્લેનમાં ચઢી ગયા.

કરંચીથી ગીધી લીટીમાં જ પ્લેન આકાશમાં જતું હતું. તેના નકશામાં મુઠ્ઠા, પવતો, નદીનાળા કશા હિસાબમાં નહોતાં. પ્લેનનું પેટ્રોલ ભરવા અને ઉતાડ્યોની ભરતીબિતાર કરવા અને તેમના પેટની સામગ્રી પૂરી પાડવા જરૂર લાગે ત્યાંના એર પોર્ટમાં તેનાં મોકાણુ દેશા હોય છે.

બાર વાગતાના મુમારે સાઉદી અગેબિયાના પહાડી, ટેકરાળા અને સૂકા ખેંશો પર વિમાને બિતાર લીધો. કોઈકે મોટી સમડીની પેઠે ગામો અને નાગાં ઉપર થઈને એક વિશાળ ખડકાળુ જમીન પર તે દ્યું. બાહ્યાવના યુગની આ વેગન ભૂમિ પર એર પોર્ટ નંદનવન જેવું લાગતું હતું. ફૂંથી ચાકી આવતી વીજળીના થાંભલાની હારો અને પાણીની ટાંકીઓ નવા યુગની વિજ્ઞાનશક્તિનો વિજય ગાતાં હતાં. હવાને ચોગ્ય કુચ્છાન અને વૃક્ષોની ત્યાંની સમગ્ર પ્રવાસીનો થાક બિતારે એવાં હતાં. મારકજો હડો ખવન શરૂ થઈ ગયો હતો. પોર્ટના માણસો બધા ઉતાડ્યોને રેસ્ટોરાંમાં લઈ ગયાં.

ફ્રેન્ચ દાડની પૂરી છાપ ત્યાં દેખાઈ, મોટા આરસા, હીરા મૂંઝાવતા ઝુમ્મરો, મખમલી પડદા અને ભરપૂર ખાણીપીણી સાથે આસવના બાટલાઓનાં જૂથ ફટાકડાની પેઠે બિરતાં હતાં. દિદ વટાવી આવેના યુરોપી મુસાફરોને દિવાળીની મિઠાણીની લાગે. કેટલાક ખમો વિદ્યાર્થીઓ યુરોપમાં અભ્યાસ માટે નીકળેલા હતા. તેઓ ટંબલ પર બહુ જ સાદા, શાંત અને સ્વસ્થ હતા. તેઓ પણ ફ્રેન્ચ બોલતા એટલે વાતો ન થઈ પણ તેમની સાથેનું એશિયોઇ સામ્ય મનોભાવની સાક્ષી પૂરતું હતું.

ખાવાના પદાર્થોમાં ડો. મુલકનું માર્ગદર્શન અમને બહુ ઉપયોગી

યુ. માનતીનાઈને લીવે ટેમન પર રેસ્ટોરવાળા વધુ વિવેક વાપરતા પણ તેમની ઊંચી વાનીઓ અને આસવાના ડરદાન કોઈ ન જોતા નિના । થના

એ કપાક પાછા આકાશી મત્સ્યના પેટમાં સૌ ભરાઈ ગયા. રમણભાઈએ હવે તેમની કનમ હાથમાં લીધી મે પણ થોડું લખી નાખ્યું પણ પત્રી કટાળો આ થો ખમર પડી કે હવે તો ફ્રાન્સને દક્ષિણ કિનારે સાજે આંક વાગે નીસના પોર્ટમાં ઊતરવાનું થશે કેા મુક કથું “ફ્રાન્સનો વીજા નથી એટલે થોડી ગરમડ થશે પણ હીકમતથી કામ લેવાનું છે”

અધાગમાં વિમાન ઊતરતું દેખાયુ દીવાળી જેવી રોશનીભર્યું કોઈ શહેર હશે એમ લાગ્યું એ જ ફ્રાન્સનું હવા ખાવાનું મુન્દરે મ્યાન નીસ નગર ।

બધા પેમેન્જરો સાથે અમે પણ ઊતર્યા પોનીમ અફમરે વીજા ન જોતા ગેકયા કેા મુકે વાત સમજતી

“અમાન પામપોર્ટ મોડા મળ્યા તા ૧૨મીએ વિયાના પહોચ્યું છે શહેરમાં જવું નથી વિમાન બદલના પુરતી સગવડ કે નહત લેરી કે માથે બાઈ માણસ છે

આ મધુ સાબળી પોલીસે “ટ્રાન્ઝીટ” સિક્કો મારી આપ્યો અને અમે રેગોનમાં ગયા એ સાહુ, મુન્દર અને નવી હમનુ ગટોરા હતું આવનાની ગલ જોતા જ પીઝમણીયા ઊભા હતા કેા મુક નિશાની કરી તેમ અમે ચાગ જળ્યા એક સાથે ખાણાના ટેબલો પર રોકી ત્રીની હવે અમારી વાતચીત માન કેા મુક સાથે જ થતી તે અલાગીને જેવું તેવું ફ્રન્ચ બોલે અને અમારે માટે ચીજો મગારી રહે

રાતના ખાણામાં ભાતભાતની ચીજો હોવા છતાં અમાગ કામની મેચાગ જ વસ્તુઓ મળી ફજો ઘણા હતા કેા મુકે જમના

જામના કહ્યું કે “અહીંના ખેતીમાં ઝિંકો ભાગી આપ્યો એટલે હવે પાણિસના અગતા થશે દમ વાગ્યે તો આપણે ત્યાં બેનગી નહીં અને કાલ અગીયાર વાગ્યા સુધી પાણિસની કોઈ હોટનમાં ગેલુ પડશે.”

ખાણુ પનારી, દાદમા જતા અમે પાઠ વિમાનમાં સવાર થયા ખખડ મથા કે પાણિસમાં બરફ વસવો શરૂ થઈ ગયો. તે અમે થોડી જ વારમાં પાણિસ પડેયવાના એ વિચાર ગૂંઝા અવગચ થઈ ગયા.

વાતવાતમાં વિમાન જમીન તરફ ઊતરવા લાગ્યું નીચે મેશનીનું વન દોય એવું લાગ્યું વિમાન જમીન પર સ્થિત થઈ ગયું અને એકેકે પ્રવામી પોનાનો સરળમ બહારી ઉભો થઈ ગયો. માણુ બિધડ્યું, દાદર મૂકાયો અને જેવા અમે બહાર પડ્યા કે મડમડતી ઠંડી અનુભવી વસ્ત્રાદ પડી ગયો હોય તેવું લાગ્યું. ડા. મુન્ડે કહ્યું “અમાણીને ચાન્ડે જમીન ચીમણી અને વપસણી થશે ગઈ હશે.” એકબીજાની ઓથ ગોઘતા પોર્ટના માણસોની દોગવણી પ્રમાણે, અમે કન્ટેનર છાપરામાં દોડી ગયા.

પહેના તો મવો સામાન હાથ કરવાનો હતો અહીં કન્ટેનરમાં મજૂરી બચાવની ચત્રત્યના નેઈ ચક્રદાની વચ્ચે લામી સાદડીના પર રેનરે મોડેના હતા તે કન્ટેનરમાં અને તે પર મદારથા પેગિઓ, સામાનની મેગો વગેરે ખેવાના આયા. પછી કેન્ડ મજૂરો તેમને બેચખેને ચાગે તરફની પાગે પર મુખ્યા લાગ્યા બેચેના પેમેન્ટે પોતાનો સામાન ઓળખી ઓળખીને, એકત્રીયે મુખવીને, કન્ટેનર ઓફિસરને બતાવવા લાગ્યા.

એટલી વાગ્યા કે મેં એ ક્રાન્સના એક એન્ટને પડી પાડી પાનિ નિયતિ સમજાવી દીધી. તેને પોલિસ ઓફિસર પામે જઈ અમારો કસ્ટ અમલનો નીસની પોલીસે “ટ્રાન્કી”ની છાપ આપેલી નેઈ તેને

વાંધો ન લીધો. આથી અમને બહાર જવાની રજા મળી ગઇ. દરમિયાન અમારો સામાન રોલર પરથી ઝીલરી ગયો હતો. અમે ક્રન્ટમવાળાને એ જોલી જોલીને બતાવ્યો અને જલ્દી ચોઢડીઓ પડાવી બહાર ખેડી થતી જસમાં પહોંચાડ્યો. પોલિસે નવા ફક્ક કરી આપ્યા અને અમે એજન્ટ સાથે જસમાં શહેરની ઓશીસ તરફ છીપડ્યા. ત્યાં પણ જસ ઉપરથી સામાન જોતારવા રોલરવાળો દાદરો લગાડી સામાન બધો ઓશીસના માળ પર ચઢાવ્યો. એકિસ એટલેરેલ્લે સ્ટેશનના મોટા પ્લેટફોર્મ જેવું મકાન. “એર ક્રાન્સ”ના ખાનામાં જઈ, એજન્ટ બાઇએ ડેક્કીફાન કરી, અમારો માટે એક હોટલમાં બદલ બસ કરી ચીડી આપી. એક ટેકસી મંગાવી, તેમાં સામાન ચડાવી અમે હોટલ પર પહોંચ્યા ત્યાં પારિસની ઘડિયાળમાં બારવાવ્યા હતા.

વિશ્વશાંતિ પારેષદમાં

[૨]

હોટલના નાકરોએ સામાન ચંભાળીને છતારી લીધો અને અમારા પાસપોર્ટ જોઈ, નામો અને નંબરો લખી મેનેજરે નંબરોવાળી મોટી કુચીઓ દરેકને આપી. વિફ્ટવાળીએ ત્રીજે માળ જઈ તેની રખવાળને અમારી લવામણ કરી. તેણે વળી ખીજી બાજુએ જોવાવી. તે અમને કમ બતાવવા આવી. ‘તંમી’ ગલી જેની ચાવીની બંને બાજુ સેંકડો ગારણાં હતાં. અમને ખૂબ જ છેટે છેટે નંબરો મળ્યા. ડૉ. મુકે સવારે સાત વાગ્યે તૈયાર થવા હેલ્લી સચના આપી.

હું અને ગમજબાઈ એક-૧ રૂમમાં સાથે રહ્યા એટલે શાંતિ અને છૂટ અનુભવ્યા. કપડાં બિનારી ગરમ પાણીથી શરોત્ત્વ દબાડુ મધુ અને બે દિવસનો થાક કિનારે એવી ગાદ બિંધને આશરે મનાગ પાડી વહેલી આ પીનાની રેન એટલે બહાર નીચ્છા કન્ય દામીઓને નિશાની કરી પણ કોઈ અમારી વાન મમન્યુ નહિ આખરે નવા અનુભવ પ્રમાણે વધુ ગરમ કપડા દામી, મામાન તયાગનાખી અમાન સાથીઓને મોઢવા સાધ્યા એક મે વાગ વમે ચારી આપ્યા પણ નબરો નકમી કરી શક્યા નહિ આખરે એ મુક પૂરી તયાની કરી અમને મોઢતા સાધ્યા એટલે માનનીયાઈનો નમર મોઢી અમે એમને મળ્યા રહાનામ્તાની દિશ્વિ બઈ નીચેના "દી-કમ"માં મયા એ મુક અમને મૂકી રાજે રમા મિત્રોને મળવા ગયા મહાગ તો ધુમસ અને ઠંડી હતા અમે એકલા નીકળનાની દિમત કરી શક્યા નહિ.

બાર વાગે તો પ્લેન ઉપર પહોંચવાનું હતું છતાં એક બે કલાક પાસિમા કન્યાનું મગે તો દી- એમ વાગ્યું એટલે ટેન્ડિન બુક- માઈથી એક મિનન ચરનામું મોઢી મદ્ય ફેન મુકવાની શી આગ આના જોટથી હતી છતાં એ વખતે એની મણ્ણરી શી કરીર નબર જોડાયો કોઈ દિદીમા બોલ્યું મુકવાતી મોનો દિદી દરવાન વાન કરી ગ્યો હતો 'જો બહાર ગયા ઠે અને અગિયાર વાગ્યા મૂકી પાગ આવનાર નથી, શ્યું! નામ લખાઈને ફેન બધ કર્યો. જેમનેમ વખત 'વીના યો ત્યાં એ મુક આવી ગયા તેને પણ બુ મનનતે તેના મિત્રના મકાનનો પત્તો લાગ્યો હતો સાતઆઠ પિયા જોટનું મોટું બાડુ ખરચી પદર મિનીટની મુનાકાત માણી આપ્યા હતા યુરોપની મોઢવારીની આ વાનગી હતી હવે તો જ-દી આગ નીચ્છા જઈએ એમ થયું.

દરવાને ટેકસી મગાવી આપી, હાંગના મજૂરોએ સામાન મોઢવી આપ્યો જેમનેમ બધું ઠસાવી મજૂરોને ખુસ કરી હોટેલ Palais De

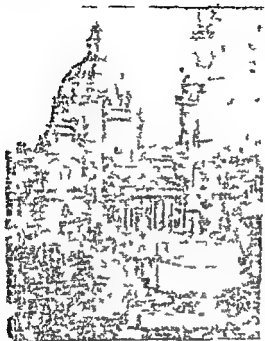

'O'racy (પેવેડી ઓગશી)ને ગમગમ કર્યા.

બહાર ખૂબ જ ધૂમસ હતો. ટૂંકો માત્ર ફૂંકાં હતા પારિસના અગીચાઓ અને કુવાગઓ પણ બગ્દની ચાર પથગતી હતી રમ્તે જતા તરંગિયુ લોકજન એવું. ગરીબો પણ ગર્વિષ્ટ ચાલે ચાલતા જણાતા 'ધૂમગમ' "છેદન દાવ"ની ટોચ દેખાઈ સિનેમાથી, પુસ્તકોથી, વાર્તાઓથી અને ચિત્રગ્રંથોથી પાગિય એટલું બધું પરિચિત થઈ ગયું હતું કે તેના ગ્ત્યા, પૂર્વો અને નાકા વટાવતા બહુ નવાઈ ન લાગી. એ પોર્ટ હિપ ક્રમ્પ્ટને અને પોરીમે વખત ન વગાડ્યો માત્ર છેલ્લે એક ઓફિસરે જગ પચાલ ડગ્લામાડી તે વખતે સ્ત્રીમા પ્લેનમા અમારો સામાન ચઢી ગયો હતો અને અમને જ ઓફિસરે શેક્યા હતા તે જોઈ પ્લેનની એવિકાએ આરીને તેને મમજાવ્યો અને અમને ધીરજ આપી કે "તમારા માટે જ પ્લેન થોડી મિનીટા મોડું કર્યું છે. ગલગણો નહિ."

એ ધન્યત અને મીઠાશથી સ્ત્રીમા પ્લેનમા દાખલ થતા જ અમે બહુ મુખમય વાતાવરણ અનુભવ્યું પ્લેન નાનું પણ સુરડ અને ફ્યિક્ક ગોઠણ નાળું હતું સેનિકાઓની મુખમુદ્રા મધુર હવા આપતી સુખસન્ન હતી, તેમનું અનિદ્ય પણ એનું જ એમની પીપરમીટામા કોશીમા અને ડેરો મપોગના ખાણા સુનીમા કઈક નવી તાઝગી અને મીઠાશ હતા, જે એ પગી મીઝ વિમાનોમા રી જેવા મન્યાં નહિ પણ એનો આજ્ઞા થોડા જ નાક ટક્યો ત્રણ વાગ્યે તો આદેશના શિખરો જોતા જોતા, સ્ત્રીમા ગામડાઓ પરચકર મારી ઝુગીચના એર પોર્ટ પાસે અમને છૂટા પાડી દીધા.

ઝુગીચના વેઈનિંગ ઝમગા ખમર પડી કે બીજું કોઈ વિમાન સુરતમા મળશે નહિ તેમજ આગળ જતા માટે અમારી જગ્યા "રીઝર્વ" કરવાની તેમને કોઈ સૂચના પહોંચી નહોતી અને તો ચિંતા કરતા એકા એટનામા વડનથી વિચેના જતું એક મોટું બ્રિટિશ "એર પ્લેન"

નિપનાન મુખ-
સિદ્ધ ચર્ચ પુરાપ
અને ઐશિયાની
નાના મગમ મગમ
નાગે છે મુબન,
આગની મિનારીઓ
અમમડપ વગેરે

લુઓ

આની કીબુ તેના
પાછળે અમને જોઈ
જણાવ્યું તેના
પ્લેનમાં જણા થઈ
શું તેમ છે તુ ત
સ્થાનિઃ ઓફિસરે
અમને તો વેઈંગ
મમમ મોની આ

આ અને સામાન જંગમ મુનાઓ મોની

વિથેના જતા ઉતાડોઓથી વહીગ કમ લાઈ ગયો હતો તેમા મોટો
ભાગ ક્ષાતિ પરિવર્તમાં જઈ ગયો હતો ડા મુ અને તમાના ટેટનાં જોડે
આગખાલ હતી વણા ધણા લાવથી ફોર જણ સાથે અમે હાથ
મિલાવ્યા અને જાણે અમારે જૂથ મળી ગયું એવું નામું

આ વિષિય પ્લેન એ ક્રા મ ના વિમાન મળ્યા ય મોટું
લાવ્યું અંકે હા મા પાન પાન પેસેન્જર મૂમ છૂ થી જોઈ હતા વચ્ચે
વંચવ ના કે હાથ મૂવાના ટેમલો હતા આ વાગ્યા એટલે મ્હા
ન મ્તાની રમગીઓ આવી પણ હવે અમને ખાવામા મગ્ગ રાગતી
નડાતી જઈ ના ટેકાન પડવાની મનમ્મ સની હતી

પાચ સાડા પાચ વાએ તો અધાર થતુ લાગ્યુ દિવાળતી
વખતે વિથેનાના એ ફિટ્ડ ઉપર છાતરી મયા દડી વધી ગઈ હતી.
બધી રીતે શરીર નપેટતા અને ઝડપથી કસ્ટમવગમા પહોંચ્યા ત્યાં સ્વાસ
દેકાણે આપો અી પોવિસે પામપોર્ટ બરામત તપાલ્યા, અમારી

પામેના નાણાની
વિગતો લખાની અને
સામાન રીતમર
જોયો એ વખતે
મને ખમગ પડીકે
મારી પામે એક

‘વિરેના દુનિવ
સિંહીનો પગથાગ’

છટ્ટ કાગળતુ બડા
હતુ, જોમા મે
ભારતીય ચિરોની
જામે, છિનપોથી
ઓ વગેર સ- ૧૨-
સામગ્રી લીધી

હતી સામાન સાથે એ બડા નહોતુ । ઓફિસમાંએમદ જણ
અગ્રેજ જાણુનો લાગ્યો તેને મે ઘણી મડનતે સમજાવ્યુ કે ખૂરીયમા
વિમાન-ફિસ્વણીમા એ બડા આહુ ચડી ગયુ, પણ ડઈ વખતુ નહિ
શહેરમા ઉતાડ્યોને લઈ જતી બસ ખોગી ચઈ રડી હતી બમમા મુખ
વેલા સામાન સાથે કદાચ પેતુ બડા હજે એવા અનુમાને હુ પણ
હવે બસમા ચડી ગયો વિથેના સહેર ત્યાંથી ડપ માઈન દૂર હતુ

કનાક દોઢ કનાક બસ દોડ્યા પળી ખૂન રોશનીવાળા રમ્તા,

હોય તેમ શાનિતા ભકતો એક ખીજા જોડે ગુફેતોગોના ભગી જતા દેખાતા દુનિયાની નરી નરી ખારીઓ ખુલી ગઈ હતી અને માનવ-હૃદયમાંથી એક અને બ્રાતૃભાવના વાયુ ફેલેનાના દતા

ઉઠાના સાગર જેવા આ વાતાવરણમાં મને અને રમણભાઈને ખાણના ટેમન પર મેમનાની જગ થ મગ્ન થઈ નહિ રહ્યા અને ટોચ મગાવો, શાનિથી બધું જોના જોના અમે વખત રીતા-યો એવામાં ખીજા જમી આવ્યા એટલે ફરી મધનિ એટલા કડી, મામાન હાથોહાથ જોડાવી બહાર એમની દગવન નબળી બચમા હિદી ડે-રિગેશન ગોદ વાયુ અને તેમને દોગનાર ૮ ત્રણાગનાર બે દુલાસિપા-એક તરફ અને એક તરફ-આમગ ગોવાળ

નિરેતા શરૂઆત આગ હામનો છે એમ કહેવામાં આવ્યું એકમા અચેછ હામન, એકમા ફેન્સ, એકમા ગશિયન અને એકમા અમેરિકન “હાટેલ કુસેનો” ગશિયન દહમા હતી અમાર જીતવા માટે નક્કી થયેલી ઉટેન “મોન્ટ” અમેરિકન હદમા હતી ચાન્પાય માગની એ હોટેલમાં મુખ્યત્વે “લાન્મનાન” રતા પણ નહોતું અને સગવડભર્યા ખડાના અમને નબળે આપી દીધા કોઈને એકવા રહેવાનું તો કોઈને સાથી સાથે ગોવાનું નમ્મી થઈ ગયું દરેક ખડમા હવા, પ્રકાશ, નીજળી, ગમી અને ખાવ-મની પૂરી સોઈ તેમજ તો-રોની હાજરી-આ બધું મુગેષની ચિન્ત અને વ્યવસ્થાશક્તિ દર્શાવતા હતા રમા-ટોમા અને ટે.લો પર નામાન સાહિત્ય છતાં કરી અમે નિવત થયા આરામ અને નહત અનુભવા

તા ૧૭ થી તા ૨૦ સુધીની સમારના નાગ્તાની ટિપ્પિ, સલા-ગુદમા મેન્ડા, ડોરી ક પીણા માટેની દુપનો, ‘હાટવ કુસેનો’ આ રાજ મે વખત બોજનની દુપનો-એમ આરે દિવસ માટેની દુપનો મોટે મની એસવદ તરફથી મળી ગયા ડેવીગેશનના રતા અને પીસ કાઉન્સિલના પ્રમુખ ડૉ કિયતુ પણ અમારી સાથે એ જ હોટલમાં

હતા ભારતમાં ધર્મપ્રતિનિધિ જેવા અદ્ભુત માનવાને પણ ત્યાં મેં પ્રથમ જ જોયા. ચારેક આનુષંગિક, ચારેક પદકોશ, એ પાવોનેન્ટના મેમ્બરો, એ પ્રોફેસરો, એ સર્વોચ્ચ ધર્મકોશ, એ વ્યાપારી ધર્મના શૃંગારો અને મેનજર લેખકો અને વાર્તાનવેશો, યુનિયન મનીઓ, વગરનું વિરિધગી અમારું બનીશ જણાવું. ઉત્તીગેશન વિધેનામાં એક વિશિષ્ટ અમારો જેવું થયું હતું.

શાંતિ પરિપદનો પ્રારંભ : તાત્કાલિક “કુમેયો”ની નજીક વિધેનાના પ્રખ્યાત ડાન્સર્સ હાવમા રાખરામાં આવી હતી આ હાથ ધરેલા ભગમાં તેની વિશાળતા અને નુદતા નાટ પ્રમિદ છે તે ૧૯૧૭માં બધાયે હતો ૧૯૦૭ માં તેમાં મદ્યન સમીપમાં બીવાનની પહેલી શતાબ્દિ ઉજવાઈ ત્યારે યુગપરના મદ્યન દનમને અને પ્રમિદ પુરો ત્યાં અજની આપના આજ્ઞા હતા આજ તેના નીચેના હોનમાં બીનોનનું આવતું મૂલુ કે તે પછી નાતા એક અપ્રતીમ નમ્રો છે એવું મુખ્ય એ જુલન મે હજાર માણસની જોગવાઈવાળું છે તેની સાથે બીજા છ નાના મગલનો છે જેમાં “પોર્ટલે હા” પણ છે.

ત્યાં પચાસનાને દરેક ઉત્તીગેશનના હોનના પામે મરાન નવવાળે મોગી ગસ હાજર ને એની ગાલ્લ હતાં અમે માત્ર માત્ર વાળે મરવાની, તૈયાં થઈ જઈ, નીચે નાના મનાશૃદમાં ૧૮ થયા ત્યાં બીજાઓ આવી મથા નહોતે નામાથે વિધેનાના હુદ્દા માર્ગો અને મજાનોની ગોણા મા ત્યાં ડાન્સર હતા પચાસના અમારા માર્ગમાં જ એક પ્રખ્યાત નવ અને યુનિવર્સિટી મનાન આવતા.

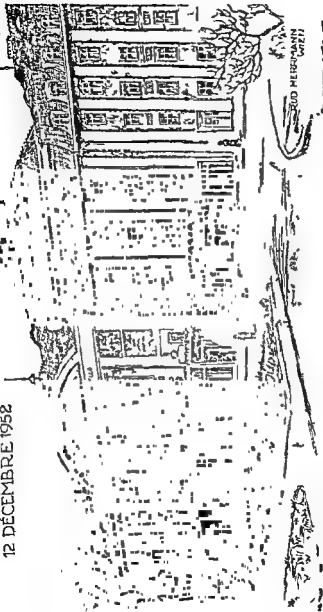
વિધેના ખરેખર પૂર્વ યુગપન પાગ્મિ છે, એ તેના પાગા નાન વીઓ, તેમની પહેલવાની છતાં અને મનાના અસનના ઘાટ તથા ૫ શણગાર જોતા આવી ધર્મ નાન્સર્સ ત્યાં ની પામે કાયુન્ય નદી છે નજીકમાં એક “મરીગ મેગ” એવે બહુ પા વપમણા દેતા દેતા દેશ, નાચના, અને દૂદળાનું મેનાન છે તે પા અમે જતા અને

મકાનો અને પત્રી ભગ્યક્રમ બનશે વચ્ચે થઈ જસ “એ ક્રાન્સ”ની
ઓફિસે જીને ઊભી અને અદર્શી બદા નીકળીએ એ પગેવા કેદ-
લીય ઓફિસે અને કન્યાઓએ તેમજ ગૃહસ્થોએ “પીઝ” રૂબીંગેટ વેન
કેમ” કરી ગીતો ઉપાડ્યાં, અમને ફૂલગીઓ આપી અને ઓફિસમાંથી
અમારો સામાન ખેંચી લાગ્યા. જીને જે હાથ આવ્યો તે સામાન વધ
સ્વાગતની ખીજ બસમાં મૂકી દીધો અને બધાજ અનિધિઓને “હાટન
કુસેયો”માં ૧૭ મધ્યાહ્ન યુગેપની છદ્ગીતો ખરે પશ્ચિમ અર્ધાથી
શરૂ થયો.

ફૂલગી આવના પ્રતિનિધિઓના જુદા જુદા ઉનાન રાફે-
ગની રાફેગની ૭૦ લાટ્યોમાં વહેચી આપ્યા હતા પણ રીને
જમવાની જોવણ તો “હાટન” એવોમાં જ ગમી હતી એટલે
અમે પગેવા ત્યાં “વિગ્રીટ ડેમ”માં ભાગે ગીતો થયેની જોઈ
અનેક લોકો મળતા હતા ઓગખાલો થતી હતી, રાત્રી ૧૧ થઈ
જતા હતા અમારા હિંદી આનીયરો જે ખીસન માર્ગેથી આવી
પગેવા હતા તે એ પત્રી એક મળતા ગયા દીકરી આમેના
પેરીન મેન અને ચદ્ર, પગ્ગમની આવેના સોફ કેટા અને નંદા દાઢી
વાળા ન હાર ગુરુમશ્વરિલ, એગી દમ્મર મહોઓ મેળવનાર બાનુદીન
હજ અને વડાગના મિત્રો મિલ્લખાઈ પોર અને વિનુભાઈ શાહ
રોમને રમ્તે આવેનાં મત્ર એ બધા ભાઈઓને એવાથી પ્લેનને
સાધા મત્રા નહિ એટલે પ્લેન કંપનીએ તેમને ટ્રેનમાં ગ્વાના કરી
વખતસર પગેવા કરી દીધા હતા. આથી માર્ગમાં તેમને જમિનુ
સૌન્દર્ય તથા લોકજીવન જોવાની તક મળી ગઈ. રસ્તે વચ્ચે પ્રેસ
કોટાઆફરો જુદા જુદા જૂથ પર નિશાન સમી અમદારો મરી જતા,
ગ્વાનિક ફુલાપિયા મળતેમળતા માનવીઓને જણીતા મિત્રો બેટાડી હતા
વચ્ચે તેઓ ફુલાપિયાનુ કામ કરતા એ જ વખતે અમને એક જુવાન
ફેન્સ પનમગનો પશ્ચિમ થયો જાણે કેમ એક ખીસનની નાહ જોતા બેઠા.

CONGRÈS DES PEUPLES
POUR LA PAIX
VIENNE
12 DÉCEMBRE 1952

વિશ્વશાંતિ પરિપક્ષમાં : ૩૩

આથી વિશ્વશાંતિ પરિપક્ષમાં ૮૫ દેશની પ્રજાઓએ નેહતા અને શાંતિના દિગંત નાદ પ્રસર્યો એ 'ટી-સર્ક' પોલ"નો વિશિનીઝ ચિત્રકાર રોહાલ્ફ હરમને દોરેલા 'રુકમ'

હોય તેમ શાંતિના ભક્તો એક બીજાને એક મુશ્કેલીમાં લગી જતા દેખાતા હુનિયાની નવી નવી બાંધો ખુલી ગઈ હતી અને માનવ-હૃદયમાંથી એક અને જાનુભાવના વાયુ ટેકેના દાગ

ઉઠતા આગ જેવા આ વાતાવરણમાં મને અને રમણભાઈને ખાણના ટેમન પર મેઘવાની જગાં થ મળી થઈ નહિ એ અને ટોચ મગારી, શાંતિથી બધું જોતા જોતાં અમે વખત રીનારો એવામાં બીજા જમી આપ્યા એટલે ફરી મવાને એવા કુરી, મામાન હાથોહાથ ઉડાવી બહાર એમની દરાવન નજરની બચમાં દિદી ડેવીગેશન ગોદ-વાયુ અને તેમને દોરનાર ૮ સલામનાર જે હુલાવિયા-એક તરફ અને એક તરફી-આગળ ગોડવાય

સિયેના શહેરમાં આગ હકુમનો છે એમ કહેવામાં આવ્યું. એકમા અગ્રેજ હકુમત, એકમા ફ્રેન્ચ, એકમા ગરિયન અને ચોથામાં અમેરિકન “હોટેલ કુસયો” રમિયન દહમાં હતી અમાર જીતવા માટે નક્કી થયેલી હોટેલ “મોઝાર્ટ” અમેરિકન હદમાં હતી આપાય માળની એ હોટેલમાં મુમકર્ની “તાજમાલ” દરતા પણ નવન અને સગવડભર્યા ખંડોના અમને નજરે આપી દીવા કોઈને એકલા રહેવાનું તો કોઈને સારી સાથે મહેનાનું નક્કી થઈ ગયું દરેક ખડમાં હતા, મદાસ, નીજી, ગમ્માં અને બાય મની પૂરી સોછ તેમજ નોંદરોની હાજરી-આ મધુ યુનાઈની સિન્ટ અને વ્યવસ્થાસક્તિ દર્શાવતા હતા ઠપા-ટોમાં અને ટેમલો પગ મામાન સાલિય છતાં ઠરી અમે નિશ્ચિત થયા આરામ અને નહત અનુભવ

તા ૧૭, થી તા ૨૦ યુધ્ધની સવાગના નાસ્તાની ટિકિટો, મલા-ગુમાં ગોજ એલા, કોશી કે પીણા માટેની દૂપનો, “હાલ્ય કુસયો” આ રાજ એ વખત બોજનની દૂપનો-એમ આડે દિવસ માટેની દૂપનો. જોતે મત્રી રમેશવદ તરફથી મળી મયા ડેવીગેશનના નેતા અને પીસ કાઉન્સીલના પ્રમખ ડૉ કિયનુ પણ અમારી સાથે એ જ હોખમાં

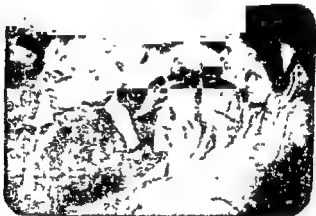
હતા હાસ્તમા ધર્મપ્રતિનિધિ જેવાં ત્રણ માતાને પણ ત્યાં મેં પ્રથમ જ જોયા. ચારેક જાનુઓ, ચારેક પત્રકાગે, એ પાયામેન્ટના મેમ્બરો, એ ગ્રેડિસરો, એ સર્વોચ્ચ ડાયરેક્ટરો, એ વ્યાપારી વર્ગના મૂલ્યો અને ગેરવલ્લભો અને વાર્તાનવેગો, યુનિયન મંત્રીઓ, - વગેરેનું વિવિધગી અમારું જાતીય જલ્જલુ ડેવીગેશન વિચેનામા એક વિશિષ્ટ અમાચાર જેનું થયું હતું.

શાંતિ પરિપક્વતા પ્રારંભ : શાંતિ પરિપક્વતા “કુન્મેયો”ની નજીક વિચેનાના પ્રખ્યાત ડાન્સર્સ દોષમા સખરામા આવી હતી આ દોષ યુગલમાં તેની વિગાળતા અને મુદ્દતા માટે પ્રસિદ્ધ છે તે ૧૯૧૭માં બધાયે હતો ૧૯૨૭ માં તેમાં મદાન અગીતકાગ બીવાનની પરેથી શતાબ્દિ ઉજવાઈ ત્યારે યુગપક્ષરના મદાન કયાકાગે અને પ્રસિદ્ધ પુરોહિત ત્યાં અજલી આપના આન્યા હતા આજે તેના નીચેના દોષમા બીનોનનું આવવું મનુ છે તે પણ દાખાંતો એક અપ્રતીમ નમૂનો છે એનું મુખ્ય એવું જાનન એ હજાર માણુમની જોગરાઈવાળું છે તેની સાથે બીજા છ નાના ગગલવનો છે, જેમાં “પોર્ટાઈ દેવ” પણ છે

ત્યાં પડોચાને દરેક ટીંગેનનના ઉત્તાન પામે મરાઈ નવ રાગે મોગી જામ હાજર રડ આવી ગામરણ હતી અમે માન્ય નાન વાગ્યે પરનાગે, તૈયાગ ચંદ્ર જઈ, રીચ દરમા નાના અનાગૃતમાં ૧૧/૨ થયા ત્યાં બીજાઓ આવી મથા બદલે અમાથે વિચેનાના જુદા માર્ગો અને મકાનોની જોજા માન્યા ડાન્સર હાન’ પગથ્યા અમારા માર્ગમાં જ એક પ્રખ્યાત સર્વ અને યુનિવર્સીનું મદાન આસતા

વિચેના ખરેખર પૂર્વ યુગપનું પાત્રિય છે, આ તેના ખાગા માન વીઓ, તેમની પડોવગની છટા અને મનનાના અવનના વાટ તથા ૩૫ સણગાર જોતા ખાતી થઈ ‘ડાન્સર્સ’ ત્યાંની પામ કાયુન્ય નદી છે નજીકમાં એક “ગ્રેટીંગ નેગ” એટલે મરુ પગ વપમણા કંતા કંતા ફૂવા, નાચવા, અને દૃઢજાનું મેદાન હ તે પગ અમ કતા અને

આવના અનેક આગેશને તેમજ તરુણતરુણીઓને સમીપના તાપે હવાની જેમ હસમ્મતાં કે ધ્રુમગીઓ લેતાં હોય એમ ક્રન્તાં જોયાં ત્યારે છવનતો અનેરો આનંદ તેમને મળેલો હતો તે સમજી શક્યા અને કપડાંના કિલ્લામાં થયેલાં અભાગ જાણેલો વિચાર કરી અને એકમુદર અવનની જેમ એ દસ્યો નિહાળી રહ્યા.

શ્રી મલિનદર ગજળ અને શ્રી ગમગનાન દેશાઈ વિરેના શાનિ પતિવ્રતા સરગથનો કાને નાળી આપ્પાતો અમરે છે પાછળ શ્રી. વદા માતા તેજા દખાય છે

કોન્ટ્રી હોલમાં :-મદાની હસાની રકકર કીનવા અસમર્થ એવા અને મના કિટીઓ મોટગાથી ઝનગી ઝટપટ હોલમાં ગયા. રીડીનુ વાનાવળ અહર ઘુમી ન જાય એ માટે ત્યાંજેક મકાને એવડાં પ્રવેશદારો મુજબનો ગિવાજ છે પ્રકાશ પુતો મરે એ માટે આપ્પાને કાય હોય છે એટલે આવના બર્ના માણુમો એક બીજને જોડ શકે છે આથી કોઈ ભટખટ પડતુ નથી આપ્પાને આપો હોય એટલે કોઈ તેને વટાવે એટલે પાટુ બધ ધર્મ જાય પરમાગમા જાઓ એટલે

ખડુ બીજુ બા છ પણ બધ રોય આથી બહારની હવા તો બહાર જ રહે અને ખડુની અદર જાએ તો ગ-મીની નળીઓથી ઉપર દેશો જેવું જ હવામાન લાગે. તુલ્ય બધા જોવું ત કાઢી નાખે દરેક ધરમા પહેલી પરમાણમા ઓવરકોટ ઉતાવળાનું મોટું “ગે-ડ” હોય મોટા હોનમા સેકડો જણના ઓવરકોટ માચવના માળમો ગપ્પા હોય તે તમારો ઓવરકોટ લઈ નબળાણ ચકતુ આપે એટલે તમે બહાર નીકળતી વખતે ચકતુ બનારી, તમારો કાટ મેગની, પહેરીને જ બહાર જાઓ આ પદ્ધતિ આખા યુરોપમ છે ઘણે દેશોએ આ કામ માટે જુજ શી કે મક્ષીસ આપરી પડે છે નાટકશાળામા તો શી હોય છે જ ત્યાં ઓવરકોટ વગર કોઈ બહાર નીકળે નહિ માથે હાથના મોજા પણ હોય જ વણી ઠડી વખતે ચાતુ જોડા ઉપ બીજા બૂ પણ પહેરવા પડે છે એ “ઓવરગ્રા” પણ ઓવરકોટ સાથે મૂળી શકાય તે ઉપરાંત વધારાની મેગ મેગ, ચોપડીઓ, ટાપીએ બધું પણ તમારા ઓવરકોટની સાથે એ જ ન તો પગ આપી શકાય એ કામ કરનારા ઓની ચીન્સ, ધીન્સ અને ચાનાળી જોઈ અમે વણા અન્યથા થતા કેટલીક સ્ત્રીઓ જે મજૂરી ન કરી શકે તે આ કામમા મુજબ મેગની શકે છે ગૃહસ્થોને જે તમે જાઓ તો તમારો ઓવરકોટ તેઓ જાતે લાવી આપે અને તમે હાથ લામો મરી પહોં તથા તેમા સગરની રીત ગણાય છે એ જ રીતે ઓવરકોટના ખાતાનાળી સ્ત્રીઓ પણ તમારો ઓવરકોટ પકડી ગપ્પાનો નિવક કડ છે ઘણી વાગ એ જરૂરનું પણ લાગે છે કોટની બાચ પકડીને કાટમા હાથ પગેવવા એ અમત કરાવે એવું છે

ઓવરકોટનો લાગ ઓહો કરી અમે ઉપગના હોનમા જવા માટે પહોળા પગથિયા ચડવા માડ્યા કે એ બાજુ ફટાની સીડીઓ વચ્ચેના ઓટલા પગ બિંદના માર્યકેગ દરેક જણની પ્રવેશપત્રિકા જોઈ વિવેકથી આવકાર આપના એક જણ દરેકને શાનિપત્રીક સફેદ કબૂતરની “પીન”

ભરાવતો, જ્યાં જીએ અર્ધ ફૂલ સંધે આંધળું મનુષ્ય, કાળુ નેરપેડ
જેમા પેન્સીન, કાગળો, કવચ વગેરે હતા તે ‘બોડયુ’ આપે તેના
પર સોનેરી અક્ષરે હાથામાં ‘જનતા નામિતિ પરિષદ’ એમ હાથેનું
હતું

અમારો પ્રવચન જોતા જ દાર પરની સ્વયંસેવિકા ઐમને એક-
દમ પ્રમુખ પીંદની આગમની પહેલી દાર પાસે લઈ ગઈ ત્યાં ભારત,
પાખિસ્તાન, ચીન ‘ગાંધી અને ગંધાના પાટિયા એક જ પકિતમાં હ
હ જગ્યા મૂકી ગયાં હતા તેની પાછળની દરેક જ જગ્યા તેમના
જ કેડીગેશનના અભ્યો માટે અમરવાની હતી દરેક જગ્યા પર કાન
પર ચડાવનાનું ‘હેડ ફોન (અવળચડ) પડેનું હતું મેં પડી એ
‘હેડ ફોન’ મેં કાન પર ચડાવી, આગની સીટની પાછળ ચોડેલી
ચાવીનો કટિ તેના ચક્ર પર ચળેલી ભાષાના આક પર મૂકતા તે ભાષામાં
અનુવાદ ગ્રાહ્યતા મળે એવી ગોઠવણ હતી મુખ્ય વસ્તાનો અનાજ
પ્રમુખ પીંદની સામેની બીતમાં કાચની મારીવાળી કેબીનમાં બેસી અનુ-
વાદરકાર સામગ્રે કે નુત તે પોતાના માધકમાંથી મેં તે સાથે સાથ
પ્રસાદિત થાય એટલે વસ્તા પ્રસંગમાં જે ભાર જમાવે તે પ્રમાણે
અનુવાદની ભાષા પણ ગમતી આવે અને તાળીઓ વખતે તાળીઓ
જ પડે એ ગમ્ય થતું હતું

આનું વિશાળ વ્યાખ્યાનશૃંગ હિંદમાં જોવા મળતું જ નહોતું
તેમ પુરોષમાં પણ તેની ખૂબ પ્રસિદ્ધિ હતી વિદેશની પ્રગતિ મદાસ-
તાઓ આગળ ધા નાખતા આ મહાન પ્રસંગ ચોજ્યો, તેની જાહેરાત
અને જવાબદારી ૨ પરા મસ્કેન છે પણ તેમાં આવેલા પ્રતિનિધિઓની
પ્રતિષ્ઠા પ્રસાસ અને પુરુષાર્થથી માર્ચક બની લાગી છે પચ્ચારી
પ્રત્યેકને ધનિદાસમાં પડેલી જ વાગ આમ એક આગે ચાલી અતરનો
ના વ્યક્ત પ્રો. ર્જદાસી વિદ્યાર્થી જનતા તે ચુરોપીયનો છતર વર્ષના
અગ્રો, હમસીઓ બાળીઓ, ચીનાઓ કે જાલીઓને માથ બગાડે

મેટયા, એકતા અને શાંતિના સ્વરો માથે ઘૂટયા અને માનવદેહનાં જીડાણે છુપાયેલા અનિર્વચનીય એકતાના અને પ્રેમભાવના તારો ઝાઝા-ઝેઝાવ્યા જેમણે ત્યાં હાજરી આપી, જેમણે જ્યોત્સ્વી માતાઓ અને પત્નીઓની તેમજ બાળકોની કામચલાઉ કાકડૂી સાલગી તેઓ યુદ્ધો અને માનવસહાની કોઈ પણ કલ્પના કે તગડીમેની હાનીને કે અઝહને ઇતિમાય કરી નહિ

હસ્તીતાયો, યુનિવર્સીઓ, ગ્રંથોગૃહો, આનંદગૃહો, તેમજ સંસ્કાર, સત્સંગતા, સૃષ્ટિ અને સુખમાધનોને ઉભડનારી યુદ્ધપ્રતિઓ, યુદ્ધવિજ્ઞાન, એટલે જોશ, હાથોગ્રંથ જોશ અને જનુ વિદ્વાદક જોશ વગેરેને ધારણ કરનારી મતાઓ મનુષ્યને પિયાશથી પણ બદ-તર અવગ્યામા મૂકનારી છે એવા અભિપ્રાય આ પગિપદના ઉચ્ચ, ન્યાયી અને સત્યપગાયણ લોકનેનાઓ તરફથી દર્શાવાયો અને તેમની અનેકવિધ ચર્ચાવિચારણા પછી જે મહાન મુદ્દા ઉપર પાંચ સત્તાઓને વિજ્ઞાપિત મોકલવામા આવી છે તેનો પડો તેમના પગ અને તેમની પ્ર-જ્ઞાઓ પર પડ્યા નિના ગઈને નહિ

ભાગ્યે ગર્વ લઈ શકે એવી ખીના એ હતી કે આજના નનમા-ગતના મદાન નેના ગાંધીજીના શાંતિના આદર્શોને શોભે એ રીતે ભાર-તીય પ્રતિનિધિ મડગના નેનાએ અને મોવડીઓએ પગિપદની વિચાર-ણામા અગ્ર ભાગ લઈ ધણી મન્દર છાપ પાડી હતી અને ચીન, ભારત તથા વિદેશના અનુભવોથી ગાયકમ નીરડેવા ડો કિચતુને “આનીન પીસ પ્રાછડ” એનાથત ચયાની મન્દેરાત ત્યાં જ આલગવા મળી હતી. આવું પારિતોષિક આ જ વર્ષે ખીન દેશોના ચાર કાર્યકરોને પણ મળ્યું છે એનો નિર્ણય કાંગ્રેસે કરાવના એક નિષ્પત્તિ પચ્છાગ થાય છે તેથી આ પારિતોષિક લેનારની યોગ્યતા વધુ પ્રતિનિધાત્વ કરે છે આ ઉપરાંત અમને ડો મુકગજને પણ “આનીન શાંતિમાહિત્ય પારિતોષિક” મળ્યાના ખમર મળ્યા પગિપદની પીઠ માર્યમાહી ઉપરાંત અતરંગમા

જે વિવિધ નેલ વર્ણક પ્રકૃતિઓ થઈ હતી તેનું મૂલ્ય પણ અનિશ્ચય મળ્યાનું છે એ વિશાળ મુશ્કેલીના ખીન ખડોઆ ન્યાનો પત્રકાના મધ્ય, ક્ષાકોનો નૃથ મધ્ય, રાકેન્દ્રાખ્યાનો થયા, વિ-
શાનીઓએ નવા ન્યા, ભોમોગોની આપેલે થઈ, આદિત્યપ્રસાદ

આપણા અ-
નેનાં સુખામોઝ
વિરોધવાની શ્રીમતી
'ચેકન સાથે નમ
વિવિધી નેડાયા
હતા એ વિરોધી
મનાગી અને
તેમની યુની અનિદા
મોઝ દિદી ડેથી
નેકનને મળવા માટે
'કો-મર્ડ હોન મા
આન્યા હતા અનિ-
દા સગી સુમદ
અને નેનાજીની
આદિત્ય મળીને
ચકોર ખાતીમને
જો ભાનવાસી-

એ પ્રવૃત્તિ થાય એમ શ્રી નવાજ અનિદા જોડનો આ મુદ્દા શ્રી નવિ-
સકર નવે જોના છે

થયો જોના નેનાની પ્રકૃતિઓ ભાષ્યો થયા મોગોમાં સાથે પચિત્તી
સામ્યપ્રેક્ષાઓ પાંચ ભાષામાં પ્રગટ કરીને પ્રતિનિધિઓને તે વિના મુદ્દે

શ્રી રવિશંકર
રાવળના મિત્ર બનેલા
વિવેચનશીલ ચિંતકાર શ્રી.
ફોલ્ક હરમનનો શ્રી.
રાવળે દોરેલો રહેલ.
આ વયોવૃદ્ધ ક્યા-
કારને નાઝી તંત્રમાં
ધણું સહન કરવું
પડ્યું હતું. તેણે
કરેલાં દ્વિપરનાં કા-
દ્યનો કાતીબ છે. તે-
સારા “યોગદેવ-
પેક્ટર” તેમજ
પ્રાણી સ્વભાવના

આખાદ આલેખક છે. તેમની ઉમરના તેમનાં બહેન વિચેનામાં “સન્ડ્રી
ગેટર” થયાવે છે

પહોંચ્યાડવામાં આવતી. ચીન તરફથી જાતુંદ્રાવક જોઆનુ પ્રદર્શન, નિરૂ-
પણ અને સાહિત્યપ્રકાશન પ્રતિનિધિઓ માટે રજૂ થયાં હતાં. ઉપરાંત
એ દેશ તરફથી એક સિનેમાગૃહમાં પેટ્રોગ પરિષદની “કોન્ફ્યુમેન્ટરી ફિલ્મ”
પણ બતાવવામાં આવી હતી અમારા ડેવીઝેશનના કેટલાક સભ્યોને
માહિતી મળતાં ચ. નેતાજી સુભાષભોજના પત્નીને તેઓ મળ્યા એ સન્નારી
પણ હિદી પ્રતિનિધિઓને મળવા આનુર હતા. આથી કોન્સર્ટ હોલમાં
આવી એ સૌને મળ્યાં સાબળ્યુ છે કે તેઓ ભારત તરફની કોઈ પણ
જાતની મદદ લેતા નથી પણ યેવ્ફિન જોફિસમાં નોકરી કરી સ્વાશ્ર-
યથી જીવન ગુજારે છે તેમની પુત્રી અનિટા બોઝ ૧૧ વર્ષની થઈ

સેવીયેટ શાંતિપ્રતિ જોવાનું નિમંત્રણ મળ્યું છે. આનો ડોહનેય પહેલાંથી ખ્યાલ નહોતો એટલે ઘણાના પાસપોર્ટમાં તેની નોંધ કે ઉલ્લેખ નહોતાં અને તે નહોય તો બીજા દેશનું એવંચીખાતું પ્રવેશ ન જ આપે. આથી વિયેના ખાનેના ભારતીય એમ્બેસીખાનાના પ્રતિનિધિ ડૉ. રામસ્વામી પામે અમે અમાગ પાસપોર્ટમાં નોંધ કરાવવા ત્રણ. તેઓ વિયેનામાં નહોતા અને અમામ જવાના એક દિવસ પહેલાં જ આવ્યા. આથી અમારે હેઝી ધડીએ તેમની સમયાનુસાર નિર્ણયશક્તિ અને સદ્ભાવ પર છતરાનું હતું.

વિયેના પશ્ચિમમાં એકી ત્રણેસા બે ચિત્રકાગે (૧) પોત્ર દોગાર્થ, ઈંગ્લાંડના ચિત્રકાર અને સિબી આપણા તરફ ક્યાકાર વિનુ પંચાના તે પ્રેરિત્તર હતા એમ જણ્યું. (૨) વિયેનાવામી ચિત્રકાર આર્સેલા બેલે પરિવહની બેઠકની મેજરોજના મહત્વના પાત્રોના “એચ” ઠરી રચાનિક પત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા.

પરંતુ ડૉ. કિયનુને મોવિયેટ પ્રગ્ન તરફથી “આલીન પ્રાઈલિ” મળ્યું હતું અને તેથી ભારતને ચોક્કસ મળ્યું છે તો ભાન સરકાર આ તકને આંતરપ્રાંતીય મુમેન્જા તરફ વધારી લે એ જ મુન્ય છે એવા વિચારે પણ એમણે અમામ પાસપોર્ટ મંજૂર કરી આપ્યા અને પુનઃ સેવિ-

CONGRÈS DES PEUPLES
POUR LA PAIX
VIENNE 1922

“ક્રાંતિનાદ કર-
તી જનતા” આર્ગે-
ન્ટાઇન ક્યાકારે
મૃતિ રૂપે શ્રી.
ગવિશ કર રાવજને
બેટ આ પેસો
“રેકેચ.”

એટ શાંતિ મત્રી-
ઓએ તેમના એવ-
ચીખાતામાંથી દરેક
જણ માટે એક
ખોમના પ્રવેશ-
પત્રકો ફગવી આ-
પ્યા. એક બે ભાર-
તીય પ્રતિનિધિઓ

માટે તેમના ગેટમાંથી ચોક્કસ મર્યાદા મુકનામાં આવી હતી તેમના
માટે મધ્યમ્ય સગકાર પગ તારો કરવામાં આવ્યા પરંતુ મંજૂરી આવે
તે પહેલાં તેા એ પ્રતિનિધિઓ નિગમ થઈને પાછા વળી ગયા

અમે તા ૨૨મીની સવારે વિયેનાની હોટલ “મોઝાર્ટ”નો વાસ છોડ્યો.
સોવિયેટ ડેપુટીગેશનના ૧૫૦ જેટલા સભ્યો હતા કેટલાક ચીની ડેપુ-
ટીટા પણ આમનજી પામ્યા હતા કોરીયનો પણ હતા એ બધા સાથે
અમે ૨૬ ભારતીજનો વિયેના રેલ્વે સ્ટેશન પર ખાસ તૈયાર રાખવા-
માં આવેલી એક્સપ્રેસ ટ્રેઈનમાં અણુવાર્યા, અણુકપેવા જગતની વિવિધ
ચિકિત્સાનુ કેન્દ્ર જાનેના માનવજીવનના અવનવા સસાર-પ્રયોગ અને
વિચારશિક્ષકનો પ્રાદુર્ભાવ નિરખવા જૂગોળના નકશામાં આધે પડેલા
ટપકા જેવા મોઝાર્ટ નગર તરફ ચાલ્યા

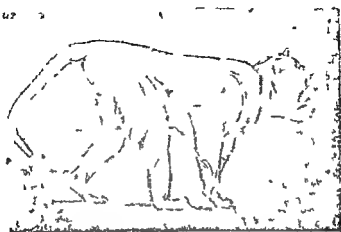
છે. તેને તેઓ સારી કેળવણી આપે છે. મને અંગ્રેજી ભાષામાં સારી રીતે વાત કરી શકે છે. બાલિકા ઘણી ચપલ અને હાર્મિશીલ છે. બાઈ પણ મુગનુર છે.

હરચક્ર કાર્યક્રમોને કારણે તેમજ દુભાષિયાની તંગીને લીધે કાંઈ અકિતમન રીતે ભાગ્યે જ બહાર જઈ શકે. છતાં પરિષદ તરફથી નગરપર્યટન કરનારી ઝસોની વારાફરતી ગોડવણ થતી એટલે દરેક જગ્યા વિષેના ચક્રેત્રની પરિક્ષા કરી લીધી. એક વિષેની "ઓપેરા" નાટક પણ જોયું. તેમાં ડોન જુઆનનો પ્રસંગ હતો.

કેટલાક સભ્યો "ફિક્ઠરી સ્ક્રેલ" જોઈ આવ્યા. ઇન્ડરગાર્ડન શાળા પણ જોઈ. પરંતુ વિષેના શહેર જે યુદ્ધોના જખમોથી ઘાયલ થયેલું જણાયું. અનેક મોટાં મકાનો બોમ્બથી તારાજ થયેલાં હતાં વિરાટ હાડપીંજર જેવાં ચક્રેત્રના રસ્તા પર સુંદર શરીરમાં ધારાં પડ્યાં હોય એવાં અગભામણાં શિખાં છે.

છતાં વિષેનાની કળાકારીગીરી અને કારખાનાં વેગપૂર્વક પ્રગતિ કરી રહ્યાં છે. દુકાનોમાં ગોડવેલો માલ મોંઘો લાગ્યો પણ તેની સફાઈ અને સુન્દરતામાં લેશમાન મણા નહોતી. વિષેનાનાં મ્યુઝીઅમો અને ચિત્રાલયો યુરોપમાં પસિદ છે. વેનીસના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર દીક્ષાનનાં ઘણાં ચિત્રો ત્યાં જોવા મળ્યાં. બરફ અને ધુમ્મસને લઈને તેમજ વખનના અભાવે વિષેના પૂરેપૂરું જોવું કે નવી નવી મુલાકાતો થોડાં જ શક્ય નહોતું; છતાં એકમે કલાકારોનો પરિચય થયો, જેમાં હોલનું ચિત્ર દોરનાર જર્મન કલાકાર રોડર્ફ હરમન મને એક જૂના રનેડી જેવા લાગ્યા. તેને નાઝી અમલ દરમિયાન જર્મની છોડવું પડેલું. દિલ્લરનાં તેજે કાનીઝ કાર્ટના બનાવેલાં હમણાં તે બાઈનાં વચ્ચે ગ્રાણીઓનાં સુંદર "ઈર્મીંગ" કરે છે. મેં તેનો "ચક્રેત્ર" ક્યો અને તેજે મારું પણ સુંદર ચિત્ર દોર્લું. આ ઉપરાંત જૂના રાજમહેલ અને તેમાંનાં મુગલ સમયનાં ચિત્રો વગેરે જોઈ સ્વસ્થ સ્તોત્ર લીધો. આટલું કરવાની સમ-

૫૨ ૨

ચિત્રમાં રેડોલ્ફ હન્મનનું “ધરિગ ચિત્ર જનવરની પ્રાકૃતિક મુદ્રા અને રેખાથી જ મન પિંડ બતાવવાની શક્તિ

વડ થઇ તે માટે મુખ્યદના માગ જમાણી મિતેના એન્ટ મી પોર્ટોમ અને તેના જમાણ રહેણી મુજનતાભરી મોખનનો હુ આભારી બન્યો છુ

યુરોપની રાજીસામણી તુ મે માસ છે, બ્યાગે વચત ત્યા બેસે છે તે ખખતે વિરેના મેનુ સાગનુ હજે તે મોટાપ્રાણ પરથી સમગ્રપ છે સંકાઓથી સાહિત્ય દના સમીત ઉલોગ દારીગરી અને ગસિકતાનુ કેન્દ્ર વિરેના જ્ઞાગ ય યુરોપનુ એક વાગ રિગેમણી હતુ આજે ત્યા ચાર ચાગ મહાસતાઓ પગડો ગખી તેની નૃતિઓ અને શક્તિઓ નો કમજો ગખી તેનો પ્રસ બેચી ની છે એટલે કે અને તગીનો બોગ બનેની પ્રજા હાથી રહી છે પણ અડગ ધર્મ અને આશાથી શા તિનુ છત્ર સાચનવામા તે પોતાની ઉન્નતિ અને સર્વશુ જુએ છે

વિરેનાથી અમે કના જાગુ એ તા ૨૦ સુધી નક્કી નહોતુ. એ તારીખે અમાગી મહેમાનગતિ બધ થરાની હતી પણ એકાએક વાત આની કે મોસ્કોની શાનિ મમિતિ તરફથી હિંદી કેવીગેશનને

મોસ્કો જતાં રેલ્વે ટ્રેનમાં

[૩]

૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરની રેવીમ્બીએ સવારે હોટન મોઝાઈની ફૂટપાથ આગળ અમારા સામાનનો હથેલી થયો એનામાં બમ આની તેમાં હથેલીની બધું યુનિયનના મંત્રી શ્રી હવાની અને વગેરેના શ્રી મંથરભાઈ પટેલ બસને છાપડે ચડી ગયા તેમની જાતમહનતને દાખલો વિરેનાવાસીઓ જોતા આ ૧૧ સ્ટેશને જઈને મજૂરોની ગેંગ ને સામાન સોંપી દીધો આવેના યાડમાં એક એસ્થન ઊભી હતી ત્યાં પહોંચ્યા એટલે મી. આચાર્ય નામ મોનીને દરેકને ટ્રેનનો મજૂરો સોંપ્યો ત્યાં મજૂરોએ દો ના દાગીના પહોંચાડી દીધા

અમે જોતું કે ટ્રેનમાં બીજા વણા સાતિ-ત્રિનિધિઓ હતા મોવિ ચેટ ચીન ડેરીઆ અને ભાગ્યએમ થઈ એક એસ્થન પૂગતી સવા રીઓ હતી ૬૧ મીચુ અને શ્રદ્ધામાતા સિવાય દરેક બબ્બે જણ વચ્ચે એક કેબીન વહવાઈ ગઈ ટ્રેનની સમગ્ર જોઈ મોટગાડીમાં હોય તેવી હતી સ્ક્રાપુ ઉપર નીચે હતું પણ દરેક ટ્રેનમાં આટ અને તેમાંથી ખુબી નીચે એની મો ધોવાની ડુડી પાણીની ચમ્પી, એક નાનું મેજ, તે પર જુરખાવાળી રીજળી બત્તી અનેગમ્મી આપનાર મંત્ર હતા ઉપરત કેરેલ (ડના)ની એસ્થન બાઈને મોનાવવા માટે વીજળીનું બટન હતું દરેક બારી પહોંચી અને મોની હોવા છતાં તે ઠી ન પડી જાય એ માટે મખમતના પડા નાખેલા હતા કેબીનનું

ખારણુ સરકતુ પણ ચપ બંધ થાય એવુ હતુ એટલે ચા-રીના માર્ગમા કોઈને નડે નહિ. સફાઈખાનામા જગ્યાનો કંઈક સકોચ હતો તેમજ ભાગતીય સેકન્ડ ક્લાસના સફાઈખાનાથી ઊતરતા હતા.

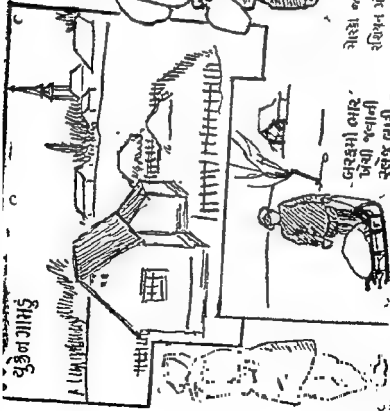
એક્ટ્રીક સાથે ખાણાનો ડમો નહતો એટલે બપોર માટે અમને દરેકને અમારા યજમાન તરફથી નાસ્તાની કોથળીઓ મળી 'પહેનાથી અન્નાહારી અને આમીશાહારીના ભેદો મ્પષ્ટ કરી દીધા હતા એટલે અમારી પાસે આવેની કોથળીઓમા ફળો, ચોકલેટો, સેન્ડવીચ કંદેન પનીર, માખણવાળી ષેડ વગેરે એટના સારા પ્રમાણમા નીકળ્યા કે એક જ કોથળીથી હુ અને મ્મણુભાઈ ધગાઈ ગયા પીવા માટે સોડા કે ફ્રૂટ વોટની બાટનીઓ આવતી શુદ્ધ કરેતુ જળ અપ્રાપ્ય હતુ.

એ પહેલો દિવસ થોડા અણગમથી રીતાબી વચ્ચે વચ્ચે અમે દિલ્લી ભાઈઓનો પરિચય સાધવા એક બીજાની કેમીનમા જતા ડો મુન્ડ તો વિચેનાથી જ જુદા પડી લડન તરફ ગયા હતા એટલે અમે જાતે હાજતામજતા થવાનુ ક્યુ વિચેનામા આવી નિગત અને વખત નહોતા મળ્યા ટ્રેનના દરેક રોકાણુ વખતે અમાગ ડમા પાસે ચિપા છઓ પહેરે રાખતા.

ચા વાગે ઓઝ્ઢીઆની હદ પૂરી થઈ ત્યારે એ છૂટયા અને હગેરીયન પોલિસ અફસરોએ આની, નિવકથી અમારા પાસપોર્ટ નાગી લીધા થોડી વારે તે પર સિક્કા મારી પાછા આપી ગયા આ કામને લીધે ગાડી રીડ ટ્રેનાઈ હતી રાત્રે દસ વાગે બ્યુડાપેસ્ટ પહોંચી જઈશુ એવા ખમર મળ્યા નવ વાગે ખમર મળ્યા કે ત્યાના પ્રતજનો અને પ્રધાન પુરુષો શાંતિ-પ્રતિનિધિઓનો સ્ટેશન પર જાહેર સત્કાર કરવાના છે એટલે બધાએ પૂરા પોશાકમા સજ્જ રહેતુ હુફાળી કેમીનમા આખો દિવસ નિરતિ વીતાવલો પણ હવે પાછા ઇડીને મેદાન આપવાનુ આન્યુ પન્તુ બ્યુડાપેસ્ટ સ્ટેશને અમે જે દ્રશ્ય જોયુ તેથી એક નરીન પ્રમ-ગ્નો જ રોમાચ અનુભવ્યો.

યુકેન ગામડું

ગામડાના મુસાફરો

જનકમો ભાઈ
ખેતી જવાની
સ્લેબ લારી

ગોસ્ત્રા બતાવે રેનખાથી બોયેલા,
રશિયન ખેડશાંનાં વિવિધ દસ્યોના
“ રેકેચ ”

ગામડાંની રીત

મુમખના સેન્ટ્રલ ષેડન જેવા વિશાળ ષેડનના પ્લેટફોર્મ પર મેડના અવાજો વચ્ચે વચ્ચે નાગગિકોનો ઘીય જમાવ હતો. ઊનસતાં ઊનસતાં અમને હર્ષના પોકારોથી વધાના બાવિફાઓ અને યુવતીઓ ફૂનડીઓ વહેચતી ગઇ પ્લેટફોર્મ પર જ મીનીન્ટરોએ અને શાંતિ પ્રપુષ્પે મુખ્ય મહેમાનો સાથે હાથ મિનાવ્યા અને લાહિડ સ્પીકર ઉપર સ્વાગતનું લાપલુ વાચ્યું વચ્ચે વચ્ચે પ્રેસ ફોટોગ્રાફરોના કેમેરા ઝમકી ઊઠતા ચીન તરફથી વળનો જવામ ડો ક્રામોજેએ આપ્યો. ભારત તરફથી ડો કિચનુ બોલ્યા અને સૌને સ્ટેશનના મોટા ઉપાદરગૃહમાં ચા-નાસ્તા માટે આમંત્રણ અપાયા. થોડે દૂર જનતા બરોમગ મર્યાદા માચની, હાર બાવી રોકાઈ હતી અમે એ સૌને નમન કરતા ઉપાદા ગૃહમાં દાખલ થયા તે વખતે અમાગ પર ઘણી યુનડીઓ પડી. “શાંતિ અમર ગ્હો !” “પ્રજાઓ આગાધ ગ્હો !” “યુદ્ધજોરી નાશ પામો !” વગેરે પોકારો ચાનું જ હતા.

ખુબખપેટથી ગાડીની દિગા મનાઇ એન્જિનનું મો રૂગી મધુ. અમે ઉત્તર તરફ જવા વાગ્યા બગડનું સામ્રાજ્ય વધતું ચાલ્યું ગતની વખતે ફેનોના પૂનવાગા મોગ મોટા ષેડનો અને જકશનો જાય પણ બૂગોગ કે નમ્રો પાસે નહિ એલે બધું સ્વપ્નતરંગ જેવું લાગે.

બીજો વિમે સનારે નવ વાગે ‘ચૂપ નામના ષેડન આગળ હોરિયન હદ પૂરી થઇ પડી અમે રશિયન સગૃહમાં પેડા ત્યા અમારે એપેશ્યન મદનવાની હતી દરમ્યાન ષેડનના રેરોરામાં અમારે માટે મ્હા-નાસ્તાની મોગી તૈયારીઓ થોની જોઇ અકીથી રશિયન આના-દીના ચિન્હો દેખાના માડ્યા ટેમ્પો લગ્યડ હતા જીતિ અને બારીઓ પર નકશી અને સજ્જવટ હતા ચારે બાજુ તૈન રગના મોટા નિસર્ગ-ચિત્રો હતા નાસ્તા પર જે, માગો તે મગે એની તૈયારી હતી ચોનીસ કનાક પડી ગરમ મ્હા-કોશી પૂરા ઠાડથી અમે માણ્યા મેન્ડે વિદાય-ગીતથી સનામી આપી.

માટે સિગારેટોનાં બપ્ખે બાક્યો અમાગ કેટલું ગમેવાળે અમને પહોં-
ચાડ્યાં. હું અને રમણભાઈ તે વાપરવાના જ નહોતા એથી અમાગ
બીજા બે સાથીઓને ઓગ ખુશાલી થઈ.

હવે તો ખાણાની ગાડી પણ આવે લાગી ગઈ હતી બપોરે કાને
શું ગુ જોઈએ તેની યાદીઓ થઈ ગઈ અને દરેક રખેવાળે પોતાની
ટૂબીનમાં ચ્હાનુ ગરમ પાણી અને દૂધ મમે ત્યાગે તૈયાર છે એમ
જણાવી દીધું. પીવા માટે સ્વચ્છ પાણીની પણ ગોઠવણ થઈ ગઈ બીજા
ત્રણ દિવસ આ રીતે ગાડીમાં વીતાવવા પડે એ જાણી અમે ગમેશ-
ચંદ્રને દરખાસ્ત કરી કે મુત્તાકાતો અને સપોર્ટ, ગોઠવાય. તે પ્રમાણે
તેઓ બીજા “ડેવીગેશનો”માં ફરી આવ્યા અને “હન્ટગ્રીટંગ” સાથે
ચીન, કોરિયા, રશિયા વગેરે મહાના લેખકો અને સંસ્કાર નેતાઓને
મળવાના સમયો નક્કી કરી દીધા. જગ્યાની પૂરી તગી હતી એટલે
જુદા જુદા વિભાગો પાડી નાખ્યા અને જેને જે પ્રકારનો રસ હોય તેના

એક રશિયન સ્ટેશને ટ્રેનના ડ્રામાથી જોયેલા દૃશ્યોના “અંક”

નૂત્તરમાં નિમજ્જી કરી. રમણભાઈ અને યશપાલ અમારામાં હતા. એટલે લેખકો, કવિઓ, નાટકકારો અને સીનેમાના નાથકો માટે અમારી કેબીન મુલાકાતનું સ્થાન બની. વેપારધંધા યુનીયનો વગેરેમાં ડૉ. કુમારપ્પા અને બીજાઓ જોડાયા. પાંચસાત બહેનો હતી તેમાં શ્રદ્ધામાતા પણ હતા. તેમની વાતચીત મોઝકોના ધર્મગ્રંથ સાથે દરારી.

આમ પ્રવાસના એકધારા બંધીયરપણામાં વિચાર અને સંસ્કારની તાત્કાલીક મુશ્કેલી. દરમિયાન રશિયાનાં સ્ટેશનો આવનાં ત્યાં જ બારીમાંથી વિવિધ પ્રતિભાની જનના અને ગામડાં જોવા મળતાં. કવચિત્ શેકાથેલી પેસેન્જર ટ્રેનમાંના ઉતાડેઓમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, ખેડૂતો અને વિદ્યાર્થીઓ પણ જોવા મળતાં. બહુ નાનાં બાળકોને હાંડીમાં ફેરવવાને ગોદડાની કાથળીમાં હાંડણીની જેમ દશુરાયેલાં-ગીરુ ગોળ મોં અને અમકતી આંખો-જોનાં બહુ મંડળ મળતી.

ખરફનો અસીમ વિસ્તાર આંખો માટે એક નવો જ અનુભવ હતો. પૃથ્વી જાણે દરી ગયેલો ફીગસમુદ્ર બની ગઈ ન હોય! ઉપર ક્યાંક ગામડાંની આકૃતિઓ કે ખેડૂતાં છૂટાં ઝૂપડાં એક રંગની પીછીથી ચીતરેલાં હાથે! ઘોડાઓ કે માણસો હાર ખેંચવાને પંડાવાળું વાહન વાપરવાને બદલે લપસણી “એન્જ” દારી ખેંચી જતા દેખાતા.

ધીરે ધીરે એવું લાઈનની બે બાજુ પાછનું જુલોની દારોની દારો શેપેથી દેખાઈ. તેનો ખુવાસો મળ્યો કે સખ્ત વાયરાથી જોડી આવતો બગ્ગે રેલ્વેના પાટા ઉપર જમી જાય તે રોકવાને આવા ગાંઠ જંગલોના ગઢ ઊગાડવાની યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી છે એમ છતાં ખરફ પરથી પેડાં લપસી ન જાય તેની સંભાળ રાખવા ધણી વાર ગાડીની ગતિ ધીરી થઈ જતી હતી. આગળ જતાં પાછનું જુલો પર ખરફના હળવા આચ્છાદનથી જાણે જાદુગરની નગરીમાં પરીઓ જુલુ બનીને ઊભી હોય એવું મનોહર દૃશ્ય લાગતું હતું. ચાંદની રાતમાં એ હીમમય પ્રદેશનો પ્રવાસ અંતર્યાસ જોવો જ લાગતો હતો. બહાર કેટ-

લી હંડી હતો તેનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ હતો. ખારીના કાચ અમે જ્યાં કરી શકતા નહિ. અંદરનાં ચંત્રોથી ગરમી એટલી રહેતી કે ઘણી વાર ઓડવાનું ખાનુએ મૂકી દેવું પડતું.

ત્રણ દિવસોમાં નાસ્તા કે ખાણ પછી એકાદ પ્રવાસી પ્રતિનિધિની મુલાકાત હરેલી. તેમાં ચીનના એક કવિ અને નાટ્યલેખક આવી ગયા. કોરીયાના લેખક અને પત્રકારે મળ્યાં. મોસ્કોના એક ફિલ્મ-સર્જક અને ડિરેક્ટર મળ્યા. આઝરબીજનના કવિ મીરજા તુર્પનઝાદે મળ્યા. દરેક જણ પોતાના પ્રાંતની ભાષા જણનાર દુભાષિયાને સાથે લાવતો. એ પોતે તો પોતાની જ ભાષામાં સવાલ જવાબો કે વાત કરે. આથી સમય ધણો લાગી જતો અથવા પ્રશ્ન સ્પષ્ટ કરવા મહેનત કરતી

મેડમ ગેલીના ક્રિવોપુલોવા જેમણે મોસ્કો શાંતિ સમિતિ વની અમારી આખી મંડળીની તહેનાત બેઠાવી લીધી હતી.

૫ ની પણ ધીરે ધીરે સો એ રીતથી ટેવાઈ ગયા અને ૫ થી તો મધા
જ પ્રમગોમા અમાર એ રીતનો આશ્રય લેવો પડ્યો હતો.

ચીન અને કોરિયાના લેખોએ જણાવ્યું કે તેમની નવસમૃદ્ધિ પર
અમેરિકા અને અંગ્રેજ આફ્રિકાની વણી-અસરો પડેલી પણ હવે તેઓ
પોતાની નવસમૃદ્ધિ અને પ્રજાની ભાવનાઓમા જોનગ્રોત મની તેની
ઉપર જ પોતાની કૃતિઓનું નવસર્જન શ્રી રજા છે અને તેથી જ
તેમના પ્રેશમા લોખંડિય બની ગયા છે લોકો તેમની વાનગીની શરૂ છે

મિતેમાના ડિરેક્ટર મોર્ચિરેટ સીનેમાસ્ટર્સની ઘણી વાતો શ્રી એ
ઉદ્યોગ અને ના ત્યાં વિપુલ અને વ્યાપક છે એમ જ નહિ પણ
નવસમૃદ્ધિ અને લિંગણનું એક પ્રમાણ અમ બની ગયેલ છે એ માટે
અનેક નેમે, નેમોરોગીઓ અને તાલીમસમ્યાઓ છે અને તેમા તેમણે
આન ખૂબીય ન ધ્યા પણ મેળવી છે મીતેમા મટારે નવ ઉચ્ચ માન
અને પ્રતિષ્ઠા મેળવે છે અને તેઓ ધધાને નથા શ્વાને ખીનવવા
હમેશા નમૂન છે છે હરીદાષ કે અપવાને અવમલન હોવા જા દરેક
જણ પોતાનું વાગણ ગાનું નાવવા સારૂ જામૂન મ્હો મહેનત કરે છે
શિરામા પોને જ પોતાનું ધોગણ વગતી આપ વધાત્મા જ ગડે એવી
સમાજિક નીતિ છે પચા મના ય ઉચ્ચ ધોગણ મેળવ્યાનું માન અને
ખર્તિ તમને બહુ મહે છે

મિતે મીંગ્રા જુર્જનગ્રા પોતાના વનનવી ભાષામા જ માયો નમે
છે અનુદ છાની મિતેઓ ઉમ અપ્યામ સાદી વોગેની પગપામા હદ
ચના રે છે પ્યાગી અને પ્રેમની મિતેઓ આ સ્ત્રી ભાવના પ્રમાણે
કેવી છે તેનો નમનો માગના તમને એમને મિતે કાગ્ગીમા સુણારી
ત્યારે અમાગ લખનવી મિતે ડોરી જયા તેમણે તે લખાવી પણ
નીની છે અમે સબળનાગ પણ તેમની શમ્દપગરા અને ખુશમિ
જાગ વનગથી આપવા હતા મિતે મીંગ્રાના બાપ બંદો ચાના
જોમરે દેશની જૂની મિતેઓ મોટે નનમગતો સોવિએત તને સુનિ

વર્મિટી અને સમગ્ર આણ્યા તેજે અભ્યાસ કર્યો અને સાહિત્યમાં “ડોપ્ટરેટ” (પણિત પદ્ધતી) મેળવી આજે તે પોતાના દેશમાં મુનિ-વર્મિટીમાં પ્રાધ્યપ છે તેના વેગન મુનકમાં આજે સહરો, ઉયોગો અને બાગમગીયાનું નરવેનન છે નારીઓ પુરુષ મરખા હલકોમાં મહાત્મે છે

અમે જેમ જેમ મોસ્કો નજીક જતા ગયા તેમ તેમ મોટા ઝે-શનો આપના ગયા માવથી બરેના ભારખાના, ઝેશનની ચાકે બાજુ ઠાગખાનાના બૂગગી, વજન કરનારા યન-સાઢીયા, વીજગીથી પ્રદાશિત રેલ્વે થાર્ડો —એ સર્વ નવી સૃષ્ટિનો ખ્યાન આપતા હતા સૂઝ ત્રણ દિવસથી જેવા જ મર્થો ન હતો આ પ્રેશના છવનમધર્મમાં બરફ મુખ્ય પ્રશ્ન છે રેલ્વેના ડમાનું તળીયું માથાપૂર ઊંચું અને ચડવાના પગથિયા સીડી જેવા નહિ પણ અમેગાઈની જેમ એક પર એક આઠથી ઊંચાઈ મુંધીનું ખુનું પ્લેન્ડ્રમ કયાય પણ નહોતું કાઠણ બરફનો જમાવ એ જ ! અને ગાડીઓ અનિયમિત થઈ જાય તેમાં પણ બરફનું જ વિક્ષેપ કાઠણજૂત હોય ઉપર જતા ગયા તેમ તેમ ધડિયાગ બદનની પડની કાટા પાછળ લઈ જવા પડતા દિવસ દૂકો થતો ચાલ્યો, નગલગ નણુ બાગ્યે આપણી સમી સાજ જેવું લાગે બહાગની ઠડીનો ખ્યાન તો માણસોને મામસામાં વાત કરતા વુઓ ત્યારે નાક એક મોમાથી વગળો નીકળતી દેખાય તે પછી આની શકે નશિયાના એન્જિનો મોટાં તોખાગ લાગે કામ કરનાગ માણસો બહુ જ મૂળા કોઈ પણ ઝેશને કકગાટ ઠ વોનાટ સાલજ્યો નહિ તારીખ છ રીઝમીની બપોરે બપર પહોંચ્યા કે આજના નણુ વાગે એશ્યન મોઝકો પહોંચી જશે

રિયેનાથી મોઝકો શાંતિ સમિતિ વળી “જેનીના કિવોપાલોના” નામે બાઈએ અમારી આખી મડગીની તહેનાત બિઘની લીધી હતી એ બાઈની સૌ માટેની ચિતા, લાગણી અને સેવાતત્પરતાથી અમારા સગખા અબ્દણ્યા મિનલાષી મુઆફરોને એ ફિરત્તા જેવી આશીર્વાદ

૨૫ થઈ પડી હતી અને અમારા નિવાસના દોરના દિવસ સુધી તેની એ વતસન મુદ્રા કાયમ નહીં તે પણ તેની ધી જ અને દુઃખતાનું અનન્ય પ્રતીક જ છે મૈત્રેયે તે માતા સમાન વ્યાગી. ઉત્સાહ અને કાર્યમા તેની આગળ અમે બન્યા બની જતા. ડૉ. કુમારપા તો વિનોદમા ઢહેતા ‘મેડમ ! તમે તમાન ઘેટા ગણી લીધા ? બગમ છે ? આ બાઈના પતિ સુદમા ગન થયા બાદ તે એક પુત્રને લણાવી રહ્યા હતા અને પોતે શાંતિ માર્ગમા જોડાયા હતા. દરેક જણ પોતાની ફરિયાદ કે ગૂચવણ તેને કહે તેની પાસેથી માર્ગ જડે અથવા તો તે કામ પતારી આપે. એટલે ઘણી બાજુની રહેવાના પાટા એક માર્ગે જોડાવા લાગ્યા. મોટા ધાડે આવના લાગ્યા મોટા શહેરના પરાઓ અને કારખાનાઓ દેખાતા હતા. અમાગ હૃદય ધમમ્મા હતા થોડી વાગ પડી જમીન પર ઉતરીશું અને રશિયન પ્રજામા ફરતા થઈશું !

સુબર્ષિના અર્થજેન્ડેશન જેવડા પણ એન્જિનોની મેશીની કાગાં બની ગયેનાં જાપગવાગાં જૂના મોટા સ્ટેશનમા અમારી ગાડી અટકી એન્જિન અટકે છે ત્યાં આડા પ્લેટફોર્મ પર લેનીનનું બાવનું હતું. દરેક મુસાફર તેને યાદ કરે છે એને મનથી નમન કરે છે અને લેની નની એ પ્રતિમા એક હાથે મોટો શહેર તરફ પ્રવાસીને આવમરે છે. પ્લેટફોર્મ છોડી અમે એક મોટા વેલ્ડીંગ ફુમ્મા થોડીવાર રોકાયા એટલામા મોગી ગલ્સરોહસ જેવડા માપની આલ્ફસ મોટરે આની પહોંચી તેમા ચાર ચાક જણને ગોઠવી મોટરે હાકી મૂકી મેડમ ક્રિનોપાલોવા છેલ્લા અમારી સાથે બેલા. માર્શિન ટપાનની ટિંગિયો જોઈની હતી તો કોઈને ફિરમ ‘ડેવલોપ કમવની હતી તેણે કહી દીધું. જુઓ, તમારે કોઈએ ચિતા મરવાની નથી તમારી કોઈની પાસે અહીંનું નાણું નથી એ અમે જાણીએ છીએ. તમારે જે જોઈએ તે માગી લેનું હું બદોમગ્ત કરી આપીશ.

લેનીનઆડ હાથ રોડ પગના ઉંચાં મમનો અડધથી દોડી જતી

મોસ્કો, ટ્રામો અને બસો વચ્ચેથી અમે આવીશાન મહેલ જેવા મકાનના પગથિયા આગળ ઊંચી ગયા. છેલ્લાં એક વર્ષમાં એ નવી બંધાયેલી હોટેલ “સોવિયેટસ્કાયા” અમારો મુખ્ય નિવાસ બની. એકસો રાજશાહી સમવટવાળા ઓરડાઓ અને રોશનીના ચમકારભરી છતવાળું બોજનગૃહ અને સુંદર ચોક તથા ફૂવારા સરળનારા શિલ્પીને આ કામ માટે “સ્ટેવીન પ્રાઈઝ” મળ્યું હતું. પાછળથી અમને તેની પણ મુલાકાત થઈ હતી. આ હોટલની નવીનતા, શણગાર, સગવડો અને સરભરા અમારી નિંદગીનો અપૂર્વ અનુભવ બની રહ્યાં. ભોંયતળીયાની વિશાળ પરશાળમાં એક બાજુ ટેબલ પર ખેંચેલી સેક્રેટરી બાઈએ દરેક જણના પાસપોર્ટ માગી લીધા અને પછી દરેક બે બે જણ વચ્ચે ઓરડાનો એક એક નંબર અપાઈ ગયો. સેવિકાઓએ આગળ દોડી દોડી ખંડો બતાવ્યા, સગવડો વર્ણવી, ખુમરો સળગાવ્યા અને છેવટે જરૂર પડે ત્યારે બોલાવવાની ચાંપ બતાવી. અમે અમારાં ગરમ બખ્તરો એકદમ ફગાવી દીધાં, દસો અને સામગ્રી ધરવખરીની જેમ જોડવી દીધાં. એ હતું અમારું એક માસનું પ્યારું આરામધામ.

મોસ્કોમાં એક મામ

[૪]

“Life is action, creation, the aim of which is the uninterrupted growth of priceless individual faculties, to reckon his victory over the forces of nature, his health and longevity, his supreme joy of living on earth which he can to meet his ever-growing needs, remake as beautiful dwelling place for mankind united into a single family.—Gorky

“ક્રિયા અને સર્જનથી માનવજીવન પ્રીત થાય છે, એટલે કે તેમાં અમૂલ્ય શક્તિઓનો અનવરુદ્ધ વિકાસ થયા કરે છે, પ્રકૃતિના બળો ઉપર અધિકાર મેળવવો. આરોગ્ય અને ચિગયુ પણ એનું લક્ષ્ય. હોય તેમજ માનનીની સતત વધતી જતી આકર્ષણો અને આવશ્યકતાઓ પાર પાડવાને અને એક જ કુટુંબપે સકળાયેન માનવમૂલને માટે સુદર નિવાસસ્થાન બનાવી જીવનનો મર્વેત્તમ ઉત્થાસ અનુભવવો એ બધાનો સમાવેશ થાય છે”

ગોપી

મનુષ્ય પ્રકૃતિના બળો વશ કરવા મથી રહ્યો છે

પ્રકૃતિનું બળ વશ થતા મનુષ્યનો વિજય

માનવપુરુષા ર્થના આ બે પ્રતીકો રસિયામાં જ્યાં ત્યાં રાજમા ગોપર મુખ્યા છે

અદરશ રહ્યું ! એ તો બરફથી ઘણાઈ મરો હતો અને તે પગે ટરો ચલાવવાનું મુન્ડેવ હતું એટલે અમે પાંચ વળ્યા

બારેક વાને ફગાયા પ્રભાતે મોઝેની પીસ કમીની બધે પહોંચ્યા. મારણા આગળ ચાલિ સુમિત્રિના પ્રમુખ કવિ દીપ્તિનોરે દરેક જણ સાથે હાથ મિનારી અમને અફ આમ ના અદ ના ખડા આગના સમયની સંધીથી શબ્દાના હતા હો પગ મદનનાજો અને મજુ કનવેનોમા પોલી યાવનાઓ કોઈ વેતરી ધીમતના ધરનો ખ્યાલ આપવા હતા. પ્રમુખના ખડમા ટેમનો પગનામ્તા મારે ફોલો, આ વગેરે તમા હતા. સૌને તા બેનાડી પ્રમુખે સૌની ઓગખાલ કરી. પગી પૂઠુ કે બીલીગેવન શુ શુ જોવા જાણવા માગે છે ? હો કુમારપાએ પોતાના આગળના પ્રવાસના અનુભવો યાદ કરી એક સામી બગખી યાદી સભાળી. એ યાદીમા ધધાદાગી કાગખાનાઓ, નાટકો, મોર્ચ, સાળાઓ, નિવાસગૃહો, ખેતરો વગેરે આવી જતા હતા. સ્ત્રી જતી બાનતો પર બીજા મિત્રો બોલ્યા મે પણ જણાવ્યું કે “ક્યાસિસુલની સુગ્રાઓ આગળથી માડીને શિરોચ મુધી કમસ. મારે જોવી છે” પ્રવાસના એક ઉત્સાહી ભાઈએ જણાવ્યું કે ‘ અને તો માર્શલ સ્તાલીનને જોવા છે’

બધાનું સાભાગી લાઈ દીકનોવ બોલ્યા “આપની બધી ઈચ્છાઓ તો પાગ પાડી શકો, માત્ર આ છેલી ઈચ્છા મારે હું કાંઈ કરી શકતો નથી. અમને બધું જોવાની આપવા આપ કેટલો સમય આપો હો તે પ્રભાતે અમે કાર્યક્રમ આપી રાખીશું’ અમે ત્રણ અવાડિયાથી વધી ચાગ અવાડિયા આપ્યા એટલે તેમણે હો પુકરો અને લેખના હાથ નીચે ખીજ ચાગ દુભાઈઓને અમારી તહેનાત મારે નમ્રી કરી આપ્યા. આ બધી વાતો દરમિયાન હું દીકનોવનો સ્તેચ કરી રહ્યો. એ લાવવત્સવ મુદા જોતા “કામ્યુનિસ્ટ” સંજ્ઞાનો બધો ડા ઓસરી જતો હતો.

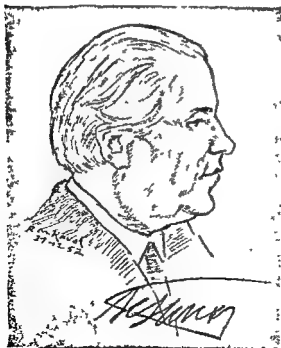
એ વાચે અમે હોટલ પર પહેલ્યા નિડુકા ચરેલા તહેનાતી મિત્રો સાથે જ હતા. ખાણા ઉપ દરેક જણની ઈચ્છા તેઓ પીસ

નાગને સમજાવતા અમારામાના ધણા મીળજૂ કે તરફેડ કરતા પણ તેઓ ખુબ સ્વસ્થતાથી તેમજ સમાધાન કરી દેતા

તે સાથે અમને જે ખુબ જ આકર્ષક અને રસજ રોકાણો મળ્યા

ચારથી છ સુધીના મોસ્કોની શ્રાવ્હ રેલ્વે જોનાનું હતું શહેરના રસ્તા પગેના વાહનવ્યવહાર ખૂબ જ ઝડપી અને ભરતક હોય છે એની જ ત્વચ્છિત અને ભરતક અવગજવર જ્ઞાતની રેલ્વેથી આવે છે મોસ્કોની શ્રાવ્હ રેલ્વેને લોકો “મેટ્રો” નામથી ઓળખે છે

“મોસ્કો મેટ્રો” સોવિયેટ એન્જીનીયરીંગ શક્તિની તાકાત અને સાહસબુદ્ધિનો અપ્રતિમ નમો છે સોવિયેટ વિજ્ઞાન કયા સુધી પહોચ્યું

મોસ્કો પીસ કમીટીના પ્રમુખ શ્રી ટીમોતેવ, જેઓ કવિ અને લેખક પણ છે તેમનો રસ ૨ મ ગ

છ તેનો એ માપદંડ છે “મેટ્રો” આજે દુનિયામાં સૌથી શ્રેષ્ઠ શ્રાવ્હ રેલ્વે ગણાય છે ન્યૂયોર્ક અને લંડન જઈ આવેના અમારામાના કેટલાક જેઓ એ પછી ત્યાં ગયેના એ સૌ એક મતે “મેટ્રો”ને વખાણે

સોવિયેટ સમૂહિતિની સમીક્ષા કરતું ગોર્કીનું આ વચન સર્વાંગે પ્રત્યક્ષ ડરનારી કાર્યસિદ્ધિઓ સાથે બને શાંતિ, સમાનતા અને મુગ્ધ-જ્ઞાની યોજના હોય નહિ તો એ આશાઓ કદાપિ ફિલિત થાય નહિ એ સ્પષ્ટ છે શાંતિ માટેના પ્રયત્નોમા રાંસયા આગળ પડતો ભાગ લેવા બહાર પડ્યું છે તેમા પણ આ દૃષ્ટિ હશે એમ લાગે છે

“સોવિયેટ-કાયા” હોટવની રૂમ નંબર ૩૧૭મા બેસીને અમે કાગળો લખી નાખ્યા ઇશ્વરભાઈ પટેલ તો નાકીવોધને તૈયાર થઈને અમને બોજનપાટ પર લઈ જવા આ-ન્યા સમયનો નિયમ બાજુએ મૂકીને પણ અમને છ વાગે ખાનાનું પીરસવામા આવ્યું “કાષ્ટીગ હો-”ની ગોલામા ઉપરના રોસનીમડિત ચકાકાર ધુમટ-તોરણો નીન આકર્ષણ લાગ્યા ટેબલ પરની વાનીઓ અને સળવટ રાગસી ઠાંકના હતા બે ટેબલ માત્ર શાકાહારીઓ માટે તૈયાર કર્યા હતા તેમા પણ રૂચિકર વાનીઓ ધણી હતી રગરગના કાયા શાક, ફળો, માખણ, કીમ, વેડ, વટાણા અને છેવટ ફળોનો રસ કે આછરકીમ-એટનાનો અમારી સવારની જૂએ પૂરો ઇન્સાફ કયો પણ ગનીનું બોજન છોડી દેવું પડ્યું રાત્રે ૮૧ વાગ્યે ડો કીચનના ખડમા બધા પ્રતિનિધિભાઈઓ બેગા થયા અને કાર્યક્રમોની ચર્ચા થઈ પણ મ્હનકી થઈ શક્યું નહિ બીજી સવારે માત્ર નગરપદક્ષિણા માટે નીકળવું એટલું જ મજૂર થયું-

તા ૨૭-૧૨-૪૨ શનિવારની સવારે છ મોડી મોટરોમા અમારો કાફલો નગરપદક્ષિણા બહાર પડ્યો મોટરોની ઠડીનો ચમત્કાર જોયો રસ્તાની બે બાજુ બરફના મોટા પાગા થઈ ગયા હતા માણસો અને યત્રો વરસતા બરફને ખસેડ્યા જ કરતા હતા અને યાત્રિક પાવડાઓ ધરાવતી મોટી ટ્રકો ટનના ટન બરફ ચહેરો બહાર દેખી આવતી હતી જે રસ્તાઓ પર આવો બદોમગ્ત નરોતો તે રસ્તાઓ બરફના ખડ ટોથી અવરજવર માટે મુશ્કેલ બન્યા હતા બરફ દૂર કરવાનું કામ આપણી મ્યુનિસિપાલિટીઓના કચરો દ્વારા કરવાના કામ કરતાંય દુષ્કર

હતુ પણ મોસ્કોના માધ્યમોના પટવાળા રમતા મોટરની ઝડપ માટે સાફ-સફ રાખેલા હતા.

પહેલાં અમે “સ્તાલીન ગ્રેડીયમ” મા ગયા આ સ્થળનો પરિચય “ફિઝીકલ એન્ડ યુથ” નામે રજિયન બોનપટમાં અપાયો હતો તે ધણાને યાદ હશે પણ અમે તો તેના વિશાળ મેદાન પર બરફ છવાઈ ગયેનું જોયું થોડો જ ભાગ “સ્કેટિંગ રિન્ડ” (સરતા નાચ) માટે તૈયાર રાખ્યો હતો પણ સોવિયેટ પ્રજા પ્રકૃતિ સામે પણ લડીને પોતાના કાર્યક્રમો કેવી રીતે ચાલુ રાખે છે તેનું પહેલું દષ્ટાંત અમે ત્યાં જોયું એ મેદાનની નીચે જગર્જમાં ચારે કોર ફરી શકાય એવા માર્ગો અને વિશાળ ખડો હતો અને ત્યાં વિવિધ પ્રકારની તાલિમશાળાઓ આની કડક કડીમાં પણ ચાલુ હતી ત્યાં વ્યાયામનું “ન્યૂઝીઅમ” પણ હતું, ત્રયો માર પણ હતો અને હજારો વિદ્યાર્થીઓને શીખવનાર ઉસ્તાદો અને પ્રોફેસરો હતા એમ જ સમજી લેવાને કે તે વ્યાયામની જૂઝાર્મ કોનેજ જ હતી નવાઈની વાત એ સાબળી કે તેમના વ્યાયામીરો બધા અન્ય ધવાના યુનિયનના સભ્યો હતા વ્યાયામ માન ‘ઇન પ્રવૃત્તિ’ હતી એટલે કે એમના નિર્વાહનું સાધન ન હતી.

મોસ્કોમાં અમારો આ પહેલો જ દિવસ હોવાથી અમે કડી જરાય બરદાસ કરી શક્યા નહિ મોટામાં મેલ બેલ જોવાય એટલું જોઈ ધણાએ સતોષ માન્યો એક મે જણું તો બરફ પર લપસી પણ ગયા મોટરો એક દોરમાં મોટા રમતાઓ વગની ગઇ કનકરતા, મુબઈ તો કીક પણ પેરિસ અને વિયેના પણ મોસ્કો પાસે નાનાં લાગ્યા સોથી દોઢસો શીટ પહોળા અને ચાર-ચાર ઝડપી વાહનો એક સાથે પસાર થઇ શકે એમ આપણા રસ્તાઓ જેટની પહોળી ફૂટપાથોવાળા ગોર્ડી ટ્રીટ, પુશ્કીન સ્ટ્રીટ અને લેનીનગ્રાડ હાઇવે પરથી અમે નરી બધાંતી યુનિવર્સિટી સુધી દોટ કરી દસ-અઘીયાર વાગ્યા છતાં ધુમ્મસ એટલું સવન હતું કે પચાસ શીટ પાસેથી પણ ૩૬ મજલાનું વિરાટ મકાન

છે. સોવિયેટ ભૂમિમાં શાંતિસાધનાના કળરૂપે ગંભીર રકમો યોજનાઓ પાછળ ખર્ચાય છે તેમાં “મેટ્રો” રેલ્વે પ્રમુખ અને સમાજનિષ્ઠ લોક-સક્રિય સીમાચિહ્ન બની છે. જમીનની સેંકડોશી નીચે અગ્રકાપુરી જેવી શોભાથી અગદગતા અનેક સ્ટેશનો, દર ૧૦૫ સેકન્ડે આવતી જતી, સાપણ જેવી લાગતી વીજળીક ટ્રેનો, રોજ સત્તર લાખ માણસોને ઉપર નીચે લાવનારા યાંત્રિક દાદરો, સુખરૂપ હવા, પ્રકાશ અને અવર-જવરની યોજનાઓ, આરસ,અડીક, અને ચીની કામની કારીગરીથી કરેલાં ચિત્રો અને પ્રતિમાઓ તેમજ કામદાર મુસાફરોને તાઝગી અને સફાઈ સાથે ગૌરવ અર્પતી આ “મેટ્રો” રેલ્વે સોવિયેટ ઇજનેરો, વૈજ્ઞાનિકો અને કલાશિલ્પીઓના દિગ્વિજય સરખી છે.

અત્યારે આ રેલ્વેની લંબાઈ ૫૦ માઈલની છે પણ ધીરે ધીરે તે વિસ્તરતી જાય છે. તેમાં પ્રવાસ કરતા લાખો કારખાના-કાર્યકર્મી રચના, સૌન્દર્ય અને માનવશક્તિનો ચમત્કાર અનુભવતા, સોવિયેટ રાજ્યના ગૌરવે છવકાતા ધૂમે છે. તેમનો થાક અને નિર્વેદ ખૂનારી દેતી આ પાતાંગસૃષ્ટિ પ્રત્યેક જણાનો સહજ વૈભવ બની ગઇ છે. કળા, વિજ્ઞાન અને યંત્રમય જનસાધારણને સુખ અને વૈભવ આપી રહ્યાં છે.

૫૨મીસ વર્ષે પૂરી થવા સર્ગચેલી આ યોજના પંદર વર્ષમાં જ અગ્નિત્ય પામી એ પણ શ્રમની સંયુક્ત સાધના છે. કીનેદા ટ્રોટ્સ્કાવા-એક રેલ્વે કાર્યકરની પુત્રી-આ “મેટ્રો”ની ડિરેક્ટર જનરલ ઓફ ટ્રાન્સિટ અને ડેપુટી ચીફના ઓદ્યા પર હોઈ સોવિયેટ નારીમમાજની ઉત્કાન્તિના પુષ્પરૂપે કામ કરી રહી છે.

“મેટ્રો”નાં બે ત્રણ સ્ટેશનોએ અમે ઊંતર્યા અને જોયું તો દરેક સ્ટેશનની શોભા અને તેનો સજ્જાર એક બીજાથી અનોખા હતાં. કોઇક સ્ટેશનની બીજી તો અને છત્તર સોવિયેટ કલાકારોએ કરેલા ‘ઓએઈડ’ ચિત્રોના મહાન પ્રસંગોએ, ક્યાંક પ્રમુખ સોવિયેટ સ્ત્રીએ, ક્યાંક અરોસાઓ, શ્રૂમરો અને આરસસ્તંભોએ હમરો કલાકારોની શક્તિને કમોટીએ

ચડાવી લાગી દ્રેનો દરમ્યાં ધમી આરતી નાગરમણી જેવી વીગળીક રોશનીથી મગ્નીમય વાગતી હતી પૂગ ગરમ પોશાકમા મુમાફરો તેમના સ્વચ્છ ચહુગઓવી, મુડોગ અને તદુસ્ત શરીરોથી અને મંદુર ગિમનથી ગમી જાય એવા લાગના ધણા અમારી આમપાસ ટેકે વડી કુતૂડની નીગખી રહેના પણ ઇર્ષ નામો અવા ૮ કે હીનયાન પ્રતા નહિ. અમે એકમે જણાને જિલા રાખી દુલાપી માથે વાત કરારી તો જણાય કે હિંદી પ્રતિનિધિઓ મોસ્કોમા આન્યા છે એવું તેઓ છાપા દ્વાગ જાણી શકયા હતા અમારે દરેક એકને ગાડીમા ચડવાનું હોય તે વખતે અમારા દુલાપી મિત્રો ખીજા જિતાડઓને સમજાવે કે “મહેમાનો માટે જગા કરો” એટલે તેઓ એ ડમ્પા પામેથી ખપી જતા ખીજે જતા અથવા ખીજા દ્રેનની વાટ જોતા અદર મેડેના પ્રનારીઓ અતિ ધિઓને જગા કરી આપના ગમ્મથર્ જતા ધગી વાર હેનાનીચ ગીર્દા થઇ જતી પણ અમે ચડીરે કે ગતગીએ ત્યાં સુની ગાર્ડ માઇ અમારા બાગણા પાસે ન ૧૨ ગ ૧ના ગભા મડના પ્રાનની સામાન્ય પ્રગવણીનું જ આવું પરિણામ હોઈ શકે

સાજે છ વાગે (આપણા નર વાગવાને અમરો) ખાણુ લીધુ એને પાછી અમારી મોટરો સવા સાત વાગે પડોચી મોનગેઈથીરેટર ઉપર પણ જરા મોડા પ ૧૧ તાની સજ્જતા પ્રમાણે નાટક ચાનુ થયે હાન ચાન અને અવા ૮ બધ જ હોન એને અમારા દરકો જરા મૂઝાયા પણ ડોન્ડીપરને સમજારી અમને જ ૧ જુદા ગેલેરીખડોમા જિલા કરી દીવા પહેલો અક પૂરા થયો અને જનનિમપતન થનુ એ પડી દરેક જણને શોધી શોધીને નીચે ખામ ગમેની આગની હારમા લઈ જઈ એસાર્યા તે વખતે અમે ચાગેર ન ૧૨ ફની તો જણાયુ ૬ ગજનવર માનવમચુલન ચારે તરફથી અમને નિહાળી ગ્લો હતો વચ્ચેના ગોળાકારની ત્રણે બાજુ પાંચ માળ સુની ગેલેરીઓ લરચક્ર હતી લાન પડદા અને સુસર્ણગી ગેલેરીઓ, રોશનીના હારનોરણો, સુન્દર છતો,

રાક્ષસનું ડગલે એવું પ્રયત્ન મુખ-સાગિત નેપથ્યનો એક અજન્મ પ્રકાર

મખમના પડા, ગેરની સામે જ હિચ્ચ જતો માટે ગખેવી ખાસ
બેકા વગેરે અપૂર્વ લખતા દાખવતા હતા સામેનું “પ્રેમીનીયમ”
(દર્શનપ્રેશ) વાગમ એસી રીત જેટલું પહેાળું હશે પ્રમાણમાં હિચ્ચ
પણ ખા તેની આમગના ખાકામાં સોથી દોઢમે જેટલા વાગનિષ્ણા-
તોનું સગીતરર હતું વચમાં બિચી બેકા પ તેના નિયામકની જગ્યા
હતી એ પછી નુન જ આવતી પ્રેક્ષકોની પહેલી દારમાં અને બેકા હતા

નાટક પુરુષોની “કન્વામ અને રૂડીમીયા” નામની લોકકથા પર
હતું પ્રાચીન ઈંગની દરખા હતા મો મો સગદારોએ બાજુ ગોઠવાયા હતા
બાદશાહ અને એમના ટેમન પાસે કોઈ પુવાન સગદાર અને શાહજાદાં
બેકા હતા. મીજબાની ચાતની હતી એ “અચ્છીકવ એપેરા” હતો એટલે
બધા મવાદો ગાયનમાં બોવાના અલિનય, પોશાકો અને દૃશ્યમય
ઝડપ અચરનાટક હતા. વચ્ચે વચ્ચે પરીઓના નાય પણ બાવના એવામાં
વીજળીનો દડાકો ચથો અને કોષક જાદુમઝ ઝપટ માગીને રાજકુવગીને
આકાશમાર્ગે લઈ ગયો આવી ચમકારલરી દેખાઈ અને બ્રો તથા

નાટકના પાત્રો

નૈઋત્ય ૨ મ ગ

જાદુગરનાં પાત્રોવાળી કથા તપ્તા પગ જૂથ થયેલી જોઈ અમને ઘણી નવાઈ લાગી પણ જેમ જેમ નાટક આગળ ચાલ્યું તેમ તેમ સમગ્રમુ કે બધા પાત્રો કુદરતના બળો, આકર્ષણો અને વિરોધોના રૂપસર્જન હતા અને સિદ્ધિ કે શક્તિરૂપી રાજકુવરીને પાત્રી નાવવા માનવીને બીજા પ્રસંગોનો સામનો કરવો પડે છે તેમજ બુદ્ધિ પરાક્રમ અને મૈશનની સાધના કરવી પડે છે

એ નાટકમાં સંગીત અભિનય, નૃત્યો અને ઉચ્ચ કોર્ગિની ક્રયા હોવા છતાં એ કોર્ગિની નાટક તા બામત પણ બતાવી શકે એવું આમ્ય પૃથ્વીરાજ કપૂરના નાટકોમાં અને ભરનાટકમાં ? મ્યકરીમાં જે ક્રયા ચાલુ છે તે બોનર્થ થીયેટરના ગ્રેક્ષકોને જરૂર મુઘ કરી શકે

દશ્યનિર્માણમાં મોનિટ થીયેટરે ઘણી નવી સિદ્ધિઓ અને પગ્યા બતાવ્યા આ જ નાટકમાં નીચે નામને એક રાક્ષસની દાઢીમાં છુપા વેળી ચમકારી તત્વાર કે જેનાથી જાદુગરનું મૃત્યુ થઈ શકે એમ હતું એ પ્રસંગ માટે થીયેટરની ટોચે આડે એવડુ દાઢીવાળા રાક્ષસનું હાલત

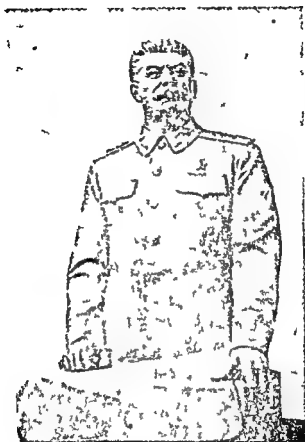
વડોદરાના સર્વેશ્વર કાયકર
શીયુત ચિત્રુભાઈ શાહ

શીયા. પાદરીઓની અને ધર્મના ભક્તોની
આવી જભાવટ અમે રશિયામાં જોવાની
આસા રાખેલી નહિ. “રશિયામાં ધર્મસંપ્ર-
દાયો પર પ્રતિબંધો છે.” વગેરે વાતો
સાંભળેલી પણ અહીં તો તેણું કશું જ જણાયું નહિ.

હા, એક વાત ખરી કે રાજ્ય કોઈ પણ પ્રકારની ધર્મની બાબતો
કે ક્રિયાને રાજ્યમાન્ય ગણતું નથી કોઈ પણ ધર્મની વ્યવસ્થામાં વિરોધ
કે અંતરાય નાખવામાં આવતા નથી તે સાથે તેને કોઈ પણ પ્રકારની
મદદ કે ઉત્તેજન પણ અપાતાં નથી. ધર્મવાળાઓ જે સંસ્થાઓ સ્થાપે
કે જે કંઈ સાહિત્ય પ્રગટ કરે તેની મર્ચ જવાબદારી અને જહેમત
તેમને શિરે રહે છે. રાજનીતિની વિષદ કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ ન થાય ત્યાં
મુખી તેમને કોઈ પણ જાતની આપત્તિ નડતી નથી તેમને સર્વ મતા-
ધિકારો હોય છે. તેમનાં બાગકો અને તેમની બાગકીઓ રાજ્યની
શાળાઓ અને કોલેજોમાં ભરે છે. નવીન સોવિયેટ વિદ્યાર્થી વિજ્ઞાનનાં
સિદ્ધાંતો અને પ્રવૃત્તિના ધર્મોથી જે કંઈ સમગ્રય તેને જ આદર આપે
છે. શાળામાં કોઈ પણ જાતનું ધાર્મિક શિક્ષણ અપાતું નથી. ધર્મ
તદ્દન અંગત બાબત ગણાય છે. ધર્મની કોઈ પણ સંસ્થા પ્રયે રાજ્ય
પસપાત દેખાડતું નથી. દરજાવેળ પત્રોમાં કે પ્રમાણપત્રોમાં તેમજ જન્મ,
લગ્ન કે પાસપોર્ટની નોંધણીમાં ધર્મનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી.

ધર્મસંપ્રદાયોનાં મંડળો રક્ષણ છે, પરિષદો ભરાય છે અને તેમનાં
પત્રો તથા પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે પણ સંપ્રદાય-અક્તોના દાનમાંથી જ તેમનો
અર્થ ચાલે છે. પ્રાર્થના કરવાના અને બાગકોની ધાર્મિક વિધિ કરવાના
તેમના હક્કો અગ્રાધિત છે. આજે ખ્રિસ્ત, મુસ્લીમ, જુદ અને યહૂદી

સ્તાનીનની શિલ્પપ્રતિમા

ધર્મના મહાજો અને સમ્યાઓ રશિયામાં છે તેમના સબધમાં ધારા યો લા અને કાયદા ધડવા મોવિયેટ પ્રધાનમહાજે 'કાઉન્સિલ ઓફ ચર્ચ' અને 'ગ્રીનીચ્સ કલેટ' યથાધ્યા છે

જે સપ્રદાયો ધર્મને નામે અન્યનો નાશ કરવાનો સિદ્ધાંત પ્રસારે છે તેમને સોવિયેટ તત્ત્વના સ્થાન નથી.

આવતું, ડોળા ફેરવતું અને ભયંકર અવાજ કરતું મોં ડાહ્યને પણ ડરાવે એવું રજૂ થયું હતું. જનકુમાર અને વીર પાત્રનું યુદ્ધનૃત્ય કથકશ્રીનાં બીમ અને દુઃશાસન જેમ મળતા અને છૂટા થતા અને શરીરના કૂદકા કરતા તેવા અભિનયને મળતું હતું પણ બહુ મોટા પ્રેશ ઉપર લાંબી ઉડતી છત્રગિા મારવાની અને ચકરીઓ લેવાની રીતો રશિયન નૃત્યમાં જુદી હતી. કેટલાંક નિસર્ગદશ્યો આંખ સામે જિભાં થાય છતાં સમજાય નહિ કે એ શી રીતે બન્યું. રાતમાંથી દિવસ બનાવવાની કળા, જમનમાં મહેલ તૈયાર થઈ જાય એવી કરમન વગેરે ધણું અદ્ભુત લાગ્યું. એ નાટકનું કથાવસ્તુ જાણે બાળકોને સમજ કરવા માટે હોય એવું લાગતું હતું. પણ પ્રેક્ષકસમાજ કથા કરતાં સંગીત અને નૃત્યમાં વધુ રસ લેના જણાયો, કારણ કે સોવિયેટ પ્રજાનાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ કલાકારો ખેલતોઈ થીયેટર પર કામ કરી રહ્યા હતા. આ કલાકારો, સ્વેચ્છાથી વખતોવખત દેશની બીજી સંસ્થાઓને અને જનતાને પોતાની કલા બતાવવા નીકળી પડે છે. આ રીતે તેઓ માત્ર બધણીવાળા કલાકારો જ નહિ પણ મુક્ત સમાજભેવકો પણ છે.

;

મોસ્કોનાં સંસ્કાર કેન્દ્રો

[૫]

૮૮. ૨૮ મીએ સવિવાર હોવાથી મોસ્કો શાંતિ સમિતિના કાર્યાલયમાં રજૂ થયેલો ઇર્ષક્રમ, રમને લીને, બીજા કેન્દ્રોને પહોંચાડી શકાયો નહિ. અમારી 'ડેલીમેશન' કચેરી રોજ સવારે ડૉ. ક્રીયુના ખંડમાં મળે એમ દર્શાવ્યું હતું. અમારા તહેનાતી મિત્રો દિવસના એ

પણ કાર્યક્રમો ચૂંચ્યા. કોલિન્ટ ટોલસટોયની જન્મજયિની મુલાકાત માટે ૧૫૦ માહિતી મળ્યા કરવાની હતી એટલે એ માટે બધા તૈયાર નહોતા પણ સર્વોદય કાર્યકર શ્રી. વિનુભાઈ શાહ અને ઈશ્વરભાઈ પટેલે કહ્યું કે

“ગાંધીજી જેને ગુરુ-જન માનતા અને હિંદમાં જેને વિશે ઘણું સાહિત્ય પ્રસર્યું છે તે ટોલસટોયને રશિયામાં આવીને કેમ બૂધાય ?” એટલે એમનાં માટે દુબાઈ મિત્ર સાથે એક મોટર નવ વાગ્યે નીકળી ગઈ. બાકીના સૌએ માર્શલ આલીનને તેની ૭૦ મી જયંતિ નિમિત્તે મળેલી અભિનંદન-મેટાનું પ્રદર્શન વડોદરાના શિક્ષિત અને સંસ્કારી ઉદ્યોગપતિ શ્રીમુત ઈશ્વરભાઈ પટેલ

જોવાજવાનું કરાવ્યું.

રસ્તામાં એક ખ્રિસ્તીનું દેવળ આવે છે એમ જાણ્યું એટલે બધાએ સંમતિ આપી કે રશિયામાં ધર્મના શા હાલ છે એ જરૂર જોવું. એકાએક એક ચર્ચ આગળ અમારી મોટરોની લઘાર લાગી ગઈ. બરફમાં પગ સાચવતા અમે ચર્ચના બારણા સુધી ગયા પણ અંદર ખેસવાની જગ્યા ન મળે એટલી ગીદી લાગેલી. ત્રિદિશ ખૂબ શણગારેલું હતું. ભીતે ક્રાઈસ્ટનાં અને ફિરસ્તાઓનાં ચિત્રો હતાં. મેરીની પ્રતિમા આગળ મીણબત્તીઓ બળતી હતી અને સંગીતના સ્વરો સાથે ગભીર પ્રાર્થનાગીત ચાલતું હતું. અમે મહામહેનતે પાછળ ધુસી બધો દેખાવ જોઈ

ધર્મની વ્યાપ્તિમાં મરવને ઈશ્વાનુકૂળ વર્તવનાં છટમાં ધર્મ નિવારણનો હક પણ છે, છતાં તેમ બંતા કોઈની સામક્ષીને દુખ થવું ન જોઈએ.

રશિયામાં નિવાસી ખ્રિસ્ત પ્રાર્થના જોઈને “રુનીગેગન”ના મર્વ સંખ્યોને ખાતી થઈ કે “રશિયામાં ધર્મ પા આપત્તિ છે” એ તો કેવળ વિગધી દેગોનો પ્રચાર જ છે અને કોઈ પણ જાતના પૂર્વમકેત વગર જ દેવગ જોઈને ત્યાં અટક્યા હતા એટલે માત્ર અમને દેખાડ્યા માટે જ એવડીમોટી મેદની ગોડની હોય એ માનવું અશક્ય હતું.

“સ્તાલીન મ્યુઝીયમ માં તો અમે ન ધારી હોય એવી અભય-ખીઓ નીકળી પડી. રાષ્ટ્રનાયકની સીતેગી જ્યોતિ મોવિયેટ પ્રગ્નને મન કેટલો મહત્વનો પ્રસંગ હતો એ ત્યાં રજૂ થયેલી અમખ્ય બેનમૂન ચીજોથી સમગ્ર સોવિયેટ પ્રજા આજે જે મુખ, શાંતિ અને સમૃદ્ધિ બોગવે છે તેના સર્જક અને વિધાયક વિરાટ પુરુષ સ્તાલીન માટે તેણે ભાવના, પરિશ્રમ અને ન્યાર્પણમાં અવધિ કરી બતાવી હતી.” બધા પ “રીપબ્લીકા” તેમજ અન્ય મિત્રગષ્ટ્રો-ચીન, એક, રૂમાનિયા, બલ્ગેરિયા વગેરે-તરફથી મગેન મહામૂદી બેટ-વજુઓ, ચિત્રો, પદ્ધતિઓ, પ્રતિમાઓ વગેરે પ્રત્યેક દેશની વિશિષ્ટ શક્તિ અને કૌશલના પ્રતિનિધિ હતા. ભારત તરફથી પંડિત નરેન્દ્રેએ મોકલેલી એક મોઢી કાશ્મીરી શાવ હતી.

પણ મોવિયેટ ગલ્લોના કામદાર “યુનીયનેઝ” એ તેમજ વીન-ગી-યત્ર અને દુગાના નિષ્ણાતોએ ખાન તૈયાર કરેલા નમૂનાઓ તો જગતના સપ્રદાસોમાં પણ બેઠક લેખાઈ જાય એવા હતા કેટલાક મોગગાલીયા ઓમાં સ્તાલીનના છવનપ્રસંગો વણાટથી બતાવ્યા હતા હજારો રમના તાગે, હજારો વણાટ કન્નારાઓની અધુમ્મ કારીગીરીઓ આગમ, રફ-ટિક, હાથીતન વગેરેની વાખો ઉપિયાની કીમતની ગણાય એવી કલા કૃતિઓ જોના જોતાં અમે એ મ્યુઝીયમમાં અડી કનાક કાઢી નાખ્યા.

અમને આ પ્રથમ પ્રદર્શનથી જ ગૃહિયન પ્રગ્નની સર્જનશક્તિ

કેટલી વિપુલ અને વિરાટ છે તેની ખાતરી થઈ. કારીગરો અને કૃષિ-કારોની તાકાત ગણિયાનો દત્તિદાસ પવની ગઢી હતી એ તેમના નિત્ય-જીવનના જ દૃષ્ટિભોગ થયું. આ પ્રદર્શન માટે એક જૂના શાહીમહેલનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. સોવિયેટ ક્વાકારેએ તેની કામચલાઉ સમ્મતિમાં પણ નવી સંસ્કૃતિની છાપ બતાવી હતી. ઊંચા લાલ પડદા અને સોનેરી અક્ષરપટ્ટો સ્તાલીનના સંદેશા અને સ્વયં દ્વારા પ્રદર્શનનો સક્ત પ્રગટ કરતાં હતાં નીચેનાં વાક્યોમાં સ્તાલીનની જીવન-ભાવના પ્રત્યક્ષ થાય છે :

“અમારો જૂતકાળનો વાગસો કેવો હતો એ સૌ જાણે છે. કળા-કૌશલ્યવિહીન અને જૂએ મરતો તાગજ મુદક, તેમાં ચાર ચાર વર્ષ સુધી યુગોપના શાહીનાદી યુદ્ધોના ધા, અને ધીર આંતરકથહના ત્રણ વર્ગોના અપાટા, અર્ધજીવવાયેથી પ્રભ, દયુકડાં ખેતરોના સાગર વચ્ચે કાઈ કોઈ છૂટાજવાયા કાન્ખાના-આવા હતા અમારો જૂતકાળના દિવાર.

“અધિકાળના અધિકારમાંથી દેશને આધુનિક ઉદ્યોગશક્તિ અને યત્નસચ્ચાલિન કૃષિકર્મ તરફ વાળવાનું પ્રમુખ કાર્ય સામું પડ્યું હતું.

“સુરકાર અને શક્તિમાં ક્ષીણ બનેલા શાનવિહીન આ દેશમાં આ પ્રશ્ન પાર પાડવાનો હતો અને અમારા દેશમાં સામ્યવાદને દંડ કરવાનો હતો, નહિ તો રવતત્તા સમૂળગી ખોલ બેસીએ અને શાહીવાદી સત્તાઓની રાજગમનના પ્યાદા બની જઈએ એવા હાલ હતા.

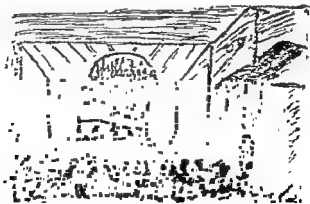
“જીવનનું નવું સ્વરૂપ ઊભું કરવાના એ સમગ્ર કાળમાં અમારા રાજ્યે અને સોવિયેટ પ્રજાએ દરેક પ્રમુખે અમારા પોતાના સાધનો અને અમારી પોતાની શક્તિ ઉપર જ મદદ રાખ્યો હતો.”

“સ્તાલીન મ્યુઝીઅમ” એ મહાન પુરુષની સર્વ ભાવનાઓ અને વાતનાઓના નીચોડરૂપ કે નિરૂપણરૂપ હતું. અનેક મોગી વસ્તુઓ વચ્ચે એક નાના પત્રની હકીકત તેના હૃદયની વિશાળતાની અને પ્રજાની તેના પ્રત્યેની ભક્તિના દબ્દબાતરૂપ બની હતી. એક બાગકની છાંયી સાથે તેના

પિનાતો પત્ર હતો. યુદ્ધના મેદાન પરથી પિનાએ લખ્યું હતું: “એટા ! સારા મોવિયેટ નાગરિક તરીકે બહાદુર બનજો. અમે નાઝીઓની સામે ઢાડી રહ્યા છીએ છું કદાચ યુદ્ધમાંથી પાછો ન કદં તો માર્શલ સ્નાક્ષીન પિના તરીકે તારી ખબર લેશે એવો મને વિશ્વાસ છે.” પિના પાછો ન આવ્યો. બાગકે એ પત્ર જ સ્નાક્ષીનને મોકલી આપ્યો અને સ્નાક્ષીને એ છોકરાની ભાગ કાઢી અને કેમવણી માટે બંદોબસ્ત કર્યો: એટલું જ નહિ પણ રાજ્યનાં તમામ નાવાગસ બાગકો માટે સંસ્થાઓ ખોલી. રાજ્ય માત્ર એક વહીવટ નહિ પણ પ્રજાનું એક ઓઢું કુટુંબ છે એવો ભાવ સોવિયેટ પ્રજાજનોમાં પ્રવર્તે છે.

બપોરે બહાર જવાની શક્તિ ન રહી જમીને થોડી કાંધ ખેંચી કાઢી રાત્રે ગંજન કાર્યક્રમો માટે અમાઝે.એ ભાગમાં વહેંચાઈ જવું પડ્યું. એક ભાગ ત્રણે બોલમેલ થીયેટરમાં અમે કેટલાકે રો. કુમાન-ખાના કહેવાથી “પેપર રો” (પૂનર્ગા નાટક) જોવાનું પસંદ કર્યું.

પૂનર્ગા નાટ્યનો પ્રકાર ભારતમાં, જાવામાં અને યુગોપના કેટલાંય જુદા જુદા દેશોમાં જુદાં જુદાં રૂપમાં પ્રચાર પામ્યો છે, પણ રશિયન

પૂનર્ગા નાટ્યનો રંગમંચ અને પ્રેક્ષાગાર

“પપેટ ગો” કનારા
મડળે તો મધા
દેગોની ખૂમીઓ
પકડી ઘઈ, આજના
સુગના પ્રકાશન
વગેરે માધનોનો
માથ યહ એઠ એવા
સંપૂર્ણ પ્રમાર ઉપ
જા યો કે ક એનો
જોડો ખીજો નહિ
જડ આના નન
મર્જન માટે મોઝો
ખરેખર ગર્વ નઈ
શક “પૂતળા નાટ”
નુ થીએટર મંડળ
નાનુ હાવાથી એખી
વખતે ૨૦૦ ક

ગણિયામાના લાન્તીય ગજદ્દત
શ્રીયુત કે પી એત મેનન

તેમા જોસી શકે છે રાજના મે ખેન થાય છે ખન શરૂ થયા પડલા
ત્રેગોનુ ચિત્ત મેકાર ન ગડે ગે માટે બહારના એક મે ખડમા દુનિ
યાના મધા મુઠોના નાચપૂતગાનુ મગ્નદગ્ધાન હતુ તે જોના બધા
દેગોના પાન્તરપોનુ તાન થાય છે અને અદર જે જોરાનુ મળે છે
તેની વધુ દર થઈ રાકે છે

મીઠ ઘટડી થઈ એટલે અમે અદરજર્થ અમારી મેકો હીની
અમાગ દુલાપી મિત્રોએ અમાગમાના દરેખના હાથમા નાનુ ઓપેરા
કુમીન આપ્યુ એ સા માટે હમે એવા વિચાર એ વખતે ઉદભવ્યો,

કેમકે આ' કે દસ શીટને છેટે જ પડે છે અને મચ ઉપરનું ચિત્રદાન
છ શીટ બાંધુ ગહેવાનું હતું પણ તેનો ઉપયોગ અમને પાઠગથી
સમજાવ્યો.

ત્રીજી થટ્ટી માથે જ પ્રકાશ બધ થયો. સંગીતના સ્વરો સાથે
સામેના પડદા વચ્ચેથી ઉપર અને નીચેની જ્વલનિકા હળી ગઈ
અને હાલમાં ૮૪૫ શીટનું નેપથ્યદાન જાની ગયું પહેલું જ દૃશ્ય હતું
સમહૃદયવિવિક્તાની ગૌરાગા ગામડાની નજી કન્યાઓ ગાયો દોડી ગઈ
હતી વાસણોમાં દૂધની ઝેરો પડતી હતી તેનો અવાજ અભગાતો હતો
બખ્ખે શીટની 'પૂતગીઓ' જેવડી આ કન્યાઓએ સામસામા અચકામ
ચકા સાથે નાટકનું વસ્તુ રજૂ કર્યું મોના લટકા, કામ તરફ નજર,
ભાંભરવું—એ સર્વનું નીચેથી અચાપન કરનાર ગુપ્ત સૂત્રધારો હતા,
પણ ખખખ પડે નહિ કે આ 'અભિનયો' કોઈના દોર પર બંધાયેલા
છે દુઃખીનમાંથી જોતા દરેક પૂતગી જાણે પોતાનો વિચાર અને 'લાવ
લઈ' કામ કરતી હતી નાટકનું નામ હતું 'He loves me or
loves me not?' ('એ મને ચાહ છે કે ચાહતો નથી?')

શબ્દો અને ગામડાના જીવન વચ્ચે મેળ સાધતું આ નાટક
નાટ્યવેપનનો એક સુંદર નમૂનો છે પણ ખરી મઝા તો એ હતી કે
એક ખરા નાટક જેટલો નેપથ્યગ્યનાની સજાવટ, પ્રકાશની અજબ
ચોળના, દિવસ, રાત, પ્રજાત વગેરેના અમ કારી દૃષ્ટો, આગગાડીનું
જિપડનું, ચાનતી ગાડીનો દેખાવ અને જેવે એ ગાડી દૂર દૂર જતી દેખા-
ડની "પર્સપેક્ટિવ" તેમજ સીનેમાનો ઉપયોગ, પાત્રોના લાવાત્મક અને
દામ્યાત્મક અભિનયો, અવાજોની વચ્ચે—એ બધું કોઈ પણ રીતે ખગ
પાત્રોથી કોતરતું નહોતું એ નાનકડા ચોકતો પાછળ નીચેથી પાત્રોના
બોવ વાટના અને અભિનયોની હાડકો કરતા કપાકારો કેટલા ચતુર
અને દક્ષ હશે? નાટક પૂરું થતા જ એ બધા પોતાના પાત્રોના દીગયા
દાખલા લઈ, બહાર આવી નમન કરતા ઊભા ત્યારે એ ગમકડાની

નિર્ણયતા છતી થઈ અને અહીં જ્યાં ઇચ્છા ખતાવી ત્યારે જ્યાંય મથ્યો કે ‘ ખીન્ન બેનની સરૂઆત કરવાની છે અને સામાન એટલે ખડકેલો છે કે ચાનવાની જગ્યા નથી ’”

અમારી પ્રસન્નતાએ તે દિવસે અવધિ માણી આ ક્યાકારો સોવિયેટ જગતમાં પોતાના સમાજની ભાવનાઓ, બ્યવહારો અને ઊર્મિઓને જે ક્યામય આકાર અને સંગ્રહ આપી રહ્યા છે એ વિચારતા તેમણે હાથેલો શ્રમ અને તેમણે કરેલો ખર્ચ સર્વથા સફળ લાગે છે

ખીજે દિવસે સનારે અને બધા ભારતીય રાજદૂતાવાસ (લીગેશન)માં ગયા અને ભારતના રાજદૂત શ્રી કે પી એસ. મેનનનો અવધિસરનો પગિયમ કર્યો ભાગતીય

દૂતાવાસનું મકાન ઝરના વખતના કાઈ મોટા અમીરે બધાવેલું હતું

શ્રી મેનન અને તેમના પત્ની સ્વભાવે ઘણા મિનનસાર અને સર્વતામુખી રસ ધરાવતા દંપતી છે તેમની સાથે દૂતાવાસમાં ખીન્ન ત બો અને ભારતીય નોકરો પણ હતા શ્રી કૌન કરીને એક પળખી તો સારું રશિયન મોખી બનતા હતા

ભારતીય દૂતાવાસ આથી અને મોસ્કોની ‘શેનીન રોડ’ પાસે

મોસ્કોની એક ઊંચીની હાઇ-સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ મિ. કારીકાવ

કોનો હતો “હોકરીઓની હાઇસ્કૂલ શુદ્ધી શા માટે?” એમ પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે ‘હોકરીઓના કેટલાક પ્રશ્નો હોકાનએ કમ્પા શુદ્ધ છે એ કાન્નો હાઇસ્કૂલમાં તેમને અગમ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે હોકરાઓએ ક્વાયન વડુ કન્વાની હોય છે. ગામડામાં અને મુનિવર્સિટીમાં બેચુ શિક્ષણ છે, અમારામાંના ધણાએ દાખીને તેનું કાન્થ પૂજના જવાબ મળ્યો કે “એમાં અમને સુગતા લાગી છે.” શીખવાના વિષયોમાં અર્થવિજ્ઞાન, બૂઝોગ, ખગોળ, પરેશી બાપા, ભૂમિતિ, સાહિત્ય વગેરે હોય છે ચિન, અમીત અને હસનના ખામ વગેરે હતા ઉપરાંત ગૃહસ્થચાલન, સફાર્ષ, ‘રેડ કોસ વર્ક’ વગેરે ખર્ચ ની સાથે ૩૭૦૦૦ પુન્ટકો ધરાવતી સગમ વાયએગેની કુસગ પ્રથપાનિમ ટ્રેક-રીઓની બીડને પડોચી વળતી હતી. મૃત્યુના આધનો અને ચોપડીઓ ખામ દરે મને એરી ત્યા ગોડવલ હતી. પાંચ પુન્ટકો દર વર્ષે બદલવાનું મોન્થ નથી ચોપડીઓ તો ધણી જ સસ્તી મને છે નહીં જ ચોપડીઓ નિશ્ચય બાપામાં હોય છે ખીખ મોવિયેટ સન્યમા પણ ધોન્સવાન એ જ પુન્ટકો ચાલે છે એટલે અમમ મોવિયેટ મનુ ચિતન એન્સ મને કે હમણા મોએમાં હોકરીઓની ૨૫ હાઇસ્કૂલો અને ૬ નાનીચાગાઓ ચાલે છે

શિક્ષકોના બાગકો માટે તેમજ જણાઈના મન ધરેના અને અશન તેમજ પેન્શન પામેના માગાપોના બાગકો માટે શિક્ષણમાં નહીં જાનની માફી હોય છે આડમી, નવમી અને દસમી ગ્રેડની શી વાર્ષિક ૨૦૦ રૂપિયા મુની હોય છે, પણ હવે તે પણ નીકળી જવાની છે

શિક્ષકોના પમાર ૧ થી ૪ ગ્રેડની મુની ૫૦૦ થી ૭૦૦ રૂપિયા મુનીના છે અને ૫ થી ૧૦ ગ્રેડની મુની ૭૫૦ થી ૯૫૦ રૂપિયા મુનીના છે અવાડિયાનું કામ ૧૮ કલાકનું કરાવેનું છે પણ વધારે કામ કરે તેને વધારાનો પમાર મળે છે આથી ધણા શિક્ષકો દોસો પમાર ખેચી શકે છે શિક્ષકોના સઘ તેમના હિતોનો વિચાર કરે છે વર્ષમાં તેમને

જે મામની ગમ મળે છે તેમ જગમગિયાન તેમને માટેના ખાસ મેનેજરિ-
યમમાં જવાની સગવડ હોય છે વધુ અનુભવ કે લાયકી મેળવે તેમને
માટે વધુ સારી નોકરી કે યગારવધારો નિશ્ચિત હોય છે

સે વિયેટ પ્રગતે શિક્ષણ આપવાનું કાર્ય અનેક રીતે અનેક
સંસ્થાઓ કરી રહી છે તેનું અપૂર્ણ અન્વેષણ અને અવલોકન કરવા
માટે તો અન્ય દેશોના સેકડો નિષ્ણાતો પણ ભાગ્યે જ પૂરા પડે છતાં
જાણી લેવું જોઈએ કે સોસાયેટ ગળ્યોની ઉત્પત્તિ અને ઉત્કર્ષ પ્રગ
શિક્ષણની એમની પ્રિગટ યોજનાઓને આભારી છે હવે પડીની મુના-
કાતોથી તે આપણે વધારે સમજી શકીશું

તે રાત્રે “વા સુ” (Vokso) નામે રશિયાની આપક સરકા
રસંસ્થાના ન્દ પર અમને પ્રો યેમ્નોવે કુદરતના મળોનો પ્રતિના
કરના વિજ્ઞાન અને મધ્યમળોનો કેવો અજ્ઞ પ્રયોગ થઈ રહ્યો છે એ
વિશે બ્યાખ્યાન આપ્યું ગશિયાના નકશાઓ, પટો વગેરે પાસે રાખી
તેમણે જણાવ્યું કે રશિયા પર કુદરતનો કારમો પબ્લે અનેક વિધો બાલા
કરે છે ગશિયાના ઉત્તર પ્રેળોમાં ખેતી માટે મે માસની સ્તુ જ શ ય
છે આનું કાગણુ એ છે કે ઉત્તર મહાઆગમના ઠંડા વાયરા બધી લીનો
તરી સાફ કરી નાખે છે આ વાયરાના પ્રનામમાર્ગો વિજ્ઞાનની રીતે
ચોક્કસ શોધીને નેને રાખવા ઠંડીમાં ભગતા અડ જમોના મોગ અગ્નયો
તૈયાર કરવાનું કામ એ પ્રગ્નએ શરૂ કરી દીધું છે અને પદ્મ વર્ષમાં
દક્ષે પૂરતી ઉંચાઈએ પહોંચતા તેનાથી બન્યાના પ્રદગનુ હવેમાન ત્રી
જશે અને ખેતી માટે એમ મહિનો વધાર મળશે, એવ્યે કે તે પ્ર ના
ઉત્પાદનમાં ૩૩ ટકા વધારો થશે અને ભરિખ્યની પ્રગ વડુ સુખ
અને આખાદી પામશે કુદરતના વિધો નિવારી લેવાની રામ બીનાગી
પ્રગ્નના આત્મવિશ્વાસ અને એમતાનુ આ સુન્દર દર્શાવે હવે

એરી જ વિચાન્સિદ્ધિનુ ચાર પાડવુ દર્શાવે હોત અને વાગ્ગાના,
અવાહોને જોડીને બાઈટક સમુદ્ધી કાળા સમુદ્ધ સુનીનો માર્ગ ખુ લો

લાયબ્રેરી' જેવા મળા પદ્ય માળના આ મંથનનો વિશાળ ખડેખ-
વાચનારાથી ભરેલો હતો દરેક વાચનાર પામ એક નાનું ટપાન અને
છતવાળી વીંટળી મળી હતી અમારો તરફે નિહાળી કરી અમને મૌન
રાખતા સૂચના કરી પછી અમને તે એક 'રિફ્ટ' આગળ લઈ ગયો
જેવટના માળ પર એક ખાસ ગેમન ખડમા અમારી એક જોડી
અને ત્યાં વાચકગીના ડિઝેક્ટરે આ પુસ્તકાલયનો સમગ્ર વિશાળ
સમગ્ર્યો અને ટેટના ચ અમને પ્રથમ મળ્યા-ત્યા જમાનાઓ પહોંચાના
ગ્રોસ અને રોમની પ્રથ-પાળીઓ અને સુગેપની પ્રથમ ચગમુઓ
અમને અમને સમગ્રિ હતી 'નીની ફૂન Natural Historyની
મૌદમા ગ્રંથમા નખાયેલી દસ્તાવેજ જોઈ પદ્ય કંગેડ જેટલા પુસ્તકો
છપરાંત વર્તમાનપત્રો અને માસિકોની ફાઈલો અને બીજાં જેટલા પૃથ્વીક
લાયબ્રેરીના દસ કરોડ જેટલા પુસ્તકોની સખ્યા જગતમા તેને મોળમા
મોટું પુસ્તકાલય કંગવ છે મુનાઇએડ ઝેલ્સની 'કોગ્રેસ લાયબ્રેરી' મળતા
જલ્પગણાં લોકો અહીં લાલ લે છે

આ પુસ્તકાલય સવારના નવથી મધ્યગત સુધી ખુલ્લું રહે છે-
આટલી પ્રચડ સખ્યાની યવચ્છા માટે મકાનની ચોજના માટે અને
હવામાનના પ્રમાણ વોરે માટે થતા ખર્ચની કલપના ની મુશ્કેલ છે-
એક સાથે ૧૭૦૦ વાચનારા ત્યાં આવી ગમે તે વિલાસમા વાચન કે
અભ્યયન કરે તેની પ્રશ્ન નથી જોઈતા પુસ્તકો માટે 'કાર્ડ'
સિસ્ટમ છે અને દરેક વિલાસનો અધિકારી કાર્ડ મળતા બાજુની એક
બારીમાથી ચાનતી દેખાતી યાત્રિક નીજગિક પાવડીઓમા નાખી દે છે-
વધુમા વધુ વીસ મિનિટમા માગે પુસ્તક બાજુના એક મોટા નગમાથી
લાપસી આવે છે આન ચતકામ એક 'ચમત્કાર' જ લાગે અનેક
માળો ચઢીત કરતી સાકળો સાથે જડેલી નાની પેગીઓની ટ્રેનોની
ટ્રેનો અમે ચાનતી જોઈ કોઈ ખૂબીથી તેના પરના નખરી ખાચાએ-
તેને નિર્મિત વિલાસના પાટા પર છૂંતી પાડી નાખે અને માળે માળે

વિભાગવાળાઓ પુસ્તકો સલાળી લે એ જ પ્રમાણે પાછા આરના પુસ્તકો ગ્રંથાલે પહોંચી જાય આ બધું વર્ણનથી પૂરેપૂરું મમત કે સમગ્રની શકાય એમ નથી.

પુસ્તકાલયમાં નવી તરફીઓ, યોજનાઓ વધે જાય છે પ્રગતિ પુસ્તકોનો ગોખ પણ અમર્યાદિત રીતે વિકાસ પામતો રહે છે ૬૦ વર્ષ અર્ધો લાખ પુસ્તકો વધે જાય છે નવા મકાનોમાં પુસ્તકોના અને માહિત્યના ગયાથી પ્રદર્શનો થયે

આની લાયબ્રેરીઓ રશિયાના બીજા રાજ્યો-તાશ્કેન્ડ, બીલીસી, ચેર્યાપન વગેરે રાહદો-માં છે આ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં બાળકો માટેનો ખાસ જોયો તેમાં બાલમાનસપ્રીણ એક લાયબ્રેરીઅન બાળકોને લાયક લાયન ગોધી આપે, તેમના ગોખ અને જીતિની નોંધ રાખે અને પુસ્તકો વિશે તેમનો મત સમજી લે ત્યાં ચિત્રોના ગ્રંથો, નાનું સિનેમાગૃહ લાયબ્રેરી વગેરે સુન્દર સગવડો હતી

રશિયામાં કોઈ ઈસ્પીટાલ કે હાઈસ્કૂલની સાધારણ લાયબ્રેરી હોય તેમાં પણ મહેજે વીસથી પચીસ હજાર વીણેલા પુસ્તકો તો હોય જ કાગખાનાઓની લાયબ્રેરીમાં એક લાખથી ઓછા પુસ્તકોવાળા કોઈ લાયબ્રેરી નહિ હોય આ સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીમાં ફૂતા અગ્રે ખરેખર થાકી ગયા

બપોરના બોજન પછી તરત છોકરીઓની એક હાઈસ્કૂલ જોના જાણે બહાર પડ્યો હાઈસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ કીરીકોવ એક ઊંચા અને પડખે પુષ્પ હતા માથા પર સ-ચાસી જેવું મુઠન પણ પોશાકમાં કાળો ગ્લૉસ સ્ટ્ર અને નેકટર્થ હતા તેમનાકોટની ડાબી બાજુની ગોળી પટ્ટીથી તેઓ ખામ માન પામેલા લાગતા હતા તેમણે અમને કુવાદાતખડમાં બેસાડી અમારા પ્રશ્નોના ખુલાસા કર્યા એ ખડમાં એક છોકરીની હાજી હતી નાજી મુદ્દમાં બોગ બનેની “ઓયા” આ શાળાની વિદ્યાર્થિની હતી આ શાળાનું સચાવન ૬૧ શિક્ષકો કરતા હતા મોટો ભાગ બીશિયુ

કેવાનું છે આમ થયેથી સમગ્ર દેશને જૂમધ્યમાં આવના આખો
યુગેપ પાઠ કરી માર્નિનના નારસમાંથી આરંભ પડતું તે બચી ગયું
ઉપનત મ્યે મ્યે નહીં દાઢીને, વીજગિષ્ટે પાદનિન્દ્રો જન્માનીને,
જગન અને રણો પટાવીને ત્યાં બાગો, વાડીઓ અને ગાંખાનારી ઉદ્યોગ
અને ઉત્પાદનની હોગ આપી આ આખી પગકમચ્યા સરખાનના માડીને
ફિલ્મમાં ઉતારેની તે અમને જોવા મળી એટલી સીવટ અને ચાલચાલથી
એ ફિલ્મ તૈયાર કરી છે આપણે મ્યે મ્યે હાજર હોઈએ એટલું
માન તે વિશે થઈ જાય અમને ડાન-વો ગાનો પહેનો બધ જોના મળ્યે
ત્યાં જા સારાનું મૂલ્ય સમગ્રયુ વધુ હકીકત એ મ્યેમની મુનાકાતના
ઉલ્લેખ અમને કડીશ

સમાજ રચનાના પાયા

[૬]

૧૯૫૨ની ૩૦ મી ડિસેમ્બરે સવારે ૬૦ કીમીનું ખડમાં મીંગલ
થઈ ફ્રેડ જો પોતાની જોષ્ટી માહિતી માટે સમવડો મારી સૌની
ઈચ્છા હતી કે મડગીની સાથે એક પ્રેસ ફોટોગ્રાફર પણ રહે ગરમ
હાથમોળા છતાં મારા કેમેરાથી ૯ મગ ન કરી સકું એવી થઈ હતી,
એટલે આની બહાલી મદદ મને પણ જરૂરની લાગી. ૧૧ વાગ્યે સૌની
સમિતિથી કે વેકામદારોની એક ઈચ્છાના જોવાનું કપૂર દુભાવી મિત્રોએ
તરત ટેલિફોનથી જોડવણ કરી દીધી અને અમારો રસાનો જીપડયો એક
મોટા મકાનના કમ્પાઉન્ડમાં દાખલ થયા બરના જગતથી બગીચા
દકાઈ ગયો હતો પણ મુનાકાતના ખાખા કેટલાક કુડાઓમાં લીગ રોપ

હતા તુરંત અમને ખાટા ડોક્ટર મળ્યા અને પોતાના ખડમા વધ ગયા ત્યાં બીજા ડોક્ટરે પણ હતા ખડમા જગતના વિખ્યાત ડોક્ટરે અને વમાનિકાની છખીઓ હતી તેમા મધ ડાક્ટરો બેફલાન નહોતો ખડની સમવટ મમુદ્ધ અને સ્વચ્છ હતી

ડોક્ટરે દેડમા ઇસ્પીતાની હકીકત ડગી દીધી આ ઇસ્પીતાવ ૩૮વે કામદારો માટે જ ૧૯૪૮ મા બધાઇ હતી પણ એની સેક્ટો ઇસ્પીતાલો મોસ્કોમા છે તેમા સ્ત્રી-ડોક્ટરોની સખ્યા ૭૬૦ જેટલી છે એ ઇસ્પીતાનમા જ ૨૮૦ માણુઓનો સ્ટાફ હતો, જેમા ૬૦ દમ સ્ત્રીઓ હતી દર્દી એ ઇસ્પીતાનમા હોય તે દનમિયાન તેમને પૂરો દર માયો મળે છે કોઇ પણ માણસની બીમારીની ખમર છ'ના ડોક્ટરને કે ઇસ્પીતાનને પડ કે તમ્ત ડાક્ટર અને નસો તેને વે પહોંચી જાય અને જરૂ નાગે તો દવાખાને લાભે અમર ત્યાને ત્યા ઉપચાર કરે પણ તેમા દર્દીએ પાછનો ખર્ચ આપવાનો નહિ વગી ડાક્ટર સર્જિકિટ આપે તે દમ્દીને યુનિયનના ખર્ચે હવા ખાવાના સુન્દર અને આગે અપૂર્ણ સ્થળે મોકલી દેવામા આવે આરોગ્ય અને ઉપચારની બામ-તમા આ દેસને કોઈ પડોએ નહિ એમ નાગે છે

અમારે મધા વોર્ડ જોવાની ઇચ્છા હતી એટલે એ- ડાક્ટર મખ્યા બધ યોખખા જાલા અને મોની યુકાનીઓ વધ આવ્યા અને અમને એ સ્વાગમા જ દવાખાનામા ફરવાની મન મગી શકે એમ જણાનુ, કેમકે દર્દીઓમા નકામુ કુવહન જમવુ ન જોઇએ એની તેમની માન્યતા હતી દર્દીઓના ખડો સ્વચ્છ, પ્રકાશમાન અને મનોગજ હતા દરકે ખડમા એકાદ પૂવકુડીની છખી કે નિર્મર્ગદશ્ય હતુ જ બહાર ત્યારે કુદ-તે પોતાના શણગાર બગ્દમા છુપાવી દીધા હોય ત્યારે આ ચિત્રો કે'ના આદવાદક બની શકે છે એ મને રશિયામા જ સમગમુ, અને આ કાગળે જ યુરોપના કનાકરોએ ફોલ, ફૂલો અને નિર્મર્ગના દરયો પાછળ કયા વિકસાની લાગે છે દર્દીઓને તો આવા ચિત્રો

તેમની ગમગીની દુઃ કૃત્તામાં બહુ જ સાથ આપે છે આપણી ધર્મીનાસોની ઓશગીઓની અને 'વેઈગીંગ ફ્રમ'ની મુશ્કેલી ટાળવા આવેલ પ્રોગ્રામ યોગે જરૂરી છે. રસ અને આનંદ દરદીઓ માટે આડમ્તરી રીતે ઉપચારની ગરજ સારે છે એ આપણા ડોક્ટરો ક્યારે સમજાશે ?

અહીં દરદીઓ માટે એક સમસ્યા લાપચેરી હતી અને નિષ્ણાત

લાયસરીઅન બાઈ હતી. તે બધા ખરેખર દરદીઓને યુસ્તકો, આદર્શો અને 'ગ્રીટીયો પીઅરર્સ' પઠોચાડે, તેમને માર્ગદર્શન આપે અને જોઓ ચોપાનિયા કે ચોપડીઓ પચડી ન શકે તેમને સગવડવાળી બોડીઓ કે અમેરાઈઓ મોકલી આપે. વાયનખડમાં સિનેમા બતાવવાની પણ ગોઠવણ હતી. ડોન્સર્ટ દોરવા મુંદર ટમીઓ અને સુગંધિની સગવડ હતી. સોલિરેટ પ્રામની નવી સન્ધ્યાઓમાં બીત-વર્તમાનપત્રની પ્રથા છે તેવી અર્થ પત્ર હતી. તેમાં દરદીઓ અને ઝટાકના માણસો લેખો, ગમ્મટ યિત્રો, સમાચારો અને એક બીજાની મગફળી રજૂ કરે રિગિદો પણ મૂકે. સન્ધ્યાને મદદ કરનાર દુધાખા આ વર્તમાનપત્રને મુંદર મુઠો બનોઆ મઢીને બીત પઠવાડે દરદીઓના તેમજ નર્મોના ઝોડા અને ભોજનખડો જોયા. ત્યાં પણ તમિષન લલકરી હોઠે એવી વાચ અને અવન્યા હતા.

ફિવલ ઉત્રાડવાળો હતો એમ્નેઅલિથી તીકળીને અમે યુનિવર્સિટીનું મગન જોયા જવા માટે ગ્તો બદલો મોઝકોની જે નવી ન્યના થઈ ન્દી છે તેમાં આ યુનિવર્સિટીને મુખ્ય કેન્દ્ર બનાવી છે મોઝકોની હિતરે વણા માધ્યો દુઃ લેનિન ટેકરી પર તેનું ચમનસુખી મગન શરૂઆતથી પણ દેખી શકાય છે એનું વિગટ પ્રમાણ જોઈ દેયુ થબી જાય પણ સપ્રમાણતા અને સ્થાપત્યની મનોહરતાને કાળે નેત્રને તે આનંદપ લાગે છે લગભગ ૭૦ એકડના વિસ્તાર પર ૨૦ જદા જુદા મગતોનું અને આ માનમહિ છે ! તેમાં અધોઅધ લાય તો મુખ્ય મહાલયોના છે તેવી પ્રશ્નિષ્ણા માત્ર કમી હોય તો કોઈ ગાઈનું ચક્ર

યાય ! નેના મધ્યવર્તી ગિનારની કિપવી ટોચે જે તારો છે તેનો પગીવ ૩૦ ફીટ થાય છે ! જમીનથી લગભગ ૮૦૦ ફીટની ઊંચાઈએથી તે ચમકે છે

૭૫ મજલાનું આ મકાન મને ફરીને પૂરેપૂરું જોવું અમારે માટે અશક્ય હતું ૩૦૦૦ બેઠકાવાળો એનો મોટો સેનેટ હોય મોવિયેટ સમૃદ્ધિના પ્રતીક સમો છે ચાવીશ ફીટ ઊંચા આગસત્તંબો અને ટેકવેવી છત અને અદરના પ્રચડ, સુંદર વીજગિક સુશ્ભરો, બારીઓના કાચ પગનું અને બીત પગનું ચિત્રકામ તથા નકશીકામ તેમજ પરસાગમાં મૂકાયેલા જગતના મહાન વિદ્વાનો, વિજ્ઞાનીઓ અને કવિઓના મેકડો અર્ધશિલ્પચિત્રો પ્રજાની વિદ્યાપ્રોતિના મગીત ચરખા છે ઉપર-નિચેના બહુવાર માટે જબરી તાકાતવાળી વીજગિક વિક્ટો હતી તેમાં કેટલીક લોકલ ટ્રેનની પેડે દરેક માગ માટે તો કેટલીક ટ્રેનની જેમ ૫, ૧૦, ૧૫ એમ નબરો પકડતી જાય અને ૫૬૪મે મજલે પહોંચ્યા ત્યારે લીફ્ટમાં નબરો સિનેફિલ્મની પેડે ઝમકતા મદદગાતા હતા મકાન હજી તો મનનું હતું તૈયાર થયેના ખડોમાં વર્ગો શરૂ થઈ ગયા હતા. અમે કેમિસ્ટ્રીના પ્રોફેસરના ખડમાં જઈ બેઠા અને ત્યાં તેમની કેવી સગવડો છે તે જોયું બાપ્પાનખડ તથા પુસ્તકાલયજોયા પ્રોફેસર પોતે શાંતિ સમિતિના સભ્ય હતા આખી યુનિવર્સિટીમાં ૧૫૦થી ૬૦૦ સુધી બેઠકો ધગવતા ૨૩ ચાખ્યાનગૃહો હતા “ઝૂપ મટી” માટે ૧૨૫ વિશાગ ખડો હતા અને ૭૦૦ પ્રયોગશાળાઓ હતી, જેમાં છવ્વશાસ્ત્ર, પદાર્થગિદ્યા, રસાયણ, ગણિત, ભૂગોળ, જૂતરવિદ્યા વગેરે વિભાગોના પ્રત્યેક વિદ્યાર્થી માટે કામ કરવાની પૂતી સગવડો હતી ૧૭ લાખ જેટલા પુસ્તકોમાંથી ગમે તે પુસ્તક વીજગિક યંત્રની મદદથી મકાનના ગમે તે ભાગમાં થોડીક જ મિનિટમાં પહોંચે એવી રચના કરી હતી. મકાનનો એકએક ખડ એવા નીકળીએ તો ૬૫ માઈનનો પ્રવાસ કરવો પડે એમ હતું !

આ યુનિવર્સિટીમાં એકવી ગોખલાપટ્ટીની વાત નથી. કસગો, મેદાનની રમતો, તગ્યાના હોજ, ૧૦૦ મેકિવાળો ગળનમહેવ વગેરે

અમૃદિપૂર્ણ મ્યના છે યુનિવર્સિટીના અર્વનનિષ્ઠ શ્વાસરો અને મહે-
માતો ત્યા પોતાના નામ અને સુગીતના કાર્યક્રમો ચલુ કરે છે

મે જાનુએ વિદ્યાર્થીઓ, અનુસ્નાતક તથા શિષ્યલવર્ગ માટે
નિવાસગૃહો છે ૬૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૭૫૦ પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટમાના
ગ્રેજને હોદો વાસ અને પૂર્ણ મગરો મને અને પ્રમુખ ગમે છે

આ લગ્ન વિદ્યાવામ મેઈ પ્રમુખ ગમ્પલાવનાની નવનિર્મિત છે
પણ તેની પાછળ નવી નગરો, રેલુ ચિતન, ક પનામગ અને
માનવીની શક્તિઓનો મો વિવિધ આવિકાર છે તેનુ માપ મદનુ
અવકાશ છે એ વિશ્વધામ માત્ર મોવિંગ જગતને જ નહિ પણ સમ-
ગ્ર વિશ્વને ઉપનામ થાઓ !

ધીમે ધીમે જેમ કોઈ લગ્ન નાટ્યના પ્રવેશની જમાવટ થતી
જાય એમ મોવિંગ પ્રજનુ હાઈ સમત્વાની નવી તકો સ્થાપકની નર્મ
આ સમૃદ્ધિ અને વૈભવ મેળવવા માટે ગણિયન પ્રમુખે કેટલુ તપ કરી
શિશ્તમદ્ધ પરિશ્રમ દ્વારા આર્થિક બળ મેળવ્યુ હશે એ જાણવું અને
સૌ આનુ હતા અને એ સાચે લેમ યુનિયનની મુશ્કેલ મેરાનુ
નક્કી ન્યું

સાચે અને લેમ યુનિયનના મુખ્ય મથકે નયા ત્યા ઉપ ના
મ ત્યે તેમની સલાના ખડા પ્રમુખ અને જુના જુદા વિનાશોના ઉપ
પ્રમુખો અમાગ સુ ૧૦ માટે તૈયાર હતા અમને એસારો તે દેમનોની
ન્યના જાણવા જેવી કે મનો એ દાગમા ન ગમતા એ મીમનો
માપૂરો મેળા હતા, જેથી દર માન્યુ એ પૂરો પડે અને તેમ દરેક
જાણની ખુશી હતી દેમનો પા જખવાની નો જૂરો, સ્થાના પ્યારા,
મિત્રો અને માડા-લેમન જે મનો ન્દ તેમ દેમ મુશ્કેલ હતા

અમારા જાણવાની ઈચ્છા છે તે પ્રમુખે અમને પૂરુ ત્યારે
અમ દરેક વિભાગની સામાન્ય માહિતી મ મી તે પછી દરેક વિભાગના
અધ્યક્ષ એ પડી એ સવિનય માહિતી આપી તેમા કામદારોના

દક્ષો, પત્રાગે, આરોગ્ય, સન્કાર, લવિધ્યની સગવડો વગેરે આઠ વિભાગોની ચર્ચા હતી એ પછી અમે પ્રશ્નો પૂછ્યા અને તેના તેમણે સંપૂર્ણ ખુલાસા આપ્યા અમારા પૈકીના જેઓ ઉદ્યોગધંધા સાથે જોડાયેલા હતા તેમણે વણા સ્વચ્છ અને ગેદક પ્રશ્નો કર્યા પણ તેમણે પૂરેપૂરું સમાધાન કરવામાં આનું ગતના દોઢ વાગ્યા સુધી મુલાકાત લખાઈ પણ સામા પક્ષે જગ થઈ ટાંગો કે થાક દર્શાવ્યા નહોતા આ પ્રસંગની મામાન્ય પ્રતિક્રિયા આપણે જાણી જાણી છે (નિર્ણય જાણવા માટે મિલકતો અપૂરતાગ અથવાનો અભ્યાસ આપર્યક છે)

૧૮૧૭માં રશિયામાં ક્રાન્તિ થઈ તે પહેલાં લોકોની કાલન જાણકાર હતી રજા પર જૂખથી મરી ગયેલાઓના હાડપીજગ મળતા સ્ત્રીઓની પવિત્રતાની કોઈ છંદાગ કરતું નહિ ઉઘાડપગ કરોડો ડમાળ માનવીઓનો એ સુનક હતો ઝારના અમનદારોનો પ્રેસીતમ ત્રાસ હતો એની આમે ઝામફરો, ખેડૂતો અને વસ્કરે જાગવો કરી રાજઅત્તા હાથ ઢરી ધુરોપના ગાંડીવાદી રાજ્યોએ એ વેળા ઝારનો પક્ષ લઈ રશિયાની જાગૃતિ પર નહોતું જરવા માડ્યા હતા અને તેની સંપૂર્ણ નામૂદી કરવા અજી થયા હતા તેમાંથી અઠગ આર્થિક અપત્તિ અને ઉત્પાદનનો જોરો આક એની મેગે આની ન જ રહે પ્રગ્નસતાની સાથે સમાજની નવી ગ્યના અને માથે એક મગ્નન પક્ષે ઢરેની અમાપ મહનન અને શિગ્નમદ્ કાર્યોને એ મનુ આભાગી છે લેનિન અને સ્તાલીન તમજ તેના અડીખમ માથીદાગેએ શાકીનાના અને મૂડીરાદના મિલકતોનું ખડન કરી ગપ્ટ્રમગ્નન અને સમાજ રચનાના જોર પર નવારેના નવા અર્થતંત્રથી તેમ જ યોજનામદ્ કાર્યપદ્ધતિથી કામફરો, ખેડૂતો અને જીવિમાનોના હાથમાં સંપૂર્ણ ગત્તમતાની વગામ મૂડી એટલુજ નહિ પણ ઉત્પાદન ગ્યનાના અર્થ મગો અન આધનોના અધિકાર તેમને મોખા

રશિયામાં વર્ગ, જાતિ કે ગપ્ટ્રીય પધના ઝલકા નથી એટલે

પ્રજ્ઞમાં નૈનિક અને રાષ્ટ્રીય એકના સ્થપાઈ છે, અને ખરું કારણ તો રાજ્ય સૌની સહિયારી મિલકત બન્યું છે એ છે. ઉત્પાદન કરનારા એ મુખ્ય વર્ગો—કામદારો અને એકૂનો—રાજ્ય મારફત ઉત્પાદનનાં સાધનો પર અંકુશ ધરાવે છે એટલે કેાઈ કોઈના વિરોધમાં ઊભું રહેવું નથી.

સમાજની ઉન્નતિ માટે શ્રમ અને ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં સર્જકતા સ્વાભાવિક રીતે નથી પદ્ધતિઓ અને સિદ્ધિતાને જન્મ આપે છે. વિજ્ઞાન અને યંત્રતાન દ્વારા પૂર્વે નહિ ધારેલાં એવાં સુકળો મેળવી શકાયાં છે, કારણ કે પ્રગતિશીલ રાજ્યમાં કમેડો જનોની શ્રમપ્રવૃત્તિનું અંતર્યામી એક યોજના—સ્વરૂપે રાજ્ય અને પક્ષના નિયંત્રણ દ્વારા લોકો જ કરી રહ્યા છે.

તેથી આ સમાજસંસ્કૃતિ અર્થતંત્રમાં સતત અને વંચવાન પ્રગતિને પહોંચી વળે એ પ્રમાણેનું ઉત્પાદન થઈ શકે છે, ધારેલી મુદત કરતાં પણ યોજનાઓ વહેલી પાર પડે છે અને માનવ ક્ષતિહાસમાં કદી એવા નવિ મજેલી એવી અનેક જનની રાષ્ટ્રીય પ્રગતિનો, સપત્તિનો અને સંસ્કૃતિનો સાક્ષ પ્રગતને મળી રહ્યો છે.

રશિયન સમાજમાં શ્રમકાર્ય એક સામાજિક સ્વરૂપ છે એટલે કે તમે તમારે પોતાને માટે અને સમાજને માટે કામ કરી રહ્યા છો અને નહિ કે કોઈની કોયળી છત્તકાવી દેવા. જે કંઈ તમે કરશો તે જનતાને જ અર્પણ થશે અને તેમાંથી સૌને માટે સુખ, આરામ અને આનંદની પ્રાપ્તિ થશે આ રીતે દરેક શ્રમકાર્યની યોજનામાં બ્યક્તિને અંગત ઉત્સાહ અને જુગસો રહે એવી પ્રણાલીઓ ઘડાઈ છે. એટલે કે પ્રત્યેક માણસ જે કામમાં હોય તેમાં પોતાનો સ્વાર્થ સમજે અને તે યોજનાને સફળ બનાવવા તેમાં ખર્ચેલા, શ્રમનો અને સાધનનો બચાવ કરે. તો, તેનાં પોતાનાં હિતો સુધરે તે માટેનાં જાહેર હિતો પૂરતો શ્રમનો ફાળો બાદ જતા, જે કંઈ વધે તે પાછું એને પોતાને જ પ્રાપ્ત થાય એવી નીતિ ઘડવામાં આવી છે.

શ્રમિક સમાજને આર્થિક હાથે આપવા ઉપરાંત સન્દારધોરણુ જિન્યુ હાવવા અનેક જાતના સન્દારકેન્દ્રો અને શિક્ષણકેન્દ્રો અસ્તિત્વમાં આવી છે અને આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું સચાવન સોવિયેટ રાજ્યમાં ટ્રેડ યુનિયન-કામદાર સંઘો દ્વારા થાય છે ત્યાં ૬૬ જેટલા ઔદ્યોગિક સંઘો છે, જેમાં કાપડવસ્ત્રાટવાળા, ખાણિયા, શિક્ષકો બધા આવી જાય છે દરેકની ધ્યાનિક શ્રમિકિઓ છે તેમથી જે ડેપ્યુટેશન નિમાય છે તે “ચોલ યુનિયન કોગ્રેસ” માં જાય છે દરમિયા, બાવિ સન્દાર, જોખમથી બચાવ, સન્દાર, કૃષ્ણવસ્ત્રી વગેરે પ્રશ્નો પર ત્યાં જે નિર્ણયો થાય તે પ્રમાણે બધા યુનિયનો વર્તે છે સોવિયેટ રાજ્યમાં ધાન-શામ-એરી કલમ છે કે “ગરિયાના સધનજન્યના કોઈ પણ નાગરિકને કામ મળવાનો અધિકાર છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ચોચ કામ, નીમ-જાડ અને ધામની જાત મળ્ય બદલો મેળવવાનો પણ હક્ક છે”

“મેદારી” કોને કહવાય એ સોવિયેટ પ્રજાને હવે યાદ પણ નથી મળ્યું વીસ વર્ષ પહેલાનો આ પ્રશ્ન હવે તો ઊડી ગયો છે સાચી લોકસત્તા ત્યારે જ કહેવાય જ્યાં દરેકને કામ મેળવી આપવાની શક્તિ પાનત થાય એવું હાવડની મુનાકાતમાં આવીને કહ્યું હતું “બેકાર માણસ જૂખે પેટે જતો હોય અને તે કામ માગે તો કાઈ આપે નહિ એવા માણસને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનો આનંદ મળતો હશે એવું કંપી લેવાનું પણ અધરૂં લાગે છે શોષણનીતિ બંધ થાય, એક માણસ પર બીજાનો ત્રાસ ન હોય, બેકારી અને ગરીબી અદસ્થ થયા હોય અને આવતી કાલે કામ, નિવાસ કે રાટલો કોઈ જૂટની લેવાનું છે એવા બધી ઘેરાયેલો ન હોય ત્યાં જ વ્યક્તિગત અને બીજી સ્વતંત્રતા શોભે.”

સોવિયેટ સમાજ દ્વારા કે મળના કાર્યકરોને કામો આપવા બાબત કાયદાથી બંધાયેલો છે તેમજ અન્યાયી રીતે તેમને દૂર કરવાની બાબતમાં પણ બચાવ કરે છે આ બધા અધિકારોનું રક્ષણ દરેક

બાગડોના અને હિંદી બાગડોનાં ઉત્સાહમાં ફેર નહતો; માત્ર માધ્યમે અને સમવેડામાં જ મોડું અંતર હતું. કાતરથી તેઓ કુલો કાતરનાં હતાં, આસ્થામાં પોનાને ગમતાં ચિત્રો ચોટતાં હતાં અને શિક્ષકની સાથે રહીને રાજાગાર અને શોભાના બીજાં કામોમાં મોકાયેનાં હતા. પ્રત્યેક બાગડોના મુખ પર ઉત્સવનો ઉમંગ હતો. એમનો હસ્તક્રિયાગતો ખંડ ખૂબ મુસજ્જિત લાગ્યો. એમના શિક્ષકમાં પણ ખૂબ જ અનુરાધ એને ઉમંગ લાગ્યાં. બાગડો કરવત પદ્ધતિને પાટિયાં કાપી રોકે નહિ તેથી શિક્ષકે પોતાની અક્ષયથી હીંચકા જેવી એક ઘોડી બનાવી, મધ્યલે પાંજરાની તાંત જેવી કામડી બાંધીને વચ્ચે “ફક” નાખી, એક કરવત પદ્ધતિ નીચેના ટેબલમાં થઈને પસાર થતી ગમ્મી, પૂગના પેડવ સાથે બાંધી દોધી હતી. આંધી કાઈ પણ બાગડ પાટિયું લઈને ટેબલ ઉપર

રશિમન સરકસમાંની
એક કન્યા

કરવત પાસે મૂકીને પગ હલાવે એટલે કરવત બચીનીચી થઈને પોતાનું કામ આપતી. આ રીતે એ શિક્ષકે બહુ જ પ્રાથમિક અવસ્થાની કરા-મનો ઉપયોગ સાળામાં કર્યો હતો પણ તે ઘણો જ સરતો પડ્યો હતો.

અમને મળવાને બધાં બાગડો વચ્ચેના ખંડમાં બેમાં થયાં. એક પછી એક અને સમૂહમાં તેમણે કવિ-તાઓ અને ગીતો સંભળાવ્યાં. અમારી મંડળીમાંથી ત્રણયાર લાઈ બહેનોએ બેમાં થઈને “સારી નહાસે અચ્છા હિન્દોસ્તાં હમારા”એ ગીત સંભળાવ્યું; અને છેવટ લખનોનાં માડીનાં રમકડાંની એક પેટી આપી.

તેમા નાની આકૃતિ રૂપે દિંદના જાતજાતના માનનીઓ હતા એ પેટી શિક્ષિકાએ બાળકોને બતાવી ત્યારે એમણે જે ખુશાલીનો પોકાર કર્યો તેણે અમારા મનને ભરી દીધું ખૂબ હળીમળીતે અમે હસતા હમતા વિદાય લીધી અને બહાર નીકળ્યા.

બપોરના ખાણા પછી અમે વહેના પહોંચી ગયાં એટલે હોટેલના માણસો ભાત વગેરે ખાસ ચીજો આપી શક્યા નહિ તેથી ઘણા ભાઈઓએ અગ્નામણ બનાવી પરદેશી પ્રગતે આપણી ટેવોની પૂરી અમજવા ન જ હોઈ શકે તે આપણે સમજી લેવું જોઈએ તે વખતે અમારા કુલાખી મિત્રોમા એક જુવાનનો વધારો થયેલો એ જોયો એણે વાગ બિલકુલ ઓળખા ન હતા વાગ જાણે કૂવારા પેડે માથા પર ફેલાયેના હતા પણ એનો નારંગી ગ્ગ મને બહુ સરસ લાગ્યો તે નિવસે સુભાએ મારી પામે જ તે ખાણા પર બેઠો એને હાથે અમારી મુઠ્ઠાના દિનખુશ બહેન મેડા હતા આ ભાઈએ પહેલેથી ભાગીતૂટી હિન્દુસ્તાનીમા વાતચીત કરી ત્યારે મને આગ્રહ લાગ્યું પછી સમજાયું કે મોઝેના ભાષાવિદ્યાત્થમા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ તરીકે તે હિંદી ભાષા શીખી રહ્યો હતો અને અમારા દિનખુશ મહેન તો અગ્રેજી પણ મોની ગણતા નહોતા એટલે તેમના “ગાઇડ તરીકે તેમની ભરતી કરવામા આવી હતી તેને પણ હિન્દુસ્તાની ભાષાનો સીધો પ્રયોગ કરનાનો એક મોઝ મળી ગયો તેથી તે મહુ ખુશી થયો હતો એ પરજોલો હતો અને પતિપત્ની જુદી જુદી સરથાઓમાથી પગાર મેળવતા હતા

બપોરે કશો કાર્યક્રમ નહોતો એટલે હું અને શ્રી રમણનાથ દેસાઈ પથારીમા જ પડ્યા રહ્યા મોસ્કોમા અમે પહેલા ત્યારથી જ ઇશ્વરભાઈ પટેલે પોતાના એક સબધીની પુત્રી મોસ્કોમા છે એ વાત કહેલી અમને તે કેરી હાનનમા હશે કેવા વ્યભાવવાળી હશે તેનો ખ્યાલ નહિ આવેલો ઇશ્વરભાઈનો ટેફિન આવ્યો કે “બહેન હોટેલમા આવી

ધધાની “યુનિયન કમિટીઓ” હરે છે, જેમા દરેક માલમ ચકળાયેનો હોય ને એ બીજી વળના દ્રેડ યુનિયનોની કમિટીનુ મધ્ય આ મોઝે દ્રેડ યુનિયન હિ અને તેમના પ્રતિનિધિઓ રાજ્યના અનેક વડીલટી તનમા રામેન થયા છે તેમની મારફત યુનિયનનો દરેક સ્વય પોતાના હક્કો, બના, સુસુણુ સચકાર, પ્રગત્તી, નવન તમીમી મદદ અને ઉત્કર્ષના પ્રકાશના લાભ મેળવે છે, એ આપણે ન્યાયે ઉચ્ચોગકેન્દ્રો આગળ ઉપર જોઈયુ ત્યારે મત્યક્ષ થશે

અમે દ્રેડ યુનિયનની આફિસ છોડી ત્યારે દરેક જણને દ્રેડ યુનિ નની પૂરી માહિતી આપતુ મયિત્ર સાહિત્ય અને લોખજીવનના નુ-દર ફોટોઆફિનો પડો તેટ મન્યો હાટને પડોવ્યા ત્યારે લગભગ ૧૬ વાઝો હતો પણ હોટનમા તો રાતના એ વાગના મુરી રાતનુ મોજન વાતુ હોય છે મે અને શ્રી મળુનાન દેસ્પર્ધએ તમિયન ખાત એ મોજન વતુ મ્યુ

રજન કાર્યક્રમો

[૭]

૧૯૫૧-૫૨-૫૩ ને જીવવારની સમારે વખતસર ન્હા ની બીજી બધી વામતોમા પણ તરીતી સુખાકારી ચારી નાગી નામતા પડી મોરકોના શહેર વિન્તાગ બહારની એક અનાયાશ્રમ-માળશાળા જોવાનુ ક્યુ હતુ આની સાગાઓ ૧૦ દેર રચપાયાની વાન જીવુ ઝીરમ જોવા અમે ગયા ત્યારે જાણવામા આવી હતી તેથી ના કાર્યક્રમ થોમરો હનો

અમે બગલા અગિયાર વાગે નીમ્યા શહેરનો વિસ્તાર છોડી જરા દૂર જવાનું હતું ત્યાંના ગ્રામ્યો શહેર જેવા સાફ નહોતા મરફના જમીન ગરેના ગ્રામ્યો વચ્ચે ગાડાના ચીના પડ્યા હોય તેની ઉપર અમારી મોટા-મસ ઝીંચીનીચી થતી જતી હતી એ તરફના મકાનો લાકડાનાં ઝૂપડા જ હતા અને તે બધા ઉપર મફદ બરફના ઢગના જમીન ગયા હતા સમજે કે બધા ઉપર બરફના મોટા ગાદના ઝોડાડી દીધા હતા. મ.ાન બદાર પડેના વાહનો, ઘોડા, નીમણીઓ-અ.મધુ જાણે ચાસણીમાં મોટી ઢાળુ રોય એમ એમની ઉપર બરફના લગ્ગા અને ગદા એટલા ત્રાસમય દેકાણે તો વાહનને મ.ાન પર લાવવાને એના લાકડાના બરફ ખોદીને રતો કસતા હતા મરફ ઉપાડીને દૂર-સઘ જવાની એટલામાં પોષ ગોમવણ જળાની નમેતી

બરફને કારણે અમારી ગાડી શાળાના કમ્પાઉન્ડની બહાર જામેની એટલે અમે બધા કમ્પાઉન્ડ વટાવીને શાળામાં દાખલ થયા ત્યાં સુધીમાં તો ટાકામોગ થઈ ગયા અદર તો મરસ મરમી હતી અમારે અમારા ઝોનરકોન દૂર મ.વા પડ્યા

ત્યાં પચોતેર બાજકો માટે રહેવાખાવાની ગોમવણ હતી મુખ્યત્વે જેમના મામાપ લગાઈમાં મળી ગયા હોય કે અન્ય કારણે જે બાજકો અનાથ બન્યા હોય તેના બાજકો માટે ત્યાં રાજ્ય તરફથી સરસમર્ગ સરસ માવજત અને ગોમવણ હતી ખૂબ સ્વચ્છતા અને મુખાકારીમાં ખીનતા એ જૂનડા ઇંતે પણ વહાના લાગે એવા હતા એમની જોડે ભણુના માટે પાઠોચના બીજા ટોકરાઓ પણ આવતા જેમના મામાપો વધારે સાચવી ન શકે તેવા હોય તેમના છોકરા પણ ત્યાં હતા અમે બાજકો ખૂબ આનંદી અને સ્વતંત્ર જેના તેમણે પોતાની ચોપડીઓ અતારી

એક ખડમાં બાજકો નાતાવનુ ઝાડ અને તે પર ચોડવા માટે કોતરેના ચિત્રો તૈયાર કર્યા હતા એમને જોઈને અમને લાગ્યું કે એ

પહેર્યા છે અને તમને તેમજ શ્રી. રમણલાલ દેસાઈને નો સારી રીતે જાણખે છે, એટલું જ નહિ પણ અગાઉ અમદાવાદમાં ત્યારે કવચ-સાનું “સંસ્કાર મંડળ” આવેલું ત્યારે તે તેમના પતિ શ્રીયુત રોય સાથે તમારે ઘેર પણ આવી ગયેલ છે. આપણે બધાંએ અન્યાયે તેમને ઘેર “ચલા માટે જવાનું” છે.”

હું તુરત ઈશ્વરભાઈની રૂમમાં ગયો ત્યારે એ બહેન ત્યાં બેઠાં હતાં. તેમણે તો મારા બહેનની, મારા કુટુંબની બધાની જાણખાણ આપી, અને જમણે કે કુટુંબનું કોઈ માણસ મળ્યું હોય એવો સમભાવ બતાવ્યો. તે પછી અમે શ્રી. રમણલાલ દેસાઈને મળ્યાં આ દમ્પતી મોસ્કોમાં

રશિયન સરકારમાં રીંછ
સાથે ખેલતો સરકારનો
એક ખેલાડી .

એ અમને એક સ્વતંત્ર મોટર આપી. તેમાં બેસી હું, રમણભાઈ, વિનુ-ભાઈ સાથે ને ઈશ્વરભાઈ પટેલ એ દમ્પતી સાથે તેમના નિવાસે ગયા. મોસ્કોમાં પરદેશીઓને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણે ફરવા દેવામાં

પાંચ વર્ષથી મુખ્યપ નાગરિક
જીવન ગુજારતાં જાણીને શ્રી.
રમણલાલભાઈને સાનંદાશ્ચર્ય
થયું. તેમણે એ બહેન વિશેની
હકીકત લખી નાખવાનો
નિશ્ચય કર્યો અને એ વાત
“નવચેતન”ના જૂન ૧૯૫૩
ના ‘નવસિક્ષા અંક’માં “ગુજ-
રાતની બહાદુર પુત્રી કીર્તિ” એ
સીર્ષક હેઠળ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.
આથી એ બહેનની જીવનકથા
વિશે હું વધારે નહિ લખું.

તેમને ઘેર જવાને અમે તૈયાર
થઈશ્યાં. એટલે “પીસ કમીટી”

આવના નથી એ વાતનો વટરફોટ આમ પહેલી જ વાર થયો તેમને એક નાનો પુત્ર હતો અને પતિપત્ની બન્ને મોન્ડો ગ્રેડિયોના હિંદી વિભાગમાં કામ કરતા હતા, અને ગ્રેડિયો યુનિયનમાં જોડાયેલા હોવાથી કાર્યકરો માટે તૈયાર થયેલા નવા મકાનમાં તેમને પણ ખડવાળો એક “ફ્લેટ” મળ્યો હતો ૩૦૦ કુદુંએ વસી શકે એવું ૧૧૦ દિવસમાં તૈયાર થયેલ એ મકાન એ વખતે અર્ધે અઘરથી જોયું ત્યારે તેમાં કેટલી સગવડો છે તેનો ખ્યાલ આવ્યો તેમના બાગકતું નામ અજ્ય હવે મોવિયેટ ગ્રાન્ટમાં હિંદી માતાપિતાને ત્યા જન્મેલું એ પહેલું જ સતાન હતું આ દંપતીએ મોવિયેટ યુનિયનની નોકરી સ્વીકાર્યા છતાં ભારતીય નાગરિકત્વ ત્યજ્યું નથી તેમને સામે પગાર મળે છે ઉપગત શ્રીયુત ધન્ય તો ઘણી વાર ગીતો એ છે અને નવા નવા પોઆમો આપે છે એ બન્ને એમને વધાગનો પુરસ્કાર પણ મળે છે આમ પતિપત્ની મર્ગને સા- કમાય છે અને થોડુંક ગમ્યાની પણ વડયા છે આધારપત્ર રીતે મોવિયેટ તરફ કોઈને નોકર રાખવાની પગવાનગી હોતી નથી, પણ આ દંપતી નોકરી કરે છે અને તેમને બાગક છે, તેમને સલામત માટે એક મોગોનિયન કન્યા તેમની સાથે રહેતી હતી તેમણે જણાવ્યું કે એ ચાકરડી સાથેનો બવા વ્યવહાર એક કુદુંખીજન સરખો ગણવે એ તેમનો ધર્મ લેખાય છે, એટલું જ નહિ પણ પગારનું ધોરણ પણ મહા- રના યુનિયન પ્રમાણે રાખવું પડે છે તેમનો પુત્ર એ કન્યા સાથે ખૂબ જ ખળી ગયેલો લાગ્યો મોસ્કોમાં અભ્યાસ કરવા આરતી ટોચેના કન્યાઓ પણ પગવાનગી મેળવી આવી રીતે ઘણા કુદુંખોમાં નોકરી મેળવી શકે છે પણ તેમને લાલુવાનો કે શીખવાનો ઉદ્દેશ પાળવા એમને એ નોકરીમાંથી મુક્ત થવું પડે છે

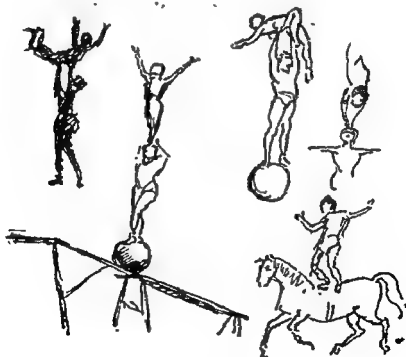
અમે તે દિવસની સાંજનો લગભગ દોઢેક કલાક ત્યાં ગુનગેલ તેમની પાસેથી મોવિયેટ ગ્રાન્ટની સાચીખોળી અનેક વાતોની અમે પરીક્ષા કરી જોઈ અને એમને તો તેમના કહેવા પ્રમાણે ટ્રેડ યુનિયન

પરેખરી લોકસંસ્થાઓ છે એમ લાગ્યું.

રાત્રે આક વાગ્યે અમારે મોઝકોના એક સરકસ થિયેટરમાં જવાનું હતું એટલે વાતો અધૂરી રાખી અમે નીકળ્યા.

હોટેલ પર પહોંચ્યા ત્યારે અમે જાણ્યું કે બધાં નીકળી ગયાં હતાં, પણ અમારે માટે એક ફુલાપી બહેનને મૂકી ગયાં હતાં. તેમની સાથે અમે સરકસ પર ગયાં ત્યાં પ્રવેશદ્વાર પામે અમારી મંડળી રાહ જોઈને ઊભી હતી.

સરકસને માટે પાકું બાંધેલું મકાન અમે પહેલી જ વાર જોયું.

અમેરિકન સરકસના જુદા જુદા ખેલો

ખાળકો માટે નાતાલની ભેટ
લઈ જતા દાદા,
“માન્ટા ક્યોમ”

રની ગેલેરીમાં વાઘા (ઓરકેન્ડ્રા) હતું. ચોમેઝ ગેલેરીઓ ગોઠવાયથી હતી. અદર દિનસ જેવું જ અજવાળું ચાલતું હતું એ ઉપરાંત ઉપગતિયે ચારે તરફ ગમેગમે કિન્જીદીપા (ફાઈનિંગ લેન્પ્સ) પણ ગોઠવેલા હતા.

વખત થતા ઘટડી વાગ્યાં અને હાલુ વાર અધાડ ચક્ર પાળી તુરંત રેશની થઈ અને જોયું તો બધા જ નરો પ્રવેશદ્વાર આગળ ગોઠવાઈ ગયા હતા. બધાંયોવાગાની એક ટુકડી વચ્ચોવચ્ચ આનીને જાબી ગેલેરીમાં જામેવાં એક પાત્રે એ સૌને નાતાલની અને નવા વર્ષની ખુબંદ

એનું કારણ એ હોઈ શકે કે અગ્નિ વરસાવતી લાંબી નાતુ દગિયાન સરકમનું કાર્ય અટકાયન વગર ચાલુ ગ્રે અને અરકમના આણીઓને હવાના આધાત પ્રત્યાધાત ભોગવવા ન પડે. એ મકાન અંદરથી ચાલે તરફ, એડિયમ જેવા જીયાં પગથિયાવાળું પણ વચ્ચે કોઈ પણ મગસ જેવા જ ગોળાકાર ભોતગાળું હતું. માત્ર પ્રવેશના દ્વાર આગળ જીમી શોભાયમાન કમાન અને ઉપર સુદર ગેલેરી અને પાછળ એક પડદો હતા. પાનોના આગમનની ખમર આપનારો નિર્વોણક (એના ઉન્સન) ત્યાં જામે હતા. એની મરોમર સામેના દરવાજા ઉપ-

પર લઇ ગયો. બીજી વાર નીચે ચાલીને તેણે ગોળા-ઉપર સમતોલન કરી એક નદીને પોતાના ખણા ઉપર ચડાવી દીધી. એ નદીએ તેના માથા પર પગ રાખીને અનેક પ્રકારના અંગલંગ કરી બતાવ્યા; એટલું જ નહિ પણ જે હાથે મોઢું પકડી આખું સરીઃ જીંચે સીધું કરી બતાવ્યું. દરમિયાન નટના પગ પાટિયાના ચઢાણ ઉપર ગોળા ઉપરની તરફ રેડાયે જતા હતા. આ પ્રકાર ખરેખર સરકસના કામનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો હતો.

અમે સરકસમાંથી સાડા અગિયાર વાગ્યે પરવારીને “સ્તાલીન મનૂર સરકાર કેન્દ્ર” (કલ્ચર પેલેસ) નો નવા વર્ષનો ઉત્સવ જોવા ગયા. હમરો લોકોની વ્યવસ્થા માટે સજ્જિયા એ મહાલયમાં તે દિવસે મેદનીનો પાર નહોતો. દરેકે મિત્રજાતીનાં ટેમ્બો ચોક્કસ હતાં. અમે એ મહાલયમાં જેમ જેમ આગળ વધ્યા તેમ તેમ લોકો તાળીઓ પાડી ખૂબ આનંદ પ્રદર્શિત કરતા હતા.

મોટા હાથની એક ગેલેરીમાં અમારે માટે ટેમ્બો મુકાયા નાસ્તા, આસવો, પીણાં, ચોકલેટ, ફળો વગેરેના ગંજ ખડકાયા. નીચેના હાથમાં પણ લોકો નાસ્તાપાણી માણી રહ્યા હતા.

રાત્રે બાર વાગ્યે વર્ષ બદલાયું એટલે આખું મકાન હર્ષના પોકારોથી ગાથા જોડ્યું. આસવોની બાટલીઓ ફોફટ ફૂટી અને લોકો-એ એક બીજાને સલામતીના ખાસા ભરી ભરીને આપવા માંડ્યા. અમારા યજમાનોએ પણ અમારી સામે કેટલીયે બાટલીઓ ફોડી નાખી પણ અમારામાંથી અર્ધા ભાગને નો “ફૂટ વોટ” ની બાટલીઓ પાસે રાખીને આ હર્ષના ઉજાગા વખતે સલામતીના પૂરમાં તગાવું પડ્યું.

કમમગ પોણા દલાક સુધી ચોમેરથી ખીનના સ્વરો, મહેમાનો માટે સલામતીઓ અને મો-રોટ સ્લાલીન માટે સલામતીઓ ચાલુ હતી તે જોઈને અમે ત્યાંથી બિપડ્યા. ગદ્ગદ નીકળતાં પડેલાં યજમાનોએ અમને મનુરોની ચર્ચાસલા બતાવી. ત્યાંના જેવી મુંદર સંગદ અને

વ્યવસ્થા આપણા દેશના પ્રધાનોની ઓફિસમાં પણ નહિ હોય. મજૂરોનું થીયેટર તે દિવસે ભરચકક હતું. પણ અમારે તે જોવું હતું એટલે યજમાન નેતાએ અંદર જઈને થોડાક માણસોને કાનમાં કંઈક કહ્યું કે તુરત તેઓ ગેલા થઈ ગયા અને અમારા દરેક જણ માટે જગ્યા કરી આપી.

નીચે રંગમંડપમાં એક સામાજિક નાટક ચાલતું હતું. જે હજાર પ્રેક્ષકો જરાયે અવાજ કર્યા વિના એટલી બધી શાંતિથી બેઠા હતા કે પહેલાં બહારથી અમે સમજી શક્યા નહિ કે તે એટલું ભરેલું હતું. નાટકની ભાષા જો કે અમે સમજી શકતા નહોતા પણ સમાજના પ્રશ્નો દર્શાવતું કોઈ નાટક હતું એમ લાગ્યું.

થોડી વાર ત્યાં બેસીને અમે બહાર નીકળ્યા ત્યારે બહારનાં ટોળાં વચ્ચેથી અનેક માણસો આવીને અમારી સાથે હાથ મિલાવતા, અમને બેટતા અને હર્ષના પોકારો કરતા. માંડ માંડ અમે રસ્તો કરી બહાર નીકળ્યા અને અઢી વાગ્યે હોટલમાં દાખલ થયા તો ત્યાં પણ “ડાર્ફ-નીંગ કમ” માં મિત્રજાનીઓ આવતી હતી, જેન્ડ વાગતું હતું અને નવા વર્ષની વધાઈ તેમ જ હર્ષનાં પૂર ચોમેર ઊછળી રહ્યાં હતાં. હર્ષધેક્ષા એ સોફાને બેસેલી કે ચિયાળાની ઠંડીની પરવા હોય એમ લાગ્યું નહિ. અમે તો હુકાળી પધારીઓનું સરણુ શોધવા પોતપોતાના ખંડ તંદુ જ ઊપડ્યા.

અવાજે વધાઈ આપી એટલે બધૂણોએ એ સામેના નાદ કર્યો અને સામેની ગેયેરીમાથી અગીત ઊપડ્યું વચ્ચે વચ્ચે એ સંગીતમાં બધૂણો વળતો પ્રતિનાદ કરતા હતા એટલામાં તો વિદ્યુત લોભના પ્રવેશકો માથી ફૂટી આ-યો તેણે નિર્ભયકરે પૂછ્યું “આ મધી શી ધાધન છે?” જવાબ મળ્યો “તને ખબર નથી કે આજ ક્રિસ્ટમસ”, “સાન્ટા ક્લોસ નાદ આવવાના છે ને આ બની તેમના સ્વાગતની તૈયારીઓ છે.”

થોડી વાર બધૂણો ગાણ જાયા અને પ્રવેશદ્વારની ગેયેરીમાં ધીકે ધીકે ક્રિસ્ટમસનું જૂથ જીત્યું થયું.

ફરી બધૂણો વાગ્યા અને ઝાડ પર ને આસપાસ ગગમેગી દીવાઓ ને તોરણો અગતી જાયા. ધુમ્મટની ઉપરના ભાગ વચ્ચે તો એક કાયનો ગોળો ફરવા લાગ્યો અને તેના ઉપર પડતી રેશમીથી આકાશ ફરતું હોય એવો દેખાવ થયો. ફરી બધૂણો વાગ્યા અને સ્ક્રમ્બલ કરતી, ચાં રીછો જોડેની “બ્લેન્ડ” માડી ફોફની આની અને નાગાદાર બોતલ પર આવીને ઊભી ગઈ અને તેમાંથી બામી દાઢી વાગી, ટામેટા જેવા નાકવાગી અને જરાવદાર ધોળા ભચવાળા ‘સાન્ટા ક્લોસ’ દાદા જિતરી પડ્યા.

વિદ્યુત સાથે ગમ્મત વાતો કરી તેમણે પ્રેમકાને ખૂબ હસાવ્યા. છેવટે કહ્યું “જુઓ! હવે શ્વેત પરી આવે છે!” તમત જ મોંઢે વોડા પર શ્વેત રેશમી અભલાવાળી, લામી મૂથેરી લોચવાળી એક મુદર કન્યા આની પહોંચી અને વોડા પરથી મીઠી ફૂટીને દાદાને બેડી પડી. પછી તેણે પ્રેતાનો અભો દુ-કરી, વોડા પર જિભા સ્કી વોડાક ચઢાવ લગાવ્યા. પછી એક બાનુ નાની સીટ પર દાદા સાથે પ્રેમથી વાત કરતી બેડી ત્યાં તો નિશાનમાથી ચાલી આવતી હાથ એરી એક બીજી છોકરી લોકોમાંથી નીકળી આવી તેણે એક સીમેડી મારી એટલે પ્રવેશદ્વારમાંથી પાંચ છ નાના કુતરા દોડી આવ્યા તેમની પામે

તે છોદરીએ અનેક કસતો કગવી. પછી વિદ્યુતે જૂથું : ‘હીંચકા નીચે આ જાગી શા માટે બાંધી છે?’ અને પછી ચેનચાળા કરતો કરતો એ ઉપર ચઢી ગયો અને ખેંચેની જાળીમાં પડ્યો પડ્યો રમરના દડાની જેમ દસ શીટ જેટલો ગંચે જતો હતો તેમ જ ગુપ્તિ મારતો હતો. ત્યાં પાછળથી ખગ નંદા આવ્યા તેમણે હીંચકા ઉપરનું કામ અને જાળી પરથી પાછા ગયા ગડવાનું કામ તન નવી ગીતે કરી બતાવ્યું.

એ પછીના બધા પ્રોગ્રામો નવીન અને અજાણ હતા.

જનનવગેનું કામ દિલ્હીમાં દેખાય છે તેથી વધુ ચર્ચિયાતુ ન હતું.

એ પ્રદેશમાં ગીત બચકા પ્રાણી ગળાયું છે અને નાણુન કરતાં પણ દોહ જીવુ રીછ આ સગદસના જોવામાં આવ્યું. તેનો પાલક આખું માથું તેના મોઢામાં મડતો હતો ઉપગત તેની પામે ધણી અવગી ઠગરતો કગવી શકતો, જેમકે ગળામાં નગાર પહેરાવી તેને તાલબદ્ધ રીતે વગડાવવું અને ‘બોવ ડેન્સ’ ની પેડે ‘ડાન્સ’ કરાવવા. રીછના શરીર માટે આ કપડ કામ છે. આ મિનાય આઠ દસ સિંહોને એક-સાથે પાળવામાં લાની દૂતગની પેડે જુદી જુદી બેઠકોએથી જુની જુદી જાતના ઢેકડા મરાવવા વગેરે કામો જે આપણા હિંદી અંગ્રુમોમાં સાધારણત નજરે પડે છે તેવા કામો પણ હતાં તેમાં વિશેષ કરીને પાલક પોતાના મોં પર એક માલતો દૂકડા મૂકીને સંઈ ગયો અને એક બચકર સિંહણને ઇજારત કરતા તે નજીક આવી ને અતિશય સંભાળથી એ દૂકડો ચાલી ગઈ ત્યાં માનવીઓ પ્રાણી સાથે કેટલો વિશ્વાસ સપાદન કરી શકે છે તેનો અજાણ ખ્યાલ મળ્યો.

નંદાની કસરતોમાં એક જ કાર્યક્રમે અમને નવીનતા અને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કર્યા હતા. લપસણી દખના એક પાટિયા પર લગભગ બે સવાળે શીટના લાકડાના ગોળા ઉપર એક રનાયુબદ્ધ નંદ ચઢી ગયો અને પગના અજાણ અંગ્રુસથી એ ગોળાને પાટિયાના ચઢાણ

માતૃપદની પ્રતિષ્ઠા

[૮]

"We are glazing the trail to a radiant future for all mankind, that our life is growing ever richer and more joyous with each passing day, that we are rebuilding towns and villages, remaking climate and nature, creating new canals and seas all in the name of people's happiness, for women's rights, for children's happiness, for peace."

“માનવમાત્રને માટે એક ઝળહળતા ભવિષ્યના પ્રગતિપથ પર અમે પ્રદાસ નાખી ચલા છીએ તે સાથે અમારું જીવન પ્રત્યેક નિર્ગમતા દિવસે વધુ ને વધુ અશ્વિપૂર્ણ અને આનંદપૂર્ણ બનતું જાય, નવા નગરો અને ગામડા પુનર્નિર્માણ પામે, હવામાન અને પ્રકૃતિ અમારે હાથે નવું સ્વરૂપ ધરે તેમજ નવા જળપ્રવાહો અને મરોવરો સરળાય, એ મધુ માત્ર નમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણ માટે—શ્રીઓના અધિકારો માટે—આગમની સુખાકારી માટે—શાંતિની સિદ્ધિ માટે.” (નરિંયન ઉક્તિ)

કાયદા સમય અને જીવનના પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં નાની જાનિની સમાનતા ન્યાયવાનુ કાર્ય લેવાને અને ન્યાયીનના સાથીઓએ સંપૂર્ણત પાઠ લેનારું છે તેના મમાજના ઉપાદનકેત્રોમા સક્રિય ભાગીદારી આપે ચર્ચ છે તેથી તેઓ ખરેખરી જ્ઞાન-જનનના અને આર્થિક આધીનતા મેળવી ચક્ર્યાં છે, એ અમારા મહત્ત્વના સ્ત્રી પ્રતિનિધિઓએ લીવેની એક મુનાકાતથી મમજને તેમની આખી નોધ અહીં છતારી છે

“અમારા ભારતીય પ્રતિનિધિમંડળમાં ચાર-પાંચ સન્નારીઓ હતી. તેમણે મોરકો શહેરના ઝામઝાર પચના ડેપુટી મેડમ નીના અફનાસી-વાની મુકાબાત લીધી તે વખતે વિષેના શાંતિ પરિષદ પંડી સામાન્ય વર્ગના સોડો સામે આવી પડેલી મહત્વની ફરજે વિશે ચર્ચા થઈ. આ પ્રસંગે સ્ત્રીઓને સહજ પ્રિય એવો બાળકોનો વિષય નીકળ્યો.

તે વખતે મેડમ અફનાસીવાને સરકાર તરફથી દસ હોકર્ગની માના હોવાનો ચન્દ્રક મળેલો જેમણે ભારતીય સન્નારીઓ માધ્યમ પૂછ્યા વાગી, કેમકે શ્રીમતી માવત્રીમાઈ જેડેક તો પૂનામાં કુટુંબનિયોજન માટે પ્રુવેશ ચલાવતા હતાં. એમણે જ પૂછ્યું “દમ બાળકોના માતા કુટુંબને સાચવવા જતા જાહેર કાર્યોમાં મહિય ભાગ લેવાનું શક્ય બને ખરું ?”

મેડમ અફનાસીવાને ભારતીય નારીનું જીવન કેટલું કષ્ટપૂર્ણ હોય છે તેની ખબર હોય એમ લાગ્યું. એટલે માવત્રીમાઈની ઈતેઝારીથી પ્રેરાઈને તેમણે પોતાની મુખપૂર્ણ ઉન્નતિની વાત કરી - “૧૯૪૮ માં મને ‘કિમશીન’ કચેરીનું આમનણ મળ્યું અને જે હાલમાં ગભ્યનાં ઉત્તમોત્તમ કાર્યોનો અમન થાય છે તે જગ્યાએ વીર માતાનો ખિનાખ મળ્યો આ કલ્પદાનીની માગ મન પર જોડી છાપ પડી અને મે તે જ વખતે થોડું બોલવાની રગ માગી સવ પત્નીઓ-સતી મે અમારા બાળકોને મુખી હોનાર અને તેમને માટે પ્રકાશમાન ભાવિ મરજીવનાર મહાન સ્તાવીનનો આભાર માન્યો હતો

“મારા પતિ એક છજનેર છે અને ઠીક કમાય છે. પણ અમે જેલિ પરસપ મદદ વગર બધા બાળકોને મોટા કરી શકત નહિ જ મુદાની વાત એ છે કે તેમને ઉછેરનામાં અમને ઘણી સરકારી મદદ મળી છે બાળકોને જરૂરી ઘણી સીજવસ્તુઓ માઆપેને સરકાર તરફથી મફત મળી રહે છે દાખલા તરીકે “પોલી કિશનિક” મા બાળકોની દાકતરી સારવાર અને ચિકિત્સા માટે કરો જ ખર્ચ આપવો

પડતો નથી. મૃદુલતા જાળવત મન છે તે જ પ્રમાણે ગ્રેડિયમમાં, પુસ્તક-કાવ્યોમાં અને “પાયોનિયર પેવેચ” (વિકાસ મંડળો) માં પણ શી નથી.

ટેલીગ્રેશનમાં અમાની માન આપરી જાનતીય સન્મારીઓએ “એન્ટીસિસ્ટ મોવિયેટ નારીનધ”ના મોન્કા કામદાર સમાજના ઓન્ડેપુદી એકમ નીના અફનાસીવાની મુવાકાત લીધી હતી જાણી બાબુથી (૧) મનવી લેખિકા શ્રી માનનીમાઇ એડેકર (૨) શ્રી અદવજીત પ્રોતમ, જે એક ગૃહિણી છે અને “શતિ” અગ્રણ્ય પર એકલે હાથે ૬૦૦૦૦ સદીઓ વાળ્યા હતા (૩) નશિમ બગામના સ્ત્રી-નેતા શ્રી ગીના મલ્વિક (૪) દિલ્હોના બાગેન્દના અધિષ્ઠાની શ્રી હાજગ બેગમ (૫) દસ બાગકોની આદર્શ ગણિયન માતા નીના અફનાસીવા

ઉનાળા વખતે શહેર બહાર પર્વતી કેમ્પોમાં અથવા આગેગ્યધામોમાં બાળકોને મોકલવા માટે અમને અર્ધા ભાવ અને ઘણી વાર તો મફત પાસા મળે છે.

મોટા કુટુંબની માતા તરીકે મને શ્રેષ્ઠ તરફથી રકમ મળે છે તેથી પછી મારે ટેકો મળી ગયો છે. આજ સુધીમાં મારા બાળકોની માવજત માટે સરકાર તરફથી કુલ ૩૦૦૦૦ રૂપિયા મળી ચૂક્યા છે. બીજી તરફ દેશમાં ચીન્નેના ભાવ ઊતરતા જાય છે તેથી પછી દર વર્ષે હવનધાગણ મળતું ચલુ જાય છે.

અમારો માતૃભૂમિએ માતાએ માટે ભારે દિવસોજી અને દગ્ગાર જતાગ્યા છે. મારું દસમું બાળક અવતરવાનું હતું ત્યારે અમે તેને માટે કંઈવા બધા ભાવથી અને વ્હાલથી વાટ જોતાં હતાં તે હજી થી મને યાદ છે. નવા આગતુક માટે પાગલું કર્યા રાખવું તેનો અમારે વેંત કાવો પડ્યો અને અમારાં જે છોકરાંઓ નિશાળે જતાં હતાં તેમને ક્યાં તેને આડવા આપવું તેનો વિચાર પણ અમે કરતાં હતા.

પણ એક દિવસ નિયમિત તપાસ દરમિયાન મને ડોક્ટરે ચિંતાથી કહ્યું. “નીનાનાઇ, માતૃમદ બહુ જોખમી છે. આ વખતે કદાચ નિષ્ફળતા મળે તમાક હૃદય જુદી ચાલ જતાવ છે”

ગમે તે જોખમે મે મારા બાળકને સાચી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તેમા મારા પતિનો ટેકો મળ્યો. હજીના પોલી ક્લીનીક ખાતાના ડોક્ટરો અને સ્ત્રીઓના કેન્દ્ર-ચિકિત્સકો મારી મુલાકાત નિયમિતપણે લેના હતા ખાસ પ્રકારના ખોરાકને તેમજ સલાહ અને નિયમોને મારે સુમ્નપણે વળગી રહેવું પડતુ હતુ. પ્રસૂતિ પહેલાં બે મહિના અગાઉથી મારે પ્રસૂતિગૃહમાં જવું પડ્યું. આ બધી સાવચેતી અને માવજતથી મારી તબીબન પ્રસૂતિ દરમિયાન પણ સચવાઇ રહી અને મારી બાળકી જગતમાં ખૂબતી થઇ.

આખી સોવિયેટ સમાજન્યત્થા મોટા, નુખી અને દંડ રીતે જોડા
યેના કુટુંબોના નિર્માણ માટે છે અને એ અનુયાયે લીધે જ દમ છોકરીની
હુ એકની માતા છતાં મારે ધરમા ગોવાઈ ગેરુ ૫૭ નથી એક
શાખાની મામાપોની કમીગીમા હુ મમ્ય થઈ છુ ડાના ચૂટાઈ અભિતિની
પ્રતિમા ભાગ લઉં છુ, મોઝકો સોવિયેટ ડેપુટી તરીકે તો હુ બીજી
વાર ચૂટાઈ આવી છુ મારી જાહેર પ્રતિઓથી મારી દષ્ટિમર્ષાતો
વિસ્તાર થયો છે અને તેમથી મારા બાગડોનો યોગ્ય વિગ્રમ સાધવાનું
માયુ ધોનણ મને છે

મારા બાગડો મામે જોડે છુ ત્યાં આનંદ અને મોગ્ધી માક
દેવ ઉમગાય છે થોડા જ વખત પડેના મારી મોગી પુનીએ યોજના
અને અર્થસાત્ર વિધાનમા તેનો ડિપ્લોમા નિમંષ આપી દીધો છે
અમામને લાગે માના બનવામા તેને પ્રાપ્ત અત્યાય નડયો નથી એ જ
પ્રમાણે તેનો પતિ એક “મિકેનિક છે અને માનવી પ્રલેખમા અભ્યાસ
કરે છે એ મેકે અમારી મુન્દર પૌરીતે મોટી કની ન્યા છે

અમારી ધારણા પ્રમાણે અમારો પુત્ર સાચા કનામગ થયો છે
સેન્ટ્રલ અને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમા તે પાષણ અને મધ્ય ગિરપમા
ખૂન જ મ્મ લે છે આર્સેની પોતાની મહેન્ટા પ્રમાણે ખરાસી બન્યો
છે આલ્તીના મને બધા નાના છે રા ઉદ્યેગમા મુખ્ય મજદૂગાર
થતી તે હવે મારી ચૂસનાથી શિક્ષણશાસ્ત્ર તરફ વળે છે તે લણી
અને પછી ડીમી લખને ઇન્ડસ્ટ્રીયલ સિસ્ટમ બની લોકો મને મહે છે
“નીના અફનાસીના શુ મળના છે તમા ઉમ્મ [પછ એમા
આર્થર્ રાનુ ? એ બધા અર્માશ મોટા મુખી કુટુંબમા હુ ખ મે અજ-
તના માન વિના ઉજાવવા લક્ષ્યની ખાતી જોના જોના મોગ થાય છે

આવી વાતો આ રશિયન સન્નારીએ જાનનીય નારીમડગ આગળ
વર્ણની હતી એ મજમાની એકે પૂછ્યુ પત્રીનાં નાના માગડો શુ
કરે છે ? ખાસ કરીને તમારી સૌથી નાની પુત્રી-તમારૂ દસમું બાગક ?”

“જન મોટા થયા છે તે બધા હજી સાગામાં જાય છે. જેની નાથા ઢીંગરીઓ આધે જી રહી છે આ જાગે આમ જ જતા રુ કુળે તે હુ કહી શકતી નથી પણ તેમની સામે જીવનનો પ્રકાશપૂર્ણ માર્ગ તો ખુલ્લો જ છે”

જારના સમયેમા ગસિયન ન હોય એવી પ્રજાની સ્ત્રીઓને નામ લેવા જેવા જે હક્કો મહોના આજે તે બેદો મદતરૂં થયા છે આજે કાળગત્તાન કે યુકેન કે ખીજ સોવિયેટ પ્રજામત્તાકમા નાદસ પ્રેમીડે-ટ, મુખીમ કાર્ટના સમ્યે, વખીતો, ન્યાયાધિકારીઓ વગેરે હોદ્દા પર સ્ત્રીઓ છે તેઓ ડેપુટીની ચૂટણીમા ભાગ લે છે અને મુખીમ મોરિયેટ (મોરિયેટ પાર્ટીમેન્ટ), જેમા ગજાની સત્તા ધરાવતી મર્ફ સમ્યાઓનો અભાવેશ થાય છે તેમા પુરોની બંગામર ઉમે વારી કરી રહે જ આજે મધ્ય યુનિયનો તરફથી તેમા ૨૮૦ સ્ત્રી-પ્રતિનિધિઓ મિગજે છે તેઓ માધ્યમથી કામદાર સ્ત્રીઓ છે તેમને જુદા જુદા કામદાર સમયે ચૂની મોકલવા છે ૫૦ ટકા સ્ત્રીઓ તો ઉદ્યોગમા રોકાયેલી છે વિદ્યાર્થીના આતકમા ૧૬૪૦ હજાર આજે સ્ત્રીઓની ત્રણપણી અખ્યા છે ગયે વર્ષે ૨૦૭૦૦૦ સ્ત્રી-ડોક્ટરો ગસિયામા હતી દસ નાખ જેટની સ્ત્રીઓ અસખ્ય આરોગ્ય સમ્યાઓમા જોડાઈ મર્ફ હતી આ લાખ જેટની સિક્ષિત સ્ત્રીઓ “કલેક્ટિવ ફાર્મ” મા, એન્જિનિયરીંગમા, ગામડાઓની નવરચનામા, જનરેડ શિક્ષણસમ્યાઓમા કે આરોગ્યરક્ષક કેન્દ્રોમા માનચાદ કે પદની પામી છે આ વર્ષની શરૂઆતમા ૭૪૧ જેટની સ્ત્રીઓને આવીન પારિતોષિક મળ્યા છે આવીન પારિતોષિક એટલે એક સુવર્ણ ચન્દ્રક અને એક લાખ રૂમની રકમ. સયુક્ત ખેતી ઉપર વિશેષ સિદ્ધિ મેળવનાર ૨૦૫૫ સ્ત્રીઓને “હીરાઈન ઓફ લેમર” એટલે કે “શ્રમિક વીરનારી”નું મોટું માન મળ્યું છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓની તો તેમના

૧૦૮ :

વતનમાં જાહેર
સ્થળોએ પ્રતિમાઓ
પણ મંડાઈ છે.

કાન્તિ પહેલાં
એક ઘોળીની
છાકરી કાઢની
મદદથી થોડું ભણી.
તેની બીજી સ્ત્રી-
મૈત્રિણીઓ રસ્તા
પર સમારકામ
કરતી. આ ઘોળી-
કન્યા માટે તેની
માએ શ્રીમતો પામે
પોતાની પુત્રીને
આગળ ભણા-
વવા માટે મદદ
માગી તો “એક
નખાપી કન્યાને
ભણવાની શી જરૂર
છે ? ભણ્યા વિના
તે કપડાં ઘોળી
સકશે,” એવો કંખનો જવાબ મળ્યો. પણ એ ઘોળીકન્યા જામે છે

કે “મારે તો કોલેજ થવું હતું. સંસ્થાન કોનિએ માગે માટે વિશ્વવિ-
દ્યાલયનાં દાર ખોલી નાખ્યાં. મોતિયેટ રાજ્યમાં હું પહેલે જ વર્ષે
મોઝેડા જઈને મેડિકલ કોલેજમાં દાખલ થઈ ચકી. દેશમાં તંગી, દુષ્ટાગ
અને આતંકચિમટો હોવા છતાં રાજ્યને ખર્ચે અમે ભણી સક્યાં. ભણીને

પ્રયોગશાળામાં ખાતરના નમૂના
તપાસતી સુવાન સંસ્થાન કન્યા

હું મારા શહેરમાં આવી તે વખતે બાળકો માટેના ત્યાં પાંચ જ ડોક્ટરો હતા. એ જ શહેરમાં આજે ૨૨૬ ડોક્ટરો છે, જેમાં ૪૫ માત્ર બાળકોની સારવાર માટે જ છે! એ લોકો બાળક જન્મે ત્યાંથી તે પુખ્ત વયનું થાય ત્યાં મુઠ્ઠી તેના વિકાસ પર નજર રાખે છે. ખાસ કરીને રોગો અને દર્દોથી બચાવે છે. લોકોની સ્થિતિમાં સુધારો થવાથી અને સંસ્કારી કેળવણી મળવાથી જો કે રોગો અને દર્દો પણ ઘણે અંશે નાબૂદ થયાં છે.”

બીજી એક સ્ત્રી-ડૅપ્યુટી કહે છે : “હું એન્જનિયર બની પણ મારી આમથી પેઢીમાં કોઈને આવું સ્વપ્ન પણ નહિ હોય. નયના બાઝાનોવા આપ્પાઆનાની મુનિવર્સિટીમાં પરુ-ચિકિત્સક બની. પ્રેક્ટિસ અને સંવાદના પત્રકો પણ બની. પ્રાંતોનીયા એક “ટ્રેક્ટર-ડ્રાઇવર” હતી. તે સોશિયાલિસ્ટ લેગરની વીર નેતા થઈ શકી અને સ્તાલિન પ્રાદ્ધ લોરિયેટ થઈને પોતાના દેશ માટે આદર્શરૂપ નીવડી. યુકેનથી આવેલી ચાર ડૅપ્યુટીઓમાં બાળકોની ડોક્ટર, ટ્રેક્ટર ડ્રાઇવર જનુવિજ્ઞાનિક અને એન્જનિયર છે.

બીજા દેશોની નારીઓને કેળવણી, રાજકારણને કે ઉદ્યોગોમાં જે ધ્યાન છે તે વિચારતાં સોવિયેટ નારીનું ઉચ્ચ ધ્યાન પ્રત્યક્ષ થાય છે.

૧૯૧૭ના નવેમ્બરની ક્રાંતિથી સોવિયેટ સરકારે નારી જગત માટે સમાનતા જાહેર કરી ખરી પણ તે કાગળ ઉપર જ હતી. પુરુષને પહેલો વજો એની લાયકાત પ્રાપ્ત કરવાનું સ્ત્રીઓ માટે સહેલું નહોતું. આઝાદીનાં પહેલાં વીસ વર્ષ સુધી તો સ્ત્રીની સરખામણી પાણીના પ્યાલા સાથે થતી. “તરસ લાગે ત્યાં પીવા કામ લાગે” એટલી હદે સ્ત્રીઓ પ્રેમપાત્ર ગણાતી. આ પ્રકારની છૂટ મુગજન સમાન નીવડી. ગોર્કીએ અને લેનિને એ જાતની પ્રેમકેડાને ધમધમાવીને વખોડી કાઢી હતી એવા સ્વૈચ્છીકાના પ્રેમને સરકારી તંત્ર દ્વારા કઠોર

સ્તાયિન ઓટો
વર્કસમાં ઓગરો
તેજ બનાવતી આ
યુવતીએ પોતાના
કાર્યનું અત્રી ગણું
ઉત્પાદન વધારવાનો
સંકલ્પ જાહેર કર્યો
છે. ચંત્રોના કાર-
ખાનામાં હાનગે
યુવાન કન્યાઓ
પુરોની હોડ કરી
રહી છે.

સંવર્ધક શક્તિ બનાવી છે.

કાર્ત્તી માઈક્સના સાથી એંગલો દશકાઓ પહેલાં જન્મ્યું હતું કે : " ભવિષ્યે એવી એક નવી પેઢી આવશે, જેમાં હોષ પુરપને માત્ર નહિ હોય કે પંસા, સમાજની એકતા કે સત્તાના બળે સ્ત્રીની સ્વાધીનતા ખરીદી શકાય અથવા સ્ત્રીની પેઢી એવી હશે, જેમાં હોષ નારી સાચા પ્રેમ સિવાય અન્ય હોષ પણ કાળજીને લીધે પુરપના દાધમાં પડવાનું ચોચ નહિ મળે. "

આનંદ અને ઉદ્વાસભર્યાં આ બુધકાં રશિયાના કારખાનાના
કામદારોનાં બાળકો છે અને કારખાનાની કિન્ડર્ગાર્ટન શાળામાં
આનંદથી ભરે છે.

મંગલ પ્રભાત

[૯]

“બાળકોમાં જ આપણું ભાવિ સમાયેલું છે એ જો
કણ્ણ રાખીએ તો તેમને નિરાશાએ અને આફતોમાંથી
બચાવી લેવા જગતમાં સુલેહ અને શાંતિ સ્થાપવા પૂરા
જીગરથી અને જુસ્સાથી કામ કરવું પડશે.”

જીને વખોડી ઠાઠવામાં આપ્યો હતો તેનો મથાવ ડગના દબી પ્રયા-
રકોને લેનિને ડહી દીધુ કે “આભાવિક મિથિ અને મલ્લેગમાં પ્રાર્થ
પણ માનની ગરમમાં સવાનુ પમદ ન જ રહે અથવા અનેક માણસો
લાગ ચોટી હોય એવા આનાને હોક પા નહિ વગાડે’

“પાણી પીવામાં તો એક જ વ્યક્તિની ગરમ રે પણ પ્રેમનુદિમાં
બે જીવનનો મપર્ક છે અને તેમાંથી ત્રીજા જીવનનો ઉલ્ભવ થવાનો
છે આજમાન પ્રેમવિષયમાં જે ભાગપૂર્વક પ્રયાગ આમાં આવે છે
તેથી ખરી રીતે તો આનંદ અને શાન્તિનો વાલ જીવનને નાધનો
નથી પણ તેનો ખજ ધાય છે મહાન પવિર્નના સમયમાં આ એક
અર્થતત્ત્વ પાપપ્રવૃત્તિ કે સુવાવસ્થાને જીવનના શક્તિ અને આનંદ
અવસ્થા જોડે. તે માટે આરોગ્યપ્રદ ખેનપ્રવૃત્તિ, અનેક પ્રાણના હુદ્દિ-
પ્રદ પ્રમોગે, અભ્યાસ અને સંગોધન દ્વારા જે મળે તે જાતી ર વિચાર
કરતા વધારે સુન્દર, સુપથ અને જીવનની ભગપૂના આપનાર હશે’

ઉપના વાક્યો પૃથી સિધ્ધિ જાતી ર મનને અને નાજ્યની દની
કડક નજર થઈ હતી તેનો ખ્યાન આવે

પણ બધા કાચાઓ અને નતિનિમો નાનુએ નખીએ તો
પણ જી અને પુરુષમાં સમાનતા નથી એ જીવનમય સ્ત્રીનાનુ જ
રડુ જીવનિધાની દિટીએ જી પુરુષ કુના ઉચ્ચ કે જે અને જાનિ
એને મિનનનો આનંદ માણવાનુ દલિષ્ઠ નુખ ખેસાણ તો કે જે જ
છે પણ ખામને જન્મ આપવાનુ, મનુષ્યવચને દનારી ગપવાનુ અને
માનવકુટુંબ સર્જવાનુ ભર કાર્ક પૂર્ણ માનુ તો જી દાગ જ
શક્ય અને છે પરંતુ દુનિયાએ આ જુધી તેની કેની મદર કરી તેના
માનુષ્ય ઉપર અનેક પ્રશ્નની મર્યાદાઓ તેમજ મધનો મધ્ય અને
સ્ત્રીશક્તિને પગધીનતાની સામે જાતી ગખી

પરંતુ લેનિન અને આદીને સિધ્ધિ પ્રમદના નવાત્ય નમાં
“આદમ”ને નહિ, પણ ‘ઈવ’ને પ્રથમ આન આપ્યું પ્રમ

સ્ત્રીઓની જ ઉન્નતિ ખાતર નહિ પણ માનવજાતની પ્રગતિ માટે જ્યાં રાજકીય કાર્યો ઉપર સોવિયેટ રાજ્યે નારીના ઉત્કર્ષનાં ધોરણ ધડ્યાં રહ્યાં એ.

(૧) સ્ત્રીઓને પૂર્ણ મનાધિકાર અને રાજસત્તાનાં સર્વ તંત્રોમાં ચૂંટણીથી અધિકારપદનો હક.

(૨) જ્યાં જ નાગરિક હકકો અને કાયદાની બાબતમાં પુરો અને સ્ત્રીઓને સમાન અધિકાર.

(૩) કોઇ પણ સ્ત્રીની લગ્નપસંદગીમાં અંતરાય નાખનાર બ્યક્તિ માટે તેમજ માતાપિતા કે વાલી માટે સખ્ત સજાઓ અને તેનું સુસ્ત પાલન.

(૪) સ્ત્રીઓને આર્થિક સ્વાધીનતા આપનારા અને તેનું પરિપાલન કરનારા અસંખ્ય ધારાઓ.

સ્ત્રીજાતિને અધમનામાંથી ઉગારવા તેમજ અનીતિ અને વેશ્યાવૃત્તિ નાબૂદ કરીને સ્ત્રીઓને નિર્મળ અને તંદુરસ્ત નાગરિકતા બક્ષવા વીસ વર્ષ સુધી સોવિયેટ રાજ્યે જે પ્રયત્નો કર્યા છે તે જગતના કોઇ પણ સામાજિક કે ધાર્મિક પ્રતાવથી ચઢી જાય એવા છે. યુદ્ધપદ્ધતિનો આશ્રય લઇ રાજ્યે અનેક પ્રકારની સંસ્થાઓ, મંડળો અને વિજ્ઞાનીઓનાં જૂથોની અને કાયદાની સહાયથી જે નવરચના કરી છે તે માનવજાતના ઇતિહાસનું મહાન પ્રકાશવંતું પ્રકરણ છે. એની વાત ડો. કાયસન કાર્ટર “Sin & Science” નામના પુસ્તકમાં અકાટ્ય પ્રમાણોથી કહી છે. યુરોપ અને અમેરિકાની સિદ્ધિઓ તેની આગળ ઝાંખી અને જાહેર છે.

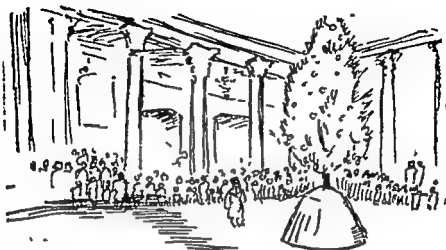
માનવસ્વભાવમાં પરિવર્તન આણનાર, જાતિના અને લગ્નના વિષયમાં તંદુરસ્ત વિચાર અને દ્રષ્ટિ લાવનાર તેમજ અનીતિ અને પાપના મોરચા તોડી નાખનાર કાર્યક્રમે રશિયાની નારીમાં પ્રવળ શક્તિ અને સંકલ્પનો સંચાર કરી તેને પ્રજાની અભેદ સર્જક અને

“આપણે વાવેલા બીજાથી ઉત્તમ પ્રકારના ફળોથી
તૈયાર થયેલા જેઠ કાને બિરો આનંદ અને મનોપ્રાપ્તિ
થાય ?”

અમે જ્યારે મોઝો પહોંચ્યા ત્યાં પ્રિમ ની મહત્તા
કડક હતી હતી. પણ નાનાપણા દિવસો હતા એટલે ૨૫ થી પ્રિમ ની
રેંડી ૬ થી જાનેવારી મુધી નવરોમાં ઉત્તર જેવું હતું હાલનો મનો
ધરો, આદિમો થી રહેલો અને મુઠ્ઠા તથા પાંચેમો અદ અને
બહાર પાનામના ડબ્બાદો અને નવા વર્ણના વસામણ આપના મુલો
દેખાતા હતા દરેક દેહાલે પાંચ (દિવસ ની જાન) જાડની એક પાંચ
ફૂડામાં ગળીને તે ઉપર મચના મોળા અને વીજળીના ઝીલા મીન
હીવા નામની ધરે મા મુખ દ્યુ હતું અમારો મુખમ હતા તે દો
હતા પણ બોજનગ્રહની મારીમાં ૫૦ ૧૦૫૦ ના વર્ણના આ નખેનો
હતો બગ્ગના ચિત્રો હતા અને સમીતમય ઉપર એક મોળી ડાળી
ફૂડામાં ગળીને નાનાનું ઝાડ ખુ મ્યુ હતું સહરમાં ગમના
ફુડાનો વધારે શબ્દાગ્રાણી હતી આ ઉત્તરના એક પુરાણ પાન
છા સાંઠા મોજના મોટા ચિત્રો જ્યાં ત્યાં નજરે પડતા હતા પ્રિ
માના એ મુખમ્મત મત છે

લોકોએ આ સાંઠા લોકને બાગીકાનો મહાન મિત્ર હમર્યા કે
નવું વર્ષ મેસના ૪૨ તે ઉત્તર પ્રેમોભથી ચાર દરેકોની મે / ગાડીમ
આની પગે છે અને ગરીમ અને નાગીકાને બે અને મીઠાઈ આપે
છે આ વાતના સ્પષ્ટરૂપે વના ચિત્રોમાં તેની પીઠ પાછળની ઝોળીમ
તેની નાની ગાડીમાં બાગીકાને ગમતા રમકડા બધા હોય કે નાનાના
દિવસોમાં માબાપો સાથે બાગીકા ગમવાનાં ત્યાં લીડ જમાવ છે
માબાપો ધણી વાર નાગીકાની ઇચ્છા જાણી રાખીને નાનાની આગવી

મોન્દામા બાગબિનો નનાં વસનો ઉત્સવ જીવ્વતા હતા ત્યારે
આપણા કવાકાર ૨ મ રાએ હાથે ચીનગેનુ ચિન

રાત્રે તેની પધારી આગળ નમકુ કે ગમકડાનુ બાકસ બાવી તે પ-
“કાલા બાગકને સાન્ડાકનોઝની બેટ” એનુ વખી રાખે અને દરેક
બાગક સવારમા આસાભરી આખે આસપાસ એ બેટની રોધ કરી,
હાથમા ગમકુ મેળની ખુશાનીના ફૂદકા માટે એ ધન્ય ચિન યુરોપના
ધરોમા વોકપ્રિય બન્યુ છે

સાન્ડા કનોઝ એ સેષ્ટ નીકાયસનુ એક લોડનામ છે તેના
મિંએ એક પ્રાચીન વાત એવી ચાલે છે કે કોઈ એક ગરીબ માણસને
ત્રણ પુત્રીઓ હતી તેમના વસ કરવાનો ખર્ચ તેની પાસે નહોતો,
એટલે દર જગતમા મુઠી આવવાનો નિચાર કરતો હતો તેની વાત
આ સાધુએ બાણીને ગુપ્ત રીતે તેને ધન, વસ્ત્રો પહોંચાડ્યા ત્યારથી
ગુપ્ત દાન કરી આનંદ લેનારી પ્રથા યુરોપી સમાજમા આવી અને
હેવટ બાગકોને તે દિવસે ખુશ કરવા રમતો, રજન વગેરેથી પ્રસન્ન

કરવા વમેરેનો પ્રચાર થયો.

અમને ખમર મળ્યા કે મોરડોના એક મોટા મંજૂરમાડકર નીચેઝર પાકીમાં નાનાડનો ઉત્સવ જોવા જવો છે. અમારા સ્વામીના ધરમે ત્યાં ખમર આપી દીધા અને અમે રાત્રે નવ વાગે ત્યાં પહોંચ્યા. એક મોટા મહેલ જેવા મકાનમાં મોટી સીડી પડતી ઉપર ગયા ત્યારે રોશનીની ઝલક, વાગ્ગીઓના સૂર અને આનંદના પોકારોથી વાતાવરણ ઝગડગી રહ્યું હતું. પ્રથમ અમને રંગઅરન (ધીયેટર)માં લઇ ગયાં, તો ત્યાં બે હજાર જેટલાં આગકો, ગરુથી પંદર વૈર્નની વચનાં, ચારે કોર ખીચેખીચ બેભાં હતાં. શાગાઓની સિસિકાઓ તેમની વ્યવસ્થા જાગરવી હતી. પુરુષીઓ હતી જ નહિ અને વચ્ચે લંબ-ગોળાકાર ગાજો ખાધી રાખી નાંતાડનું મોટું ઝાડ મેંબું કપું હતું. રંગમૂમ ઉપર ગરુથી આજીવિત રૂઝિયને પ્રતિદિશ્ય હતું. તેમાં એક મોટું રીંછ અને તેનું બચ્ચું એક સુંદર કુમારી સાથે વાત કરતાં હતાં એ કુમારી દાદા સાન્દા કસોઝની રાદ જોઇ રહી હતી. ૧૬૫૨નું વર્ષ પણ દાદાની વિદાય લેવા રોકાઈ રહ્યું હતું.

થોડી વારમાં આકાશમાં મઝમઝાટ થયા અને રીંછ અને દીમ-હન્યા “આગ્યા ! આગ્યા !”નો અગિનથ કરી રહ્યાં. હર્ષના પોકારો વચ્ચે ચાર હરજોની ગાડીમાં સાન્દા કસોઝ દાદાની સવારી આપી પહોંચી; તેમની સાથે રીંછો ઘાડ કરવા ઘાઘાં દાદાએ નિશાની કરી એટલે ગાડીમાંથી આગકોને આપવાની બેઝના કાથળા રીંછોએ ઉપર્યા અને દાદા સાં આગકોને મળવા દીમહન્યાની સાથે રંગમંચ પડતી કિનપાં અર્ધાં આગકોએ નાગી સાથે હર્ષનું મીન ગાવા માંડ્યું. દાદાએ ગોળ કુંડાગામાં ચક્રર મારી સાંને અભિવાદન કર્યો.

અર્ધાં ૧૬૫૩ ની રાદ જોઇ રહ્યા તેને દાદાએ સાદ ક્યોં એટલે રેઝ પર ૧૬૫૩ ના મોટા આંકડાવાજો એક કુમાર દેખાયો. તેની સાથે હાથ મિલાવી ૧૬૫૨ વિદાય લે છે. બુધસો વાગે છે. નાનાડના

ઝાડ પર દીવા ઝગટી જાડે છે અને એ ફરતું થઈ જાય છે. રંગભવનની આરે તરફ દીવાની દારો પ્રકટે છે. છોકરાં તાળીઓ પાડવા લાગે છે. દાદા હસતા હસતા સૌને મળે છે. મોટું રીંછ પાછળપાછળ ફરે છે. તે પણ બાળકો સાથે હાથ મિલાવે છે. દાદા જાહેર કરે છે કે બાળકોનો ઉત્સવ શરૂ થઈ ગયો. સૌને માટે મજા અને મીઠાઈ તૈયાર છે. થોડી વારે સ્ટેજ પરથી પુરાણા રશિયન પોળાકમાં સોવિયેટ બોલશેષ થીયે-ટરના કલાકારો બાળકોને આનંદ આપવા જતરી પડે છે. બાળકો પુરાણી સંસ્કૃતિની સુંદરતાનો આસ્વાદ માણે છે. માનુષ્યમિત્રી અભિ-તાનો પરિચય પામે છે. એ પ્રસંગને આવડતો રાખી અમે બહાર બીજા પ્રયોગો જોવા નીકળ્યા.

એક ઢેકાણે નાનું નાટક ચાલતું હતું. બીજે ઢેકાણે એક છોકરી જેની માગતી શિક્ષિકા બાળકોને ઉપાણા અને પ્રશ્નો પૂછી મજા કરા-વતી હતી. ત્રીજે ઢેકાણે દેશનાં ચમત્કારિક બાંધકામો અને રચનાઓના ચિત્રમય નકશા પર વીજ્ઞાનિક રોશનીથી પાણીનાં બધો, નહેરોની વાત પ્રત્યક્ષ થતી હતી. જ્યાં ત્યાં બીંતો પર ઝળુ અને ઉત્સવનાં ચિત્રો, તોરણો, શોભાઓમાં પૂર્ણ કલાત્મકતા હતી. બોયલણીએ કિડાભવન હતું ત્યાં ચક્રડોગ, હીચકા અને બીજા ગમ્મતો હતી.

અમારી મંડળીએ એકેક બાળકને સાથે લઈ ચક્રડોગની મજા લીધી. ભારતીય મહેમાનો સાથે બેઠેલા રશિયન બાળકોને જોવાં એ પણ એક શાંતિ આંદોલનનો સુંદર પ્રકાર હતો. બે કલાક સુધી બાળ-કોની એ સૃષ્ટિમાં નિર્દોષ પ્રસન્નતાનો મહાસાગર જીજ્ઞાસો જોયો. જગ-તનાં રાજકારણ, સ્પર્ધાઓ, પક્ષાપક્ષી, સંસ્કૃતિમેદો ત્યાં વિલીન થઈ ગયા હતા. શિક્ષકો અને શિક્ષિકાઓ બાળકોના સામ્રાજ્યના સેવકો માત્ર બની રહ્યાં હતાં.

અમે નીકળ્યા ત્યારે બાળકોને આપવાની મીઠાઈની એકેકી ડોયળી મળી. દાદીવાળા સાન્ટા ક્લોઝ દાદાની હસતા મુખની છબીવાળી એ

*

ખલેક સી ઉપર
રથ પા ચે લાં
આગેઅધામોના
કિનારા બાળ-
કોના કલશોરથી
ગાથ રહે છે.
ડોક્ટર આવીને
તાકીદ નહિ
કરે ત્યાં સુધી
આ બાળકો
પાણીમાં જ
રૂમ્યા કઢવાનો.

*

જોને અથોઅ રીતે અડચણરૂપ બનરો રોજ દા કાથોમાં ખલેવ થશે
નિમજ તમારા આથીઓનું કામ બગડશે "

એમની શિક્ષા કઢવાની રીત યજુ જુદી છે. તેમનો હતુ બાળ-
કનો દોષ તેની નજરમાં લાવી ફરી ન કરે જોરી દોરવણી આપવાનો
હોય છે. "તમે ઘેર પાક વાચના નથી તો હવે નિશાળમાં શિક્ષક પામે
જેસીને તૈયાર કરે. તમે બધુ વેળાડેવળા કર્યું છે તો હવે તમે જ
સરખું ફરી નાખો. તમે આ ભાનું છે તો તમે જ સમુ કરો તમે
ચેલા વિદ્યાર્થીનિ કુખ લગાડ્યું છે તો સોના દેખતાં ખાસી માગી લ્યો."

વગેરે.

સોવિષ્ટ વિદ્યાર્થી જગતમાં પ્રેમ અને મદદલાવનું વાતાવરણ

આગળ પડતુ દેખાય છે ન્યોઈયાની યુનિવર્સિટીમાં અમે ગયા ત્યાં કેટલાક ખડો વિદ્યાર્થીઓ માટે હતા અને બધામા વિદ્યાર્થીઓ ભર-ન-હતા અમે ગયા ત્યાં ત્યાં પણ નાતાનના ઉત્સવો માનતા હતા એક મોટા ખડમા નર્મ જેવા પોવા-મા ફેટીક બાઈઓ નાતાનનુ ઝાડ ગણગાતી હતી તેમથી એકની સાથે અમને ઓગખાણ કરાવી નો જાણુ કે તે ત્યાંની યુનિવર્સિટીના ડિરેક્ટર (વાઈસ ચાન્સેલર) જેવાના પત્ની હતા અને યુનિવર્સિટીના વિસ્તાનના બધા માગેનુ સ્વાગત કરના મહાન નેતા હતા તેઓ મેકડો કોથગીઓમા મીઠાઈ

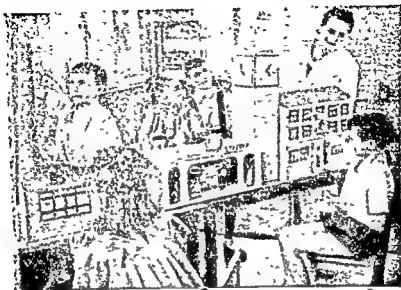
મોઝો પામે જૂથર્મ કે ન તરફથી મધાયેના બાનગુડોમા બાગક જમી રહ્યા છે આદારનિષ્ણાતોએ નકી મેના પૌષ્ટિક પદાર્થો જ તેમને જમણમા પીગાય છે

કોઈથી પર '૧૯૫૩ ની શુભેચ્છા' મોટા અક્ષરે લખેલું હતું અદર યોડલેંગ, પીપ-મીટા, પીપ-મીટા અને મે નાગી એમ નાંચે જેવો જોયો માન હતો હજારોની સંખ્યામાં દરેક નાગક માટે એ તૈયારી હતી નીચે આવ્યા ત્યારે નીચેના ખડખડા સેકડો માતાઓ મોડી ગત તેમની બાજુએ આવ્યો અને નાંચે ગલ જોતી હતી જગ્યાના અભાવે તેઓ અદર જઈ રહ્યા નહોતી પણ વાગકાતી પામ વર્ષ ઉપર નીચે જઈ આવવાની તેમને માટે મજબૂત હતી

શિયામા નાગક પર જન્મથી જ ગળતરી સજાગી અને રેખ-રેખ છે તેના જન્મ પહેલાં તેની માતા એક કામદાર સંજૂર લેાય કે પ્રાન્નની પત્ની હોય, દરેકના ખમર આગેચપાનુ રાખે છે જન્મ વખતે નિષ્ણાત નસો પ્રસન્નિદ્ધમા હાજર રાખે છે અને જન્મ પછી ચાર વર્ષ પુરી જુવાના નમો-ડોન્ટો અને આગેચપાનુ તેની ખમર નાખે છે, એટલે ગલિયન પ્રજામાં નાગ-મજુ કે આધિઓનો અભાવ થતો જાય છે

આ પી માત વર્ષ સુધી બાગકો કિન્ડગાર્ટન શાળામાં મત-મમત, વૃત્ત, ગીતના વાતાવરણમાં પુષ્ટિ અને વિમસના પ્રમથીએ ચડે છે દરેક બાગકને માટે દૂધ અને શુદ્ધ ખાનપાનની ગ્રાહવલો છે સાતમે વર્ષ દરેક નાગકનું જુવાની શાળામાં મક્ત શિક્ષણ રહે થાય છે આન વર્ષથી પ્રાથમિક શિક્ષણ કન્જિસાત અને મક્ત છે પણ એ શિક્ષણ સ્ખાવ પૂરું નથી અને હવે તો સાત વર્ષનો પ્રાથમિક શાળા નો અભ્યાસક્રમ વર્ષનો કુરામા આ પો છે તેના દરેક શાળા " પોલી ટેન્ની " એટલે વિવિધ ધંધાઓની તાર્વિક પણ આપતી થઈ જાય

શિયામા દરેક વિદ્યાર્થી સમિતિ અનુસાર આગળ વર્ષ રાકે અને માર્ચ પાછળ ગરીબ નહિ તેનું બાગિક ધ્યાન અપાય છે માનસિક રોગ સિવાયના મધ્ય વિદ્યાર્થીનું વિકાસ પાકે અને સુદૃઢ હોય જોયો,

બાળકોનું સંસ્કાર કેન્દ્ર : કારખાનાની કિન્ડરગાર્ટન શાળામાં
બાળકો શિક્ષકની દેખરેખ હેઠળ નાનકડાં મકાનો બનાવી તેમને
રંગી રજાં છે.

જેવું સૂત્ર છે. અમેરિકા જેવા દેશોમાં શિક્ષકો ઓછા પડે છે એવી ખૂમ
છે ત્યારે રશિયામાં ૧,૨૭૬,૦૦૦ શિક્ષકોનું સૈન્ય માનવબાળોનું ભવિષ્ય
સંભાળી રહેલ છે ! ૮૦૦ તો શિક્ષણશાસ્ત્રની કોલેજો છે !

શિક્ષણવેળા બાળકોનાં હૃદય સુધી પહોંચવા ચર્લ્સ કૅરે છે. શિક્ષકો
એકાદ, શિસ્તપાલનનો આગ્રહ રાખે છે અને તેની આવશ્યકતા વિદ્યાર્થીઓનાં મન ઉપર ઠસાવે છે. એમની મુશ્કેલીઓ આ પ્રકારની હોય
છે : બીજાઓ વાંચતા હોય કે આરામમાં હોય ત્યારે અવાજ ન કરવો
જોઈએ. તમારો વારો ન હોય ત્યાં સુધી આગળ ધસી ન જવું અને
વર્ગ ચાલતા હોય ત્યારે વાત ન કરવી...આવું કરવાથી તમે બીજા-

‘અક્ષાં દર્શાં । આટલાં ગ્રંથો બાળકો આવશે એમ અમે પૂછ્યું ત્યારે તેમણે કહ્યું : “પ્રોફેસરો અને પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટોનાં મળી ઘણાં બાળકો છે.” મોટી ઉંમર સુધી વિદ્યાર્થીઓ ભણતા હોય તેમના કુટુંબજીવનમાં યુનિવર્સિટી રસ લેવી હોય એ દસ્ય આશીર્વાદ રૂપ હતું.

ભૌતિકશાસ્ત્ર સંસ્કારધામ અમે જોયું. તે ખરેખર એક પુરાણી રાજમહેલ હતો. તેના અનેક ખંડોમાં એંથી જેટલી વિવિધ બાલ-પ્રવૃત્તિઓની ગોઠવણ હતી. વીજળીકામ, યંત્રકામ, નાટક, સીનેમા, સાહિત્ય, સંગીત વગેરે પ્રકારોમાંથી જેને જેનો શોખ હોય તે પૂરો પાડનાર આ સંસ્થા સશિષ્યન શિક્ષણવિશ્વાયકાનું અજન્મ સ્વર્ગન છે. શાળાના સિદ્ધસુ ઉપરાંત પોતાનો શોખ પૂરો કરવા બાળકો રેન્જ અને ફુરકાદાર કક્ષાકો ત્યાં વીતાવે છે. દરેક વિભાગમાં માનસવિજ્ઞાન ધરાવના નિષ્ણાનો, કારીગરો, કક્ષાકારો તેમને સમાગમ અને સદાય આપે છે.

પરીક્ષાનું નામ જ નહિ । સરકાર, સમાજસાદ, બંધુત્વ અને આત્મવિકાસ સાથે સાથે વિકસે છે જ્યાં કક્ષામાં માગાપતે કે બાળકને ખર્ચ નહિ. અમે સંગીતના અને નાટ્યના તેમજ સાહિત્યના વિભાગો જોયા. કકપૂતળીના ખેતો કરનાં બાળકો જોયાં. ફિલ્મો ચાલતી જોઈ. નાટક થતું જોતું. બધે જ વર્ગો ભરતક હતા અને પ્રતિમાં ઉચ્ચ કક્ષાની દોરવણી અને તાલીમ નગરે પડ્યાં હતાં. આ રીતે ખંખરી પ્રતિમા બહાર આવી ક્વય તેને પ્રાથમિક શિક્ષણ પછીની “વાંકે ચનત્વ દાદરેદ્વ” માં ખરેખરા અભ્યાસની નક મળે છે. યંત્ર-વિજ્ઞાન કક્ષા, સંગીત, વગેરેના દાર્દરૂઝનાં ત્રણ વર્ગો તેના ખાસ વિષય માથે વિદ્યાર્થીને મેટ્રિક કરાવે છે. આ પછી મેં સિદ્ધ અને ચિત્તની કાર્દ-અદ્ય જોઈ ત્યારે શાગ્યું કે ત્યાં વિસિટ અભ્યાસ કરાવતી એ દાર્દ-અદ્યને ધારણ બાસ્તની કિલ્લોમા પરીક્ષાર્થી-પત્ર જોયું હતું. પછી ડાકેજોતું તે: પૂછ્યું જ શું! ત્યાં કોઈ શિક્ષણ માળસ નકામાં કે

એકાર રહે એના
અવકાશ આપતું
જ નથી ! પ્રત્યેક
વિદ્યાર્થી જીવનમાં
તુરત માત્ર કામ
આપી શક એવો
બને છે અને
સોવિયેટ ગણતંત્ર
સમાજતંત્ર એવું
છે કે કોઈ પણ
માણસને કામ
મળી રહે છે અને
યોગ્યતા અને
અધિકાર પ્રમાણે
બદલો અને સ્થા-
નમાન પામે છે.
સોવિયેટ

રાજ્યના બારે પ્રમુ-
ક્તાક પ્રતિમાં
તેમની ભાષાવાર
મુનિવર્સિટીઓ છે. દરેકને છેલ્લે સુધી માનવભાષામાં શિક્ષણ અને
તાલીમ આપવાની વ્યવસ્થા છે. મ્યુઝીયમો, સિનેમાઓ, પત્રવ્યવહાર,
શિક્ષણ, યોજાનાં, પરિષદો વગેરે દ્વારા વિદ્યા અને વિકાસની ગતિ
વળી ઝોર છે. દરેક રચના શિક્ષણ અને તાલીમનાં પ્રચારપત્રો નજરે
પડે છે. દરેક ક્ષેત્રે કે બહાર ખર્ચ કરવાં પડે નથી. આથી
સોવિયેટ વિદ્યાર્થીઓમાં સંયમ અને સમ્યક્તા સદા જોવાય છે. અમે
વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથોમાં ક્યાં મ્યુઝીયમો કે પ્રદર્શનોમાં તેમની હાજરી

સત્વર ગણિતકાર્ય કરતા મલુકાર્યને
બાળક પચિય કરે છે.

હાર જોઇ પણ દરેક વખતે બહુમાનથી અમારી સામે ઊભા રહેતા, વાતો કરતા, માર્ગ કરી આપતા, પ્રસન્નતાથી હાથ મિલાવતા. તંદુરસ્તીમાં તો પૂછતું જ શું? સોવિયેટ રાજ્યમાં શરીરવિકાસની, બોટાં સ્ટેડીયમો અને સંસ્કાર કેન્દ્રોમાં સંગીત નૃત્યના વર્ગો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં સ્ફુર્તિ અને મુંદસ્તાની અવધિ થાય છે.

આ બધું વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યાર્થીનીઓ માટે સરખું જ છે. સોવિયેટ રાજ્યમાં જાતિભેદને કારણે કોઈનો અધિકાર અને હક્કદાવા ઓછા નથી, એટલે બંને વર્ગોથી સંખ્યાબંધ-લગભગ સરખેસરખાં પ્રતિભાસંપન્ન ઓપરુથો 'સ્ટાલીન પ્રાઈઝ' ના વિજેતા બન્યા છે. બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓને સોવિયેટ રાજ્યમાં પ્રવાસ કરવાની અનેક સગવડો છે. સ્ટેરેનાં બાળકો માત્રને જો મહિના સુઆકર્ષણશાળી મહાકે આરોગ્ય-કેન્દ્રમાં સ્થળોમાં આવે છે. પાયોનિયર્સ ફરીને વિદ્યાર્થીઓના સંઘો છે. તેઓ એક સરખા પોશાક ધારણ કરે છે. શિસ્ત, અભ્યાસ અને સંશોધન નેમની 'આગળપડતી પ્રવૃત્તિ છે. આવા વાતાવરણમાં તેમની સંસ્થાઓ બંધારણપૂર્વક એક મહાન સંસ્કારી સમાજ રૂપે તૈયાર થતી જાય છે. રાજ્ય સતત બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓનાં હિતો અને સગવડો માટે મહાનો, દ્રવ્ય અને સંસ્થાઓ વધારતું જ જાય છે કહેવાય છે, કે બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે શિયા સ્વર્ગ બનતું જાય છે.

મહાયુદ્ધના અંતભાગમાં જન્મેલાં બાળકો આજે આઠ વર્ષનાં થયાં છે. તેમનું સ્વભાવ છે કે તેમને જમીનદોસ્ત થયેલાં નગરો જોવા મળ્યાં નથી તેમજ જ્યાનક ધરધરાટ કરતો પ્લેનોનો અવાજ સાંભળવો પડ્યો નથી. આ દેશમાં આઠ વર્ષમાં ડઝનબંધ નવાં નગરો સેંકડો શાળાઓ અને કિન્ડરગાર્ટનો, હસ્પિતાલો અને નાટકશાળાઓ બંધાયાં છે. રશ્મિદાન બનેલી જૂનિમાં અરુચિ ઊભી આવ્યાં છે. લાલ, સૂની જમીન પર જંગના પ્રવાહો રેલંચા છે. બાળકો માટે ચારે તરફથી.

વ્યાર અને સુખઆરામની ગોદ બની ગઈ છે. આ સૌનું રક્ષણ કરવા શાંતિના ચાહકો જાગી ઊઠ્યા છે. તેઓ કહે છે : “અમે પ્રેરોષર સમજ્યા છીએ. અમારે યુદ્ધ જોઈતું નથી. જ્વાળાઓમાં બગતાં ઘરો અને કાદવમાં પડેલાં શબો અમે એક વાર જોયાં છે. ફરી જોવાની કૃચ્છિ નથી. જગતની સર્વ માતાઓનાં બાળકો તેમની બથમાં સલામત રહેા ! તેઓ રાત્રે ઘેરી ભરનિદ્રા ભોગવો અને દિવસે કામગીરી હોડી તરાવો ! તેઓ પંખીની પાછળ લમો ! અમેરિકા, રશિયા, વિયેટનામ, ચીન, જાપાન કે કોરિયા અને એસિયા આખામાં બાળકોનાં ગુંજન થતાં રહેા !”

સોાવેયેટ સંસ્કાર-પ્રવાહો

[૧૦]

તા. ૧ જાને. ૧૯૫૩ ની સવારે જાા વાગે વ્હા પતી ગયા પછી સવારમાં બહારનો કોઈ કાર્યક્રમ રાખ્યો નહોતો, કારણ કે ભારતીય રાજદૂત શ્રી. મેનન બધા પ્રતિનિધિમંડળને મળવા આવવાના હતા. તેઓ ૧૦-૩૦ સમયે તેમનાં પત્ની તથા તેમનાં તરૂણ સેક્રેટરી શ્રી. સાઈ અને શ્રીમતી સાઈને લઈને આવ્યા. રોમેશચંદ્રે સૌની પિછાન કરાવી અને એ પ્રસંગ ઝડપી લઈને મેં એક રૂપ ફોટો લીધો. તે પછી વ્હા લેનાં લેનાં વારાફરતી દરેક જણે તેમની સાથેવાતો કરી. શ્રીમતી મેનન મળી તેમના પતિના હોદ્દાનુસાર કુશામ બુદ્ધિવાળાં અને મળતાવડાં લાગ્યાં. દરમિયાન મેં શ્રી. મેનનનું એક રેખાચિત્ર દોરી લીધું, અને પ્રસન્ન

યથેલા શ્રી. મેનને તે પર પોતાના હસ્તાક્ષર કર્યા પ્રગ્નચર્ચના એક મંડ-
ળને રાખદૂત તરફથી આવે સરળ અને નિકટતાનો દર્શાવે મને એ ખરે-
ખર ભારતની સંસ્કૃતિનો પ્રભાવ હતો. વધુમાં છેવટે તેમણે સૌને એક
વાર રાખદૂતાવાસમાં જમવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

ખપોરનું ખાણું વહેનું યુનું અને તે પછી અમે તુરત ત્રિશિકોવ
ચિત્રાલય જોવા ગયા.

ત્રિશિકોવ (Tretyakov) નામના એક મોટા ઉમગવે જીવન-
ભર કળાની ઉત્તમોત્તમ કૃતિઓના સંખ્યાબંધ નમૂના ખરીદી સંધ્યા,
હતા; અને છેવટે સોવિયેટ પ્રજાને ૧૮૯૨ માં લેટ આપી દીધા, તેથી આ
સંસ્થા તેના નામથી અમર છે. ૪૦ કે ૪૨ મોટા ખડોમાં એ ચિત્રો
ગોઠવાયાં હતાં. અમને અંગ્રેજીમાં સમજ આપનાર બોમ્બિયા-બાઈ
ડિરેક્ટરે આમ હોવા છતાં પણ કૃતિઓ કરી કે બધાં ચિત્રો માટે પૂરતી
જગ્યા નહોતી. વળી તુરતમાં ૧૯૫૨ નું વાર્ષિક પ્રદર્શન ભોંતગના
ખડોમાં હતું એટલે ઘણા ખડોમાંથી જૂનાં ચિત્રો દૂર કરવાં પડ્યાં હતાં.

૧૧ માથી ૧૭મા સૈકા સુધીના ધાર્મિક ચિત્રોનો એક મોટો વિભાગ
હતો. તેમાં મુખ્યત્વે ખ્રિસ્ત અને ધાર્મિક સતોને લગતા વિષયો હતા.
એમાંના મોટા ભાગના ચિત્રકારો સાધુઓ અથવા ખડિયા ખેડૂતો હતા.
સોવિયેટ પ્રજાના ધર્મોએ જૂના કાળની સર્વ પ્રકારની કળાસમૃદ્ધિનું કેટલી
કાળજીથી ગ્હણ કરેલું છે તે જોઈ અમને સૌને નવાઈ ઘાગી. ૧૮મા
અને ૧૯મા સદીનાં ચિત્રોમાં અમામ મંડળને ખૂબ જ રસ પડ્યો,
કારણ કે તે વખતે જ ગસિયન કળાસાહિત્યનો ઉચ્ચ પ્રકારે વિકાસ
યોગ્ય હતો.

એક મંડળીમારના પુત્ર સિલ્પી ચિમ્પીનની કૃતિઓએ સૌને
મુગ્ધ કર્યા. કિવિટ્સ્કી નાનના કલાકારે તેના પુત્રના અનેક મહાન
પુરોનો ચિત્રપટમાં જીવંત રાખ્યા હતા. કિયેન્સ્કી ૧૯મી સદીનો એક
વિરાટ પ્રતિભાશાળી સર્જક હતો. એની તસવીરોમાં આદમીના અંદરના

અવગણના પ્રભાવ ચહેરામાં દેખાતો. પુસ્તકીનની તસ્વીર નોંધે કરી તે વિશે એ મદાન લેખકે કહ્યું : “હું મારી જાતને આરસામાં જોઈ ગયો હોઉં એવું લાગે છે.”

૧૯મી સદીના ચિત્રકારોએ ઝારના સમયના સમાજનાં દુઝાહ ચિત્રો દોર્યાં છે. તે વખતના પ્રગતિશીલ ચિત્રકારોએ પ્રવાસી ચિત્ર-પ્રદર્શનની યોજના કરી રશિયાના ઘણા નગરોને તેનો લાભ આપ્યો હતો.

મુરિકોવનાં ચિત્રોમાં પ્રજાનાયકો જ આકર્ષણની વસ્તુ હતા. રેપી-નનાં બાંત ભરી પેતા વિરાટ કેનવાસમાં અનેક રાજદારી પુરોગામી તસ્વીરો હતી. તે બધાંનાં તેણે છૂટાં અભ્યાસી ચિત્રો કરેલાં. તે એક જ ખંડમાં હતા. કહો કે એક જ ચિત્રના પરિવારથી ખંડ ભરેલો હતો. કેપીનનું એક ચિત્ર વડોદરાના ચિત્રાલયમાં છે. પહાડી કોઝેક સરદારો પર તુર્કીના સુલ્તાનને મુલક તામે સોપવાનું ફરમાન લઈ આવેલા કાસદ તરફ એ જગતી સરદારો જખ્ખર કટાક્ષથી જોઈ રહ્યા છે.

૧૯મી સદીમાં વેરિશીગીન નામનો ચિત્રકાર ઝારની સવારી સાથે દિલ્હીમાં આવેલો. તેનાં ચિત્રો અમે ત્યાં જોયાં. એમાં “ઇન્ડિયન કંપની” વખતના ભારતીય પોશાકો, પાધરીઓ અને પાત્રોનું બહુ જ મદ્દમ અને સચોટ આલેખન છે. કોઈ ખીજા જ્યોત્સિયને જોટલી સારી ચિત્રનોંધ લીધી નથી.

તે દિવસે રવિવાર હતો અને ૧૯૫૨નું પ્રદર્શન ચાલુ રખાયું હતું એટલે મોસ્કોની પ્રજા ચિત્રાલય ઉપર ધસાગે કરી જવા આવી હતી. અમને લોકોને ગિર્દીમાંથી ચાલવાની જગ્યા અમારા ડિરેક્ટરના માર્ગદર્શનથી જ મળી શકી. ચિત્રો આગળ બહુ રોકાવાનું અસક્ય હતું. છેવટે ૧૯૫૨ના પ્રદર્શનમાંથી તો સોંસરા પાર જ નીકળી મયા અને મે તો ફરી આવવું જ એવો નિશ્ચય કરી મન વાળી લીધું; છતાં અમારી મંડળીને તાજે-તરમાં ભારતના પ્રવાસે આવી ગયેલા કલાકાર કલીમાશીનનાં ચિત્રોએ ખેંચાણ કયું હતું. તે મુખપ્રજ્ઞા ઉદ્યોગપ્રદર્શનમાં સોવિયેટ મંડળની દેખ-

રેખ માટે આ-આ હતા પડી ભાસ્તમાં પ્રવાસ કરી ઘણા ચિત્રો ખરી નાના હતા એમની કેમેરા જેવી તિક્ષ્ણતાવારી પાછી ચમત્કારી જ લાગી.

ચિત્રિદર્શનો ભારતમાં થાય છે, પણ આવી માનવમેદનીનો સંભવ હજી શકાય નહીં. દુહો, બાળકો જુવાનો, લશ્કરીઓ, ગૃહસ્થો અને અગનાઓ દ્વિયેદ્ધમાં દગલા ચિત્રો નીરખી રહ્યા હતા બીજા દેશોમાં આવી બીડ સિનેમાગૃહો પામે જ હોય છે ગણિયાના ક્વાકારોએ જેવી મહાન કૃતિઓ નીપજની જો તેની જ કદ જ અને લાગણીથી ભોંકો તેની પ્રતિ ખેચાઈ ગહે તે આપણે યુગપના અન્ય દેશોના ચિત્રમાને નિમે ધણુ જાણીએ છીએ પણ ગણિયાની કૃતિઓ અને તેના સજ્જકો નિમે ભાગ્યે જ હઈ જાણીએ છીએ. માત્ર હમણા જ એક અપવાદ થયો છે કે ગયે વર્ષે અધુનિક મેવિરેટ ચિત્રકારોના ચિત્રો દિલ્લી, કલકત્તા મુમર્દ વગેરે આપણા પાટનગરોમાં ગજૂ થયા હતા અને ખૂબ જ ચોકાઈ પામ્યા હતા. તે પડી મોરકોમાં પણ ભારતના ચિત્રો મોખ્ખવાનો ઉપક્રમ થયો છે તે માટે સોવિયેટ પ્રજા ઇતિહાસથી તાલ જોઈ ગઈ હતી. આપણે હજુ પણ આ ચિત્રાન્યમાં આવવું પડે તે વખતે તેના વધુ પરિચય કરી રાકીશું.

તે રાતે જાગોડામાં એક સર-ગલબનમાં મોજ ભોમવી તેનું વર્ણન તો આમગ આની મધુ છે.

તા ૨ જાન્યુઆરીની મચારે શિક્ષણ—અધ્યાનની કચેરીમાં અમારો કાર્કેલો પહોંચી ગયો. અમાગ માટે ન્હાનારતાની મોહવણ કરાવી ડેપુટી મિનિસ્ટર એનીન અમાગ પ્રશ્નોના જવાબ આપવા કીલા યદ ગયા અમે તેમને બેસીને વાન પ્રવા ધણી વિનતી કરી પણ છેવટ સુધી તેઓ અજાનમ ગયા હાઈકૂન પરિતની કેળવણી સુધી તેમની મર્યાદા છે કોલેજો, યુનિવર્સિટી અને પ્લેગીટયુટ માટે વગી બીજી મિનીસ્ટ્રી પ્રોફ દાયર એક્ઝ્યુક્યુશન છે.

સોવિયેટ યુનિયનનું પહેલું મહાભારત કાર્કેલો તો પ્રજામાંથી આમ

તોર પર નિરક્ષરતાને ઘોષ નાખી તે છે.

મધ્ય રશિયામાં તો જે તૃતીયાંશ લોકો અબણુ હતા. ઉત્તર અને પૂર્વમાં એક એક જણ નિરક્ષર હતા. અજ્ઞાન દૂર કર્યા વિના. સામ્યવાદની રૂપાપના અશક્ય છે, એવું લેનિનનું વચન હતું.

૧૯૧૯માં સોવિયેટ સરકારના રાજ્યોમાં નિગ્રહના નાખૂદ કરવાની સર્વ પ્રકારની તજવીજ થઈ ગઈ. અને આ મહાભારત કાર્યમાં સોવિયેટ કોમ્યુ. લીગ, ટ્રેડયુનિયનો અને લાલ સંન્યની ટુકડીઓ ને ફરી વળ્યાં કે ૧૯૨૦ થી ૪૦ સુધીમાં ૫૦,૦૦૦૦૦૦ માણસોથી વધારે લખના-વાંચનાં શીખી ગયાં (આખા યુરોપની સંખ્યા એટલી જ હશે).

સોવિયેટ બાળકો કીડર ગાર્ટન પછી સાતમે વર્ગે સરકારી શાળામાં દાખલ થાય છે. ત્યાં ચાર ઐશ્વરી પૂરી કરે તે પછી જુદા જુદા પ્રકારની શાળાઓમાં જઈ શકે છે, એટલે ત્યાં ૪ થી ૭ ઐશ્વરી. પૂરી કરે એટલે ૮ થી ૧૦મી ઐશ્વરી માટે તે કળાકારીગીરી, ઉદ્યોગધંધા વગેરેની શાળાઓ પકડે છે. શહેરમાં અને ઔદ્યોગિક નગરોમાં આટલી દશ વર્ષની કેળવણી ફરજિયાત હોય છે. હવે પછીનાં પાંચ વર્ષોમાં ગામડાંઓ માટે પણ એવી જોગવાઈ થઈ જશે.

૭મી ઐશ્વરી પૂરી કરી જેઓ ઉદ્યોગધંધામાં જોડાઈ જાય છે તેમને આગળ વધવા માટે પણ ખાસ શાળાઓ છે અને તે રીતે તેઓ આગળ વધીને કોલેજના અભ્યાસ સુધી જવાની છૂટ જોગવે છે.

શાળા બહારના સમયમાં છવનનાં વિવિધ વ્યવસાયો, પ્રવૃત્તિઓ, કારીગરીઓ વગેરેનો પરિચય, જ્ઞાન અને તાલિમ આપનારાં “બાલકવનો”-ની આખા દેશમાં એક મોટી શેતરંજ છે. આથી ગાળા પછીના સમયમાં પણ અનેક બાળકો મૂળ જ વિકાસ અને જ્ઞાન મેળવી પ્રગતિ કરે છે.

દશમી ઐશ્વરીમાં જાય ત્યારે તેઓને એક પરદેશી ભાષા અને વિજ્ઞાનનો વિષય પરીક્ષા માટે વધે છે.

શારીરિક શિક્ષા સંસ્કાર નાખૂદ થઈ છે. જે શિક્ષકો તેમાં મકલન

‘અવધા’ના ડિરેક્ટર શ્રી
રેખા-ચીકાવનો રૂ. મ-
રા એ દોરેલો સ્ટેચ

તેમના કાર્યપ્રદેશમાં આવતી નથી.

કવાઓના મિશનનો ભાગ કાઉન્સિલ આર્ટ્સ ડિપ. છે
છતાં રાજાઓના અભ્યાસક્રમમાં કળા આવશ્યક વિષય છે તેની
પરીક્ષા લેવાતી નથી અને પાત્ર થવાને તેના માર્ક કામ લાગતા નથી.

સાતમી એણી સુધીમાં તેમના પરીક્ષાના વિષયો આ પ્રમાણે હોય
છે ગણિત ભાષા, પદ્ધતિ ભાષા, ગણિત, ઇતિહાસ, પ્રકૃતિવિજ્ઞાન,
ફીઝિક્સ (પદાર્થ વિજ્ઞાન) અને જ્યોતીષ કળા, સંગીત, કેસર વગેરે

સંસ્કારશિક્ષણ તરીકે ઈતર પ્રતિ ગણાય છે, પણ દરેક માટે તે ફરજિયાત છે જ. દશમી ંણી મુખીમાં આ જ વિષયો વધુ ઉચ્ચક્રમે શીખવાય છે.

વિદ્યાર્થીગૃહોની સગવડો વિપુલ છે. ગામડાંઓમાં અને નાનાં નગરોમાં શાળાને હસ્તક નિવાસગૃહો છે અને રાત્રીને ખર્ચે તે ચાલે છે. ત્યાં કોઈની શી લેવાતી નથી. કોઈ પણ જગ્યાએ સૂઈ કરવાને સંખ્યા જોવાતી નથી. જ્યાં જરૂર વાગે ત્યાં સગવડ કરી આપવામાં આવે છે.

પરીક્ષાઓમાં શિક્ષકે શીખવ્યા ન હોય તેવા વિષયો પૂછવામાં આવતા નથી. નાપાસ થાય તેમના માટે સંધીમેન્દ્રી પરીક્ષા હોય છે.

તા રજીની સાજે અમે સોવિયેટ રાજ્યના સમર્થ પત્ર “પ્રવદા”ની સંખ્યા જોવા ગયા. એ મહાન અમાગી હોટલની નજીકમાં જ હતું એટલે અમે સૌ ચાલતા જ ગયા. સૌ પ્રથમ લીફ્ટમાં અમે ઓફિસના ઉપક્ષા મળ્યે ગયા ત્યાં મુજાલિન કાઉન્સીલ ખડા “પ્રવદા”ના ડિરેક્ટર રોનાન્કોવ અનાડે આવગત કપુ અને અમારા કહેવાથી તેમની સંખ્યાની વિપુલતાનો ખ્યાલ આપ્યો. “પ્રવદા” પત્ર સોવિયેટ જગતનું પ્રધાન દૈનિક પત્ર છે અને આખા મુલકમાં તેનો સૌથી વધુ પ્રચાર છે. લેનીને તેની સ્થાપના કરી હતી. મોસ્કો અને બાઝે પ્રગ્લસતાક રાજ્યોમાં તે એટ સાથે પ્રકટ થાય છે. હાલની “પ્રવદા”ની ઇમારત પહેલી પચ્ચર્યાય ચોજના દરમિયાન ૧૯૩૪માં તૈયાર થઈ હતી. “પ્રવદા”નું ૫૦ ટકા જેટલું છાપકામ અહીં જ થાય છે, બાકીનું પ્રતોમાં. “પ્રવદા”ની વીસ લાખ પ્રતો મોસ્કો આટિત માટે જ હોય છે. બહારના માટે બીજી દોઢ લાખ છપાય છે.

બીજાં મોળ સામયિકો છ લાખાઓમાં પ્રકટ થાય છે. તેમાં સ્ત્રીઓ, વિદ્વાનો, સંસ્કારી જનો, માળકો, પ્રગ્લર્ષ અને શાંતિ પ્રચાર-બધાને ન્યાય મળે છે.

કરે તો ઠપકો મળે અથવા તેમની બદનમી થાય.

શિસ્તપાલન માટેનો ધારો બિનીસ્ટ્રી તરફથી મળેલો થયો છે અને તેને અનુસરી શિક્ષકોએ વર્તણૂક રાખવાની છે અને ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓનાં દૃષ્ટિા બીજાને માર્ગદર્શન કરાવે છે. દરેક શાળાને જામની ખાત્રિપાની સહાય પણ છે. શિક્ષકો અને માળાપો વચ્ચેનો સંબંધ મજબૂત છે, યંગ કોમ્યુનિસ્ટ લીગ અને પાર્ટીનિયર્સ કમિટીની, જેમાં ૬ થી ૧૪ વર્ષનાં બાળકો હોય છે, તેઓ શિક્ષકોને મળી શાળા બદલના કાર્યક્રમો ચલાવે છે. પણ જેઓ શિક્ષકો સાથે વિવાદમાં કેતરી શકે નહીં અથવા તેમની ટીકા પણ કરે નહિ.

શાળા અને ઘર વચ્ચે વિચારબદ્ધ ન થાય તેની સંભાળ રાખવા માળાપો અને શિક્ષકોનો સંસર્ગ સારી રીતે સાધવામાં આવે છે. માંગીયા નિશાએ ન આવી શક્યા હોય તેવા વિદ્યાર્થીઓને ઉપરના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ મદદ કરવા, તેમને ચેર બાંધે છે. શાળાશિક્ષક તેમના પાંચ મહેનત લે છે.

ધાર્મિક શિક્ષણની કોઈ વિંતા શાળા પર નથી. માળાપોનું એ કાર્ય છે. તેમને ઠીક લાગે તેવું ધર્મશિક્ષણ તેમનાં બાળકોને આપી શકે છે. દેવળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ અપાય છે, પણ તેના સર્વ ખર્ચા બાર દેવળના સંચાલકો પર રહે છે.

વિદ્યાર્થીઓનું નૈનિક ધોળુ કે તાલીમ સંભાળવા સાર્વજનિક અને ગ્રામીણ શુદ્ધો આપતા વિવેચનો તેમને ખાસ નિર્દેશપૂર્વક પરિચય કરાવવામાં આવે છે. રાજ્યનિયંત્રણના અભ્યાસમાં તેઓ સમાજ પ્રત્યેના તેમના ધર્મો સા છે તે જાણે છે.

સહાયક શિક્ષણની ચર્ચા નીકળતાં તેમણે કહ્યું કે મોનિયેટ સમાજમાં જાતીય સમાનતા પૂર્ણપણે આપવામાં આવી છે. છોકરાઓની શાળાઓમાં અને છોકરીઓની શાળાઓમાં જરૂર ય ભેદ નથી, પણ તેમના પ્રત્યે તદ્દન જુદા જ મિત્રો પર જોવામાં આવે છે. છોકરાઓ અને

છાત્રીઓ વચ્ચે નિઃશંક પ્રાપ્તિક બેઠ છે જ અને સોવિયેટ શિક્ષણવિશા-
રંદા માને છે કે તરુણવયે એ મેંડો સ્પષ્ટ રૂપ લે છે. તે વખતે જુદી
ગાળાઓ હોય તો શિક્ષણનું કાર્ય સરળ બને છે. છતાં આ દિશામાં
અર્થા અને સંશોધન ચાલુ છે અને આજની ધિનિ પ્રાયોગિક કક્ષાએ
છે. જાતિવિષયક જ્ઞાન, વૈજ્ઞાનિક વાર્તાવાપો દ્વારા તેની સમજ આપ-
વામાં આવે છે.

સોવિયેટ જગતમાં શિક્ષકોનું પ્રયંત સેન્ય નેપાઝ કરનારી અનેક
પ્રકારની સંસ્થાઓ છે. ૫ થી ૭મી શ્રેણીઓ માટે વ્યાયામશાળાઓ
છે. દશમી શ્રેણી પછીના વિદ્યાર્થીઓ પેટ્રોગ્રાડ સાયન્સ (ગિદ્દણુશાસ્ત્રની)
શાળાઓમાં જઈ શકે છે. ડોલ્કોના શિક્ષણ માટે ક્રેન્યુઝ્ક મથેમાને
એ વર્ષ વધુ આપવા પડે છે.

રશિયાના બાર પ્રજાસત્તાક રાજ્યોને દરેકના શિક્ષણપ્રધાનો છે.
તેઓ પોતાના અભ્યાસક્રમો, પદ્ધતિઓ, પાઠ્ય-પુસ્તકો પોતાની ભાષામાં
તેમજ કોઈ પણ ભાષામાં નિર્ણય કરવાના હકો ધરાવે છે. સાથે
ગણિતન કૃતિઓના સાદા અનુવાદો અપનાવે છે. બાળકો પોતાની
માતૃભાષાની સહાયથી રશિયન ભાષા શીખે છે. મધ્યમ શિક્ષણ કચેરી
એ સર્વને પોતાની રીતે વિકાસ કરાવવામાં મદદ કરતી રહે છે.

અઢી મહિનાના ઓપ વર્ગોથી શિક્ષકોની સંખ્યા વધતી જ
જાય છે. ચારપાંચ વર્ષના લગભગ દરેક શિક્ષકનો તેમાં વારો આવી
જાય છે.

પુસ્તકો રચવાની સમિતિમાં પ્રધાનો સાથે આપે છે. ઉપરાંત
એકેડમી ઓફ પેટ્રોગ્રાડ સાયન્સ (શિક્ષણ વિદ્યાની વૈજ્ઞાનિક મહા-
સંસ્થા) મારક્ત કળા, વિજ્ઞાન, આરોગ્ય તેમજ અપંગ અને ખોડ-
વાળાં બાળકોની તાલીમ માટે સંસ્થાઓ ચાલે છે.

પ્રજાસત્તાક રાજ્યોના બધા શિક્ષણપ્રધાનો એક બીજાનો નીકટ
અબધ સાચવે છે અને મધ્યમ મંડળમાં બધાનું પ્રતિનિધિત્વ હોય
છે અને સુપ્રીમ કાઉન્સિલના આદેશો તૈયાર કરે છે. યુનિવર્સિટીઓ

‘સોવિયેટ યુનિયન’, જે સામ્રાજ્ય બનું લોકપ્રિય ધ્યુ છે તેની ૭ લાખની પ્રતો ત્રીસ લાખ ન્ય છે અને કપોઝ ખાતામાં ગયા. ત્યાં ૪૬ લીનોટાઈપ મશીન ચાલતાં હતાં તે પર ૫૦ ટકા સ્ત્રીઓ કામ કરતી હતી એમાંની કેટલીકના પત્નિ મદાયુદ્ધમાં ખપી ગયા હતા. એક ખંડમાં ‘પ્રવર’ની મેટ્રીક્સ ડાપો બીજા દેશો પર એરોપ્લેનમાં મોકલી આપવા તૈયાર થતી હતી. (મેટ્રીક્સ એટલે કાગળ જેવા પદાર્થ પર બીમાંઓની ઊંડી ગપ તે પછી બીજા પ્રેસ ધાતુની ડાપ દાગીને યત્ર પર ચડાવી લે.)

ડાપનારા યત્ર ખાતામાં ૨૧ વિરાટ મશીનો ધમધમી રહ્યા હતા. ગ્રજુ કયાકમાં વીસ લાખ નકલો ત્યાં વહેલી મવારે ડાપાને ૮૦૦૦ કેન્દ્રોથી વહેવાઈ ન્ય છે.

‘સોવિયેટ યુનિયન’ ડાપ છે તે ગગનમના ઝેઓર યત્રોના વિભાગમાં અને ગયા. અમારામાંના કેટલાકે યુગ-અમેરિકાના પ્રેન્ડ જેવાં હતા અને જાને ધધો કરતા હતા. તે બધા પણ ત્યાંની વિરાટ યોજના જોઈ બહુ ધડ ગયા. પૂરેપૂરું રગકામ અને બીમાંકામ એક સાથે સુદ્ધ ગીતે ડાપી આપતાં યત્રો કારીગરીની અગ્રમ કગમન છે.

પ્રવર-પ્રેમમાં ૩૦૦૦ કામદારો કામ કરે છે તેમાં વિદ્વાન તત્ત્વીઓ, વ્યાકારો, યત્રપ્રકીરો બધાનો સમાવેશ થાય છે. પારોના ધોળોમાં બહુ ફરક નડોનો. બીને ટાઈપીસ્ટને ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ રૂમલ અને કોઈ વાન વધારે મળતા. રગના ડાપકામના કામદારોને ૧૨૦૦ થી ૧૮૦૦ અને અગ્રા પડા ઉપર પાના જોડનારા કામદારોને ૬૫૦ થી ૭૦૦ રૂમલ મળતા.

ખાતઓના પ્રિન્ટરોને ૧૬૦૦-૧૭૦૦ થી ૨૫૦૦ મુંડી મળતા. રીપોર્ટર અને સ્વયં રીપોર્ટરોને ૧૦૦૦ રૂમલ ઉપગલ તેમને મેગવડા સાહિત્યના નૃત્યના પ્રમાણમાં વધારે શી મળતી. તત્ત્વીને ૩૫૦૦ રૂમલ. પત્રપોદકોને ૧૫૦૦ થી ૨૦૦૦ રૂમલ.

રૂમની કિંમત બહારના મેશો માથે પોડ = ૧૦ રૂમ અને
આગતના મગકારી સગવડોમા ૮૦ ૩ = ૧૦૦ રૂમત ગણાય

‘પ્રવર્ણ’ના પગારો ઉપગત ખાતાના માણુમોને અનેક પ્રકારની
સુખમવનનો અને લાભો યુનિયનના ધાગળે મળ્યે જાય છે

કામદારો માટે માધ્યમિક ધો-સ્કોલની ગતિશાળા ‘ઊ’ ત્યાં તેઓ
પોતાનો અભ્યાસ વધારી જ્ઞાન અને આવકમા પ્રગતિ કરી શકે છે.
ખાતાના બાળકો માટે નજીકમા સગ્રામ્બરન, કિન્ડગાર્ટન, શાળા
દરેકનીવાય વગેરે છે ઉપગત હાવકામની ટેકનીકલ સ્કૂલ અને ડાલે /
સગ્રા તરફથી વર્ષના ૧૦૦ રૂમની ફીથી ચાલે છે તેમા પણ ઉત્તમ
કામદારોને માફી લખતર મળે છે અને લખતરમા માગ નીકળે તેના
પણે માફી અપાય છે.

કામદાર ફેની ત્રીજા ભાગના આગમ માટે વિશ્રાંતિ ધામોમા
જીજ આપ્યા છે ત્યાંનો દર ૫૦૦ રૂમના છતાં કામદારને ૧૨૦ રૂમના
જ આપવા પડે છે

ડિરેક્ટરે જણાવ્યું કે યુનિ-ર્મિટીઓમા પદેશી ભાષાઓનો અભ્યાસ
આવશ્યક હોવાથી ઘણા કામદારો અને લેખકવર્ગને છતર ભાષાઓનું
જ્ઞાન જરૂરી છે તેઓ મને તે પરેશી પતો મગાવી શકે છે, એટલું જ
નહી પણ બધી ભાષાઓમા પરેશી પતો વાચના મળે છે મોટા
કથાકારો અને એકકંઠીના વિકાસો ‘પ્રવર્ણ’ના સ્ટાફમા મોકાયેલા રહે
છે તથાને ‘સ્તાનિત પાગિતોષકો’ અને ચદ્રના મળેના છે

ગેમાન્ચાન્કાવનો મે સ્વેચ્છ ફોર્સો અને તેમણે પ્રસન્નપૂર્વક
સહી આપી કેમકે તેમણે મધાને સોવિયેટ દુનિયાનો તાજે અક અને
લેનિન તથા સ્તાનિનની મોટી છબીઓ બેટઆપી છેવટે અમારા મન-
બાના પ્રસિદ્ધ ભાગતી લેખક થી યશપાનજીએ કહ્યું “પ્રવર્ણ” સમૃદ્ધ
શબ્દની ઉત્પત્તિ છે પ્ર-અમૃષ્ટ, વદા=મોનનાગ ‘જુનદ અનાજ’
એવો તેનો અર્થ થાય અને ખરેખર રશિયનો તે જ અર્થ કય છે
એમ જણ્યું

તે ગમે ટીરીઓ મીનેના જોનાનુ મળ્યુ નશિયતોએ આધુનિક
 -શી-મીજગતમા આગલી દરેગમા ધ્યાન મેળવ્ય છે એ સુવિધિ છે.
 તેમા વિશેષરૂપે આ ટીરીઓ મીનેમા વાસ્તવિક જગત જેવા જ ચિત્રો
 આપનારી શોધ છે ચિત્ર અપાટીમા નર્મ પણ ગડાણ અને અમલગમમા
 છટકી આકાગ્ર પ્રમાણુ નાગે દે આરી રોધ અમેરિકામા થઈ દે પણ
 તેમા જોનાસઓને ગીન ચરમા પરેજ્યા પદ છે બહી અમે અમારી
 આપે સીધા જ ચિત્રો જોઈ શક્યા એના ગોધ- સાથે અમારી પ્રથમ
 વાતચીત થઈ આ ચિત્રો ત્રિખંડ રૂપે દેખાય તે માટે તેણે એક પ્રકારનો
 કાચનો પટ્ટો મનાવ્યો છે દાન માન નજાસો માણસો જોઈ શકે એવડા
 માપનો તે છે અને એટલા માટે પણ તેને તેવુ દાન રમવનો અર્થ
 થયો તે માટે નાણાની નર્મ ચદાય માવિયેટ નાજ્યે ટ્રી આપી હતી.
 દરે પછી તે મોટા પ ને નીચાનુ માપન ધિયેટા બનાવશે

ચિત્ર શ થના થાડી વાન અમારી આખને ઝગાઝગા નાચ્યુ.
 પણ અખને સચના મનતંત્રનાથો અમ માથુ નગા હનારી આખોનુ
 ઘડસ મેળની લીધુ, એટલે નરી આ પે જાણે એ દન્વાળમાથી સાચી
 સૃષ્ટિ જોતા હોયએ એમ જ ચિત્ર દેખાય

અમશક્તિ

[૧૧]

શનિવાર તા ૩-૧-૫૬ને રાજ મહારૂ મડગ રતાનીન
 ઓટામોખાઈય પાન્ટ જોવા લીધ-ધુ કટવા થ માછલોનુ અત્ર
 કાપ્યા પછી અમે એક મોટા મનન આગળ અટકી ગયા ડિરેક્ટ

અને વહીવટકર્તાઓની એ આદિન હતી અગાઉની મુલાકાતો પેઠે અમે ચર્ચા અને પ્રશ્નોત્તરી દ્વારા નાખ્યા અને "પ્લાન્ટ"નું આદિથી અત નુની અવલોકન સ્વીકાર્યું. ડિરેક્ટર અને એ એન્જિનિયરોની આગેવાની હેઠળ અમે એ મકાનમાંથી જલદી ગલાર પડ્યા કમંડે આખો "પ્લાન્ટ" મોડી ગિયો નેવડ ગાખ્યાર મકાનોમાં વહેંચાયેલો હતો.

ડિરેક્ટરે અમને જણાવ્યું કે લોખંડના માવનું કાળખાનું તો જાનના સમયથી હતું જ પણ મોટાકાગે જનતી નહોતી. જરૂર પ્રમાણે પડેરાથી આ ની હતી આ કારખાનામાં તો માત્ર સમાગ્રકામ થતું. માકીની જમીન ઉજાડ પડી રહેતી એ જમીન પણ એક ઉદ્યોગ-પતિની માનિડીની હતી ૧૯૦૪માં પહેલવહેલી 'મોવિયેટ કાન' બની અને ૧૯૩૧માં કારખાનાની જમી તાકાત પૂર્ણ દશાએ પહોંચી એ પછી ૧૯૩૬માં 'ઝીન ૫' નામનું મોડ્ય તૈયાર થયું અને અઢી ટનની ટ્રકો ગાનના ાગી ઉપનાત હવે તો આ કારખાનું ખાસ જરૂરન પ્રગળુ ચાર ટનની ટ્રકો, પ્રવામી જમ અને "રફીનેટગો" પણ બનાવે છે.

પ્રથમ અમે મોટાગના મોટા દાગીના મનાવનારા કારખાનામાં ગયા, જ્યાં જ્યાં થતી જાય એવા રાદરી ધડાકા ગાળે જવાળાઓ અને વીખતી ભટ્ટીઓની મોગી ખીણમાં પેકા હોઈએ એવું લાગ્યું ઉપરના પાટાને આધારે દોડતી ગરમડીઓની સાકળે લટકતા, મોગી મોગી પેગીઓ જેવડા, લાન, તપેના પોનાદના લાટા, ભટ્ટીઓમાંથી લાન લોખંડી રસના પડતા ધોધ અને છેવટ ગરમી માપના યાંત્રિક હથોડા નીચે મોટા લાથ મન્યામાંથી એક ફટકે દબાઈને ઘાટ પામતા મોટર એન્જિનના ખોખા માણસના હાથમાં રહેલી પ્રચડ તાકાત અને નિર્માણ શક્તિના અજબ દ્રશ્યો હતા કોઈ ટેકાણે માણસના સનાયુને દબાણ કે તગ થવાપણું નહિ. ગમે તેમ વળતો ઉચનાવવાની શક્તિ માણસની આગળાને ટેરવે રમી ગડી હતી વધુ આશ્ચર્ય તો એ હતું ' એવા ધડાકા-ગરમના યત્ર

કામમાં સ્ત્રીઓ નાચાં આંધીને ગળુ પોપાકમાં લટકીઓ પામે કેવી જમી હથેલા નીચે લોખંડના નમના પાટની હતી. એ જ કારખાનાને બીજો છેડો લટકીઓમાંથી ધમધમતા પોલાદી રસનાં પીચો ઉપરના પાટા સાથે લટકતી સાંકળો અને મોટરોના આધારે લુહાં લુહાં ખાનાં આગળ પ્રવાસ કરતાં, ત્યાં ચક્રો, ખીણ અને ખીણ અનેક જાતની સામગ્રી હથેલાના ધમધારા સાથે નવારુ થઈને નીચે ખરતી દેખાતી હતી. આ રીતે લટકીના રસથી જ રી ચીને ઘાટ પામીને તયાર થયા, પછી અને તેમની પદ્ધતિસભી પરીક્ષા અને માપનની યર્ષ જાય, એ પછી તેમને “એમેન્સલી પ્લાન્ટ” એટલે કે જવા ભાગને એક બીજા સાથે બેસાડવાના ખાતામાં મોકલવામાં આવે છે.

આ “એમેન્સલી ડિપાર્ટમેન્ટ” આજના યંત્રયુગની અત્યંત રચના છે. આખા કારખાનામાં ઉપરના “કનવેયર બેલ્ટ”ની મદદથી ધીરે ધીરે ચાલતી ગરમડીઓ અને નીચે ચાલતી મોટર સમાય એવડી મનિમાન સડકો કામને અને કામદારોને એક નવી જ પ્રભાતી આપે છે. એક છેડેથી અંતે જોવાનું રોકે ક્યું ત્યાં મોટરનાં પેડાનું એન્જિન ધાબુ કરનારું મોટું ચોકકું, ચાલતી ચક્ર પેર ગણરોથી સરુ આવ્યું અને તે પર ચાર-ચાર કારીગરો ચડી ગયા. તેમને જોઈને હથેલાને દાથના દંતાં ઉપરથી કંઈ મામાન લટકેનો આવ્યો. ખડુ જ ધીરે ચાલના પાટા ઉપર થોડીક જ મિનિટોમાં એનને કંઈ ધારેથી ચીકેને ગોઠી કાઢી અને પાછા નૂળ ધ્યાન પડે આવ્યા, ત્યાં બીજું ચોકકું દાગર થયું. આગળ જતા ચોકકા પડે નવા કારીગરો ચડી ગયા હતા. તેઓ દોકાક કરી કંઈક રુચ્યાવ્યા અને થોડો વધારો કર્યો એમ એને એ પાટા સાથે લગભગ અર્ધા માણ્ય એટલો પ્રવાસ કર્યો ઉપરથી ટાયર ચક્રવેધાં પેડાં કાઢી બીજી દિશામાંથી આવી જામેમાં, તે યાની ગયાં આગળ જતાં ધીરે ધીરે “ટ્રેક્ટર”નું સ્વરૂપ પ્રગટ્ય નિકળું અને છેવટે દરવાજા થોડે દૂર રહ્યો ત્યાં પીળાબીલી બેટી વગેરે તેના

પર લાગી ગયાં પત્રી પરીક્ષક કામદારો ઉપર ચઢી ગયા અને દરવાજા પાસે પાડો દાખમાં ગતરે ત્યાં તો મોટરની ગતિથી જૂગણું વગાડતાં તેના પર “તપામ અરોઅર”નું ‘લેમ્પ’ લાગ્યું અને એ ટ્રેક્ટર બહાર ગયું. આમ જગાજમાયી દર પંજર મિનિટ એક ‘ટ્રેક્ટર’ બહાર પડતો જાય છે. એ જ રીતે બીજા મકાનોમા મોટરો તેમજ બાઈસિકલો બહાર પડતી અમે જોઈ કેમ કેકાણે કારીગરને ગેકાણું નહિ, માલ-શોધવાના કે મેજવવાના કાફા માગવાના નહિ અને બીજાના દામની ચિંતા કે વત્તામત્તી નહિ. છતાં બધું કામ એક વ્યવસ્થિત ધત્તના રૂપે તૈયાર માવના અવધમાં ઉત્પાદનમાં વધારો કરતું જ ચાલ્યું જાય છે માનવબુદ્ધિ, વ્યવસ્થા અને સહકારનો એ એક ચમત્કાર છે.

અમે દરેક વિભાગના પ્રવાસદારે કામદારોની જીતપત્રો અને કલ-લાકનો ફોટોગ્રાફો જોયા. કામમા પ્રગતિ બતાવનાર કે કામ સુધારના વધારવાની નવી સજ્જ સાબના અથવા આ માટે નવો નુખો અજમાવનારનું આ રીતે બહુમાન થાય છે.

આ “પ્લાન્ટ”ના કામદારોની અખ્યા હમરોની છે. એમાં ૪૨ ટકા સ્ત્રીઓ છે. ફક્તા ફરતા અમે એક ઠેકાણે અટક્યા. ત્યાં બપોરના આરામનો સમય હતો એટલે સ્ત્રી-કામદારોએ ડિરેક્ટરની રજા માગતાં જણાવ્યું કે તેઓ “ઉવીગેશન” ને સ્વાગતવચન કહેવા માગે છે ડિરેક્ટરે જા આપી એટલે એક સ્ત્રીએ ભાવપૂર્ણ અને જુગસાદાર ભાષણ આપ્યું અમારો દુભાષિયાએ સાથે સાથે તેનો તરજૂમો સંભળાવ્યો. ત્યારે એ કામદારોમાં કયા સુન્દર સન્કારો પડ્યા છે તેનો અમને ખ્યાલ આવ્યો અમારા તરફથી જવાબ આપવાનું અમે શ્રી. ગીતા ગર્લિફનો મોખું. ઉપસદારમાં એ સ્ત્રી-કામદારોએ એક સમૃદ્ધગીત ગાયું અને ભારતીય સ્ત્રીપ્રતિનિધિઓને તેઓ બેઠ્યા હર્ષાશ્રુ આવી જાય એવો એ પ્રસંગ હતો.

બહાર નીકળ્યા પછી અમે કામદારોની કવચ : તેમનું સરકાર-એ

નમ્રાગ વિભાગના બીતપત્રો અને અપનિર્ધીન કામદારોની શિપરનિમા

ગેવા ગયા ગણિયન લોકો તેને “ક્રમચર પેન્સ” એટલે કે “મન્દકા-મહેન” કહે છે તે યથાર્થ છે એ મકાન ભાગના કાન પણ મોટા ગળના મહેન જોઈતુ મોટુ, સુગોલિત અને વ્યવસ્થાવાળુ હતુ ત્યજુ સમૃદ્ધ પુસ્તકાલય, ત્યાંની સગીનચર્ગ, ત્યાજુ નાટ્યમંચન અને ત્યાજુ અભ્યાસવર્ગો મેટકા હજારો માણસોની સગવડને પતેચી વગે એટલા વિશાળ હતા તેજુ ઉપકાગૃહ પણ ગ્વચ્છ અને આઈફિ ત્રાવનોથી સન્ન હતુ અહી મમદારોને જે કીચી માનવાળા મૌલ્ય અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેવો અનુભવ અન્ય દેશમા કપવો પણ મુશ્કેલ હાગે છે અને ઘણી ગોળી સખ્યા દેશની દરેક જાતની રમ્મ-રપધીઓ, જેવી કે ફૂટબોલ, બેડમીન્ટ, તનજુ, ચોટર પોલો વગેરેમા ભાગ લે છે

*
નૃત્યમાનિકા
ગોત્રે એક
માનવભૂતીજ
તાલીમ આપ
વામા આવે

અમે બહુ ફરીને ધાકી ગયા હતા અને મુખમ પર જવા અધીરા થતા હતા ત્યાં કોઈએ સ્ત્રીઓના બાગકોનું સલામગૃહ જોવાની ઇચ્છા બતાવી એટલે ડિરેક્ટરે આગળની નજીબના બગીચામા આવેનું એક નુદર સરેદ મગન ખેંતાનું એ વખતેબાળકોને સુવાડી દેનાના હોવાથી બાગકોની પ્રવૃત્તિ જોવા મગશે નહિ એમ પણ તેમણે કહ્યું છતાં અમે તો એ સ્થાન અને ત્યાંની સગવડો જોવાનો આગ્રહ રાખ્યો, એટલે ડિરેક્ટરે આગળ ચાલીને, બાગગૃહને મારણે જઈને ઘટડી વગાડી.

અચ્છ સરેદ પોષાકમા નર્સ જેવી દેખાતી એક આધેડ માઈએ તે ઉપાડ્યું અને એકદમ નાકે આગળી રાખી અમારા અવાજ રોમી દીધા ડિરેક્ટરે તેને સમજાવ્યું કે “આ મહેમાનોને મકાન અને અમ

“તેણે છે” અમે એ જ હતી સૂત્રનુસાર - મનુષ્યના અંતરમાં
 ન અંતરમાં જ નિવાસીના અંતરમાં ગામ ને રહે એવા પરીસ્થિતિઓના
 નેતા બીજાઓ, આચાર્યશ્રીના અંતરમાં રાગો ન હોય, શિષ્ય અને
 શામ સ્વામીના અંતરમાં સદા રહે એવા ન હોય.

આ અંતર જેવા જેવા અમે આગળ જતા દેશ તે અંતર
 પાન મળે અને કાચમાંથી જેવું તે જેવા અંતરમાં ચાલીને જેટલા
 નાના થોડામાં દુકાનમાં આ દેશ વચ્ચે જુનામની મોટા ફાળે
 નવા મોગમયગમનમાંથી થીડી નિહાળના દેશ થીમતે ના આગળ
 પલ્લ આવી મોગ નિહાળે નોમનના દેશ નેમની સભાગ નખતી બાલકોમાં
 જુનામમાંથી પૂર્ણ બાન અને આવડા પ્રયત્ન દેશના દેશના સાથે સાથે
 લમના અંતરમાં પણ બવા બાગડોની માતાઓના દામ અને મેમના અંતરમાં
 થયાં લાગના દેશ બાગડો માટે નાનારની માતા અને નેપાત્રીઓ એક
 અંતરમાં એક મંડી હતી નુસાર ચિત્રપે થી અને જનજનના રંગીલા
 પોશાક પહેરી, પોતાને માત્ર વાનુ પાન નાની નોમ બોમને છે એ
 પ્રયત્ન માનસ તેમના આનંદમાં ગદિ છે.

આ મનમાં સ્વામીના આત્માના નાન નુરી નાગડોની
 સભાગ લેવા માટે આસ શિષ્યો અને આપાએ ની નિમજ્જક થાય છે
 આ કાંઈ પણ માતા ગમે ત્યાં પોતાના નાગડોને લેવા કે ધવગવવા
 નાની શકે છે આ મનમાં પોતાનું નાગડો નખતો દેશ કામ તે
 નજીકથી આપતી પડે છે બાળીને અંતરમાં મોટા જોડે કુડમાંથી
 મળે છે આ મકાન હોના અમને દર ને સાચ કે રસ ચાગ વર્તના
 આવા માગ જનવાન લાગ્ય અમને મથુ હાન તે.

કામ માં આ માત્ર ૧૫૫ જોગતી મડ એ માટે મોડોથી થોડેક
 એક વિશ્વામય છે ત્યાં આગમ કે ઉપચાર માટે કામદારોને ટ્રેડ યુનિયન
 કમિટી તરફથી વિના મૂલ્યે પ્રવેશપત્ર મળે છે તેમના હોકરાઓ માટે નજીક
 નાં અલ્પોમાં આત્મા “પાયોનિયર” ના આ અભાસ થાય છે ત્યાં

તેઓ લાંબી રુબરુઓમાં નવી મોખત, નવો સમાગમ અને નવા સંસ્કાર : મેળવી ગેકે છે.

જતાં જતાં વળી કોઈને યાદ આવ્યું કે કામદાગેનાં નિવારયાન પણ જોઈ લેવાં. ડિરેક્ટરે વિના સંકાયે અમને કામદાગેના વિરાટ ગૃહ-ગૃહમાં દોર્યા. બહાર છોકરાં બચ્ચાં રમતાં હતાં અને “એટીંગ”થી લપ-સતાં હતાં. એ સૌને શરીરે પૂરતાં ગમ્મ કપડાં હતાં તેમજ ટોપીઓ હતી. તેઓ તદુરસ્ત અને પ્રસન્ન હતાં. અમારૂં પ્રતિનિધિમંડળ હવે નાની નાની ટુકડીઓમાં વહેંચાઈ ગયું અને દરેક ટુકડી અલગ અલગ કામદાગેના ઘરમાં પેઠી. દરેક કુટુંબને ત્રણ ખંડો મળ્યા હતા. તેમાં રસોડું, આનનગૃહ, સડાસ વગેરેની પૂર્તી સગવડો ઉપરાંત વીજળીની ખાતીઓ તેમજ યોસ વગેરેની પણ સમવડ હતી. દરેક કુટુંબે આ માટે ૮૦ રૂપય માસિક ભાડું આપવું પડ્યું. ૨૫૦૦ રૂપય કમાતા એક ઈજનેરને એક જ ખંડ અને રસોડું તથા આનનગૃહ અને મળગૃહ મળ્યાં હતાં, જેનું માસિક ભાડું ૫૮ રૂપય હતું. એના બેઉ ખંડોમાં સાદું ફર્નિચર, ઝડિયો, વાસણો અને અન્ય સુખસાધનો હતા. અમે ત્યાં વરુનારા-ઓને જુદી જુદી જાતના પ્રશ્નો પૂછ્યા અને અમને તેમના સમાધાનકર ઉત્તરો મળ્યા.

બપોરના ભોજન પછી ખામ કાર્યક્રમો નહોતા, પણ મને ખ્યાલ મળ્યા કે કળાવિષયક બાબતોની માટે શી શી માહિતી જોઈએ છે તેના નિર્ણય અને તેની સગવડ માટે માગ દ્રીક્ષાનોત્તર ચિત્રાવચના અધ્યક્ષ કલાકાર યોગાનસનને સાંજે મળવું. એટલે હું એક દુભાષી મિત્રને લઈને ખાસ મોટરમાં એકલો ફરી વાર દ્રીક્ષા-ચિત્રાવચ ગયો. બીજો બારણેથી તેમના ખાસ ખંડમાં માગ સાથીદાર સાથે પહોંચ્યો ત્યારે જૂની દબના ઓરડામાં એક મમતાળુ પીઠ ગૃહસ્થે આવકાર-પૂર્વક મારી સાથે હાથ મિલાવ્યો. તેમના વિશાળ પંજરામાં મારા હાથને પૂજા જ ઉભા લાગી, તે મને જોતાં જ બોલ્યા : “આમને

*
નૃત્યખાલિકાઓની
તાલીમનો એક પ્રકાર,
જે દ્વારા તેઓ લલિત
અંગભંગ કરવાની
શક્તિ મેળવે છે.
*

તો મેં દેનમાં જોયા હતા. મેં તેમનો સંકેત પણ કર્યો છે." મારા
સાથીએ તે જણાવ્યું ત્યારે મેં કહ્યું : "એ કેમ બન્યું? મારી સાથે
કોઈએ તેમનો પરિચય કેમ નહિ કરાવ્યો હોય?" સાથીએ કહ્યું :
"તેઓ મોસ્કોની શાંતિ સમિતિના સભ્ય છે અને મંડળના પ્રતિનિધિ-
ઓ સાથે વિરોધના પરિવટમાં હાજર હતા. પણ ઘણી ધમાધમી આવા
સપર્ક અશક્ય બને છે કે બૂલાઈ ગય છે. હવે તમારી જે ઇચ્છા
હોય તે તેમને જણાવો. પ્રથમ તામરા સબધે કંઈક કહો."

મેં તરત મારે વિશે લખવી એક ટૂંકી નોંધ વાંચી બનાવી.
એથી એમને સતોષ થયો. પછી કલાશિક્ષણની સંસ્થાઓ અને તેમની
પદ્ધતિ જોવાની તેમજ પ્રસિદ્ધ ચિત્રકારોને મળવાની મેં ઇચ્છા બતાવી
ત્યારે તેમણે કહ્યું કે ખીજે દિવસે તેમને બહારગામ જવાનું છે. પણ
બેપાંચ દિવસમાં એની ગોઠવણ કરી ગકારો. "હાલ તમે ફ્રીશીડું
૧૯૫૨નું પ્રદર્શન જોતા જાઓ. મારે કામ છે પણ મારા ધર્મપત્ની
અપની સાથે આવશે." તેમની રજા લઈ તેમના થીમનીજ સાથે અંદ-
રને ગ્લેસી ચિત્રાલય તરફ જવા હું નીકળ્યો. વચમાં કાનાના પુસ્તકોનો
મોટો ખંડ વચાવ્યો, બાણવા મળ્યું છે કે ત્યાં કાના ઉપર જ ૬૦૦૦

કાના વધારે અન્યો હતા।

મે જણાવ્યું કે “મઈ મલે ચિરાનયનો જૂનો મગદ મે જોઈ
 વીધો છે માટે તમ પરનો નવો મગદ અત્યાગે
 નેરો છે” એટલે ઉપરના ખડા છોડી અમે નીચે જોતયા દાદા ભેલ-
 રતા સામેની આખી દીવાન પર એ જ મોટું ચિત્ર ચોખ્ખ ગણનીથી
 પ્રકાશમાન થયેલું હતું તે સામે આગળી કરી શ્રીમતીજીએ જણાવ્યું -
 એ ચિત્ર તેમના પતિનું કરતું છે મે વિદ્યાર્થીઓની મદદથી તેમજે એક
 વર્ષમા પૂરું થયું છે કેમનીન મહાભવનમા સ્થાપીત મોનિયેટ પ્રતિનિ-
 ધિઓની વચ્ચે સૌને મળી રહ્યા હતા તેનું એ ચિત્ર તાદ્રશ કાળનો
 અનંતો નમૂનો હતું કેટલી યે જાનીઓના પ્રતિનિધિઓ વચ્ચે સ્થાપીત
 પ્રમુખતાથી ફરી રહ્યા હતા તેમના મો પર સ્થિત હતું એશિયાના
 વિવિધ પોશાકાવાગ પ્રતિનિધિઓ તેમને પ્રતો પૂઠંતા જણાતા હતા
 નીમટના પરિચયથી અને ચોક્કસ અવલોકનપૂર્વક આવેખાયેલું તેમજ
 માનસચિકિત્સાથી અને લગભગ પૂરું કદના માનવપાત્રોથી ભરેલું એ
 ચિત્ર જોઈને હું થોડીક જ વાગ પહેલાં કેવા મહાન કલાકારને મળ્યો
 હતો તેનો મને ખ્યાલ આવ્યો એ મહાન ચિત્રકારને બે વાર સ્તાલીન
 ચક્રો મળ્યા હતા એજ ખડમાં બાસુએ તેમના મમકાલીન ચિત્રકાગે
 ન અને નવા વિદ્યાર્થી-કલાકારોના ચિત્રો હતા એક તો એ જ
 વરના પદવીધરનું ચિત્ર હતું શાળાનું શક્તિઓનો વિકાસ કપી કક્ષા
 એ પહોંચવો જોઈએ એનો આમ રસિયાએ ખૂબ જ ચડાની દીરો
 છે એ પત્રી જે અનેક ચિત્રો અને સિંપો મે જોયા તેથી ગયે
 વર્ષે ભારતમા આવેના ચિત્રો કળા એક જ વર્ષમા મિદ્ધિ અને પ્રગતિ
 વચ્ચેનું મોટું અંતર મને જણાઈ આવ્યું

મોટા મોટા મ્યારકોની ડિઝાઇનો અને પ્રતિમાઓ અથાગ મરે
 નતે પ્રદર્શનમા લાગીને રજૂ કરેના હતા કેટલાક ચિત્રો માટે તો આખા
 ખડની રમરમના બદલી નાખી પડી હતી ખાસ પ્રકારની રંગની

તેમના તત્કાલ જાહેરાતા અભિનયોમાં વાતોનું આખું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ આલેખાયેલું હતું. એ રીતે આ નાટક દિદની “કથકલી” જેવું કહેવાય. ફર એટલો કે “કથકલી” માં કથા અને સુવાદો બીજું કોઈ બોલે છે, જ્યારે આ “નાટક”માં તો સંગીત અને અભિનયની સાર્વભૌમ ભાષાનો વેગ જ નેચા મળે છે. નેપથ્યવિધાયકોની કથા તો જાદુબગી જ લાગે. નજર સામે દ્રશ્યો પચટાઈ જાય અને સમગ્ર નદિ કે એ સી રીતે થયું !

આ નૃત્યનાટિકાથી અમને સમગ્રયુગ કે જીવનનાં સાદાં સ્વપ્નો માટે રશિયામાં અપાર લાભણી છે. એમના સર્વ ભાવો પ્રગટ કરવાને તેમનું વાદ્યદંડ અતિ ક્ષિપ્તભાવે પહોંચેલું છે. તેમનાં નાટકોમાં સંગીત અને નૃત્ય વગર તેમને આશય નથી. બોક્સરોઈ થીયેટર ૧૭૫ વર્ષનું જૂનું કલાકેન્દ્ર છે.

બોક્સરોઈ કલાકારો ઉત્તમ માનસ તૈયાર કરવા માગે છે અને ઉત્પાદક શ્રમશક્તિને પ્રભાવિત કરવા માગે છે. આ કલા ભારફતે જ થઈ શકે. આ જાતનો નિશ્ચયબર્યો પ્રસ્તાવ તેમણે પોતાનાં સંગીત-નાટકોમાં ઉતાર્યો છે. રશિયા પાસે જ્ઞાકાળનો અદ્ભુત વારસો છે. આ “જેલો” નાટકો ઝારના સમયથી જાણીતાં છે. તેમની દંતકથાઓમાંથી અને વીરકથાઓમાંથી એમના કલાકારોને અતુલ સંપત્તિ મળી છે. ઝારના વખતમાં જે જ મુખ્ય નાટકેશાળાઓ હતી, આજે ત્રીસ છે. એ જ બતાવે છે કે મોવિયેટજગત કલામાં અગ્રણી છે.

મોસ્કોની નવરચના

[૧૧ : ૨]

૧૯૧૭. ૪થી જાનેવારી ૧૯૫૩ રવિવારે સવારે મંડળના દરેક જણને રોમનક સમાચાર મળ્યા હતા કે તે દિવસે સૌએ રશિયાના મહાન ઉદ્ધારક લેનીનની સમાધિ પર ફૂલદાર મૂકવા જવાનું હતું. આને માટે બાઈ ચર્ચ અને ક્રિસ્ટિયાવલોવાએ મને આગવી રાતથી જ કામ મોકળું હતું કે ફૂલપાટના લાલ પટા ઉપર મારે સુવર્ણક્ષરે હિંદી અર્પણવચનો લખવાં. એ માટે ફૂલવાગાને ત્યાંથી સોનેરી રંગનું પડીકું, તેમાં મેળવવાનો વારનીસ અને જરૂર પ્રમાણે રંગ નરમ કરવા બેનઝીન વગેરે તેઓ લઈ આવ્યા હતા. ૭ ઈંચ પહોળા અને લગભગ

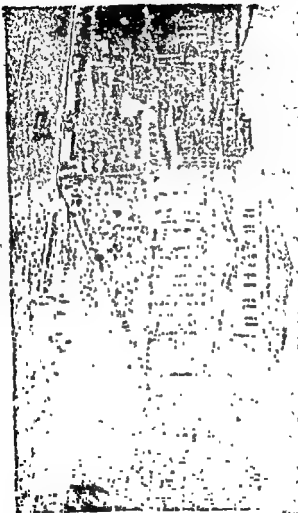
ગો વેની હતી રશિયન ચિત્રકાળએ પોતાના વિશાળ પ્રદેશની રમણી-
યતા, વાક્યશુદ્ધતા અને સૌન્દર્યની જે ચિત્રમધ્યાધિ મેળવી છે તે ચમ-
ત્કારિત્વ વાગે છે જૂથચિત્રો, માળિયાના ચિત્રો, સુગોળનો-એ સર્વ
માનવશાસ્ત્ર, પાનસ વગેરે અને તાદ્દશતાના અનેાખા નમૂના હતા

હેવટના ખડમા રશિયાના કલાકૃતિ ચિત્રકાળની મોટી નિષ્કૃતિઓ
હતી તેમના ચિત્રોમાં શૈલીઓની અનેક લીનાઓ અને માનવપાત્રોની
જનજનનની ક્રિયા-વિક્રિયા વગેરે જોવાના મળ્યા ખાસ તો તેમની
આમાઃ નિશાન લેવાની ગર્હિત ગર્જના હતી જોનારને પ્રમગ્ન
વૈચિત્ર્ય, અમમ્મય, હાચ્ચ જો અચરા નિરુદ્ધાન્તે ઊભા પડે તાથે
તેમના ગર્જાત્મક પ્રતિસ્પર્ધિઓની ખૂબ લેવામાં ચિત્રકાળએ કશું
ખામી ગણ્યું નહોતું એ ચિત્રોમાં હજી માનવાની ભાર શક્તિ હતી
૧૯૫૨ની સાનનું આ પ્રદર્શન ઝડપભેર ચાલીને મેં જોયું હતું જ્યાં
મને મેં કનાક થયા આમાં પ્રદર્શનો તો નાજોના સન્કારવિનિ-
મયના પ્રતાવથી જ ખીલે પ્રાપ્ત્યો જોઈ - સનહ સકે

હું મને આરેક વાગે હોટ્ટેન પર પહોંચ્યો ત્યારે મધ્ય બોન
ગેલ થીઅટના “સીન્ડરેલા” નું “મેલો” જોવા તૈયાર થઈ ગયા હતા
જમનાની રચિ મેં નહોતી એટલે નાગ્તો અને કોરી વધને હું તેમના
અંગ જોડાઈ ગયા બોનમર્થ થાયેટના નાટક ગરૂ થતા પહેલાં જ
ઉપની એક સન્સ અટારીમાં અમારી મહાળી મોડવાઈ ગઈ

“સીન્ડરેલા” યુરોપની પ્રાચીન કોસ્મોપોલિટા છે સોવિયેટ
સાહિત્યમાં આવી પરીધાઓના આધાર પર મુદ્દા ન થસ્યોત્તો અને
સંગીતપ્રકારોનો ખૂબ જ વિચાર થયો ,

નાટકની વગ્ન અને સંગીતના વિમલની સાથે કલાકાળની
અભિનયશક્તિ અને નેપથ્ય-ચમત્કારી પ્રોગ્રામ પણ તેમજ નિર-
વાધિ જતાયા છે આ નાટકમાં પાત્રોને એક રજૂ પણ બોલતા અને
સંજ્ઞામાં નોતી પણ સંગીતના આગેદ અવરોધ અને સંવિધાન જોડે

ગાંધી સમાધાન "ગોલ્ડેન ધામ" ને ૧૭૫ વર્ષનું જન્મ સમારોહ છે.

મનીનના મિશ્રાની ઓરે ચક્ર આવેનું લેનિન હાથે ૧૩

પરનું લેનિનનું સમાધિગૃહ

નર રીતે હના લાવે તપને મે પાગિયા પી જનીન પર મગની લાક
 પીઝાપી રીત પાની લીડુ નેતે વેડી નાં આનામો લઈએ ।
 પ્રપરે પીઝાપી અમરો લખવા માપા મનમા મનુ હનુ કે એ રીતે
 એક મગન વ્યક્તિના તર્જનમા હુ સક્રિય લાગ લઈ નો છુ અશ-
 ગેનુ સાહિત્ય દિદીના મુદ્દાએ લેખક થી ચક્રપાનજીએ તૈયાર મરી
 આપુ હુ ને આ અમારે હુ

“વિશ્વશાન્તિ ઔર સ્વતંત્રતાકે હિયે મતત્ ચતનમેં જીવન
અર્પણ કરનેવાલે મહાપુરુષ લેનિન કે પ્રતિ શ્રદ્ધાસે-
જિસકી સ્મૃતિ સમ્પુર્ણ માનવમાત્રકે હૃદયમેં જાગરિત
હે—વિશ્વશાન્તિ મમ્મેલનકે ભારતીય પ્રતિનિધિ”

૭૫૦ પ્રભાણે નાગરી નિપિમાં લખતાં અગિયાળ વાગી ગત.
બીનગો શુ કરે છે તેનો મને ખ્યાલ પણ મ્હો નહોતો. પત્રી નીચે
ગયા ત્યારે જોયું કે ખેચાર ગણિતન સ્ત્રી-વિનકારો અમારા પેઢીના
એક ગૃહસ્થને વચ્ચે બેસાડી, વર્ગની પેઢે ચારે કોણે બેસી તેનું તેવચિત્ર
તૈયાર કરી રહ્યાં હતાં.

બરાબર બાળ વાળે અમે કમચીન કિસ્તાની રસ્તા તરફ પકડી
હીવાવ પામે જ્યાં લેનીનની સમાધિ હતી ત્યાં પહોંચ્યા. આકાશ
ધૂસર હતું, અરફ ઝળેલો હતો અને સમાધિસ્થાન મુઠ્ઠી રસ્તાની બાજુમાં
બખ્ખે માળુમેની હારમા એક માધન જેટલી હાર બધાઈ ગઈ હતી.
અમી કોઈ અવાજ સરખો કરતું નહિ અમે આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યા.
પોતાનો વારો આવે તેની કેટલી ધીરજથી હમરો લોકો આ દવામ્મ
શાંતિથી કષ્ટ સહી રહ્યા હતા ? તે પરથી એમના પ્યારા લેનિન માટે
તેમનો કેટલો આદર છે તે જણાયું. હારની બીજી ગાજી જઈ અમે
ચળ બખ્ખે જણુની એક બીજી હાર કરી બેસા

સૌથી આગળના બે જણે ફૂલપાટ પકડી રાખ્યો. આ ફૂલપાટ તેમને
કરનાર ખાસ દારીગરો હોય છે. એક માણસના કંઈ જેવડી લંબગોળ
રચના ૭૫૦ અનેકવિધ ફૂલો કયાતમક રીતે ગૂથેલા હતાં. આવી
અકબૂમાં પણ તેમણે આટલા ફૂલો શી રીતે મેળવ્યા હશે એ પણ એક
આશ્ચર્ય જ હતું. તેની વચ્ચેના ભાગથી પેના લાલ પટા બાંધીને બે
માણૂ એવી રીતે છૂટા મૂક્યા હતા કે તે પરતું લખાણ વચાચ.

અમારા દુભાષીએ મુખ્ય દાર પાસે જઈને ત્યાં બેઠેલા સત્રીને
કેવીગેશન વિશેના ખબર આપ્યા એટલે તેણે તુરંત લોકોની આગલી

૧૪૮-૪:

કતારને થંભાવી દેવા નિશાની કરી. પછી અમને નિશાની કરી બોલાવ્યા એટલે અમે પણ ગુપચુપ આગળ વધ્યા અને અંદર જતાં સમાધિને અસ્તા સામેના જિયા એટવા પર કુચપાટ ગોઠવીને ડાબી બાજુથી એક દાદર જેટલી પહોળાઈના માર્ગમાંથી ચોડાં ફાધિયાં આગળ વધ્યાં અને આશરે ૧૦x૧૦ની ત્રણેક ફીટ જાંચી ચોરસ પીકની ચોમેર દાર-બધે ગોઠવાઈ ગયા. દરેક ખૂણે સંગીનધારી સૈનિક ચોટી કરતો ગિયર

લખનૌના સુપ્રસિદ્ધ લેખક
શ્રીયુત યશપાત્ર

ઊભો હતો. પીક પર કાચના કફનમાં પૂરા સદર્માં સજ્જ થયેલી, દુકા બાંધાની, તાલવાળી, નિઃસ્વાત્મક મુખ પર ફેન્સ કટ જેવી ભૂખરા વાળની દાડીવાળી એક અકિત ચિન્તનભરી નિદ્રામાં પોદી રહી હતી.

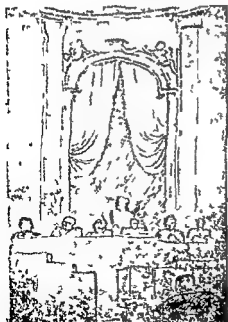
અપ્રતિષ્ઠિત માનવજાતને નવો જીવન-પટ્ટો આપનાર, નૂતન વિશ્વના ન્યો-તિર્થર, અમિક દુનિયાની તેમજ દુનિયાને તળીએ સંપાદેયા જીવોની બાંધ ધગનાર નૂતન સમાજના ગુરૂ જ્યોતીભર ઈશ્વર્ય લેનિનનું એ દેહસ્વરૂપ અમે સાચોસાચ અમારી આંખે નીરખી

રહ્યા હતા. ૧૯૨૪ના જન-ચુઆરીની એકવીસમી તારીખે તેમણે આ દુનિયા છોડી ત્યાંથી આજ સુધી મોવિપેટ ચિત્રાનીઓની કલાએ તેમના સમને જેતું ને તેતું રાખી મૂકવાની જે તપશ્ચર્યા કરી છે તે પણ આજની વિદ્યાને સમ્મકાર છે.

એ પીકની ઉપરની છતમાંથી બધે પૂરતો પ્રકાશ પથરાઈ રહ્યો હતો. ચારે પાસની બીતોનો વિસ્તાર ૮૦x૮૦ જેટલો હતો. બધી તરફ કાગળ આરસ જડેલા હતા. લોકો ખુલ્લે માથે ધીરે ધીરે નમન કરી

આગળ જાય તેમ ધીમજીએ આવતા જાય. છતાં અમને વધારે રોકા-
એ જોવામાં કોઈએ ઉતાવળ કરી નહિ કે નીકળી જવા માટે નિશાની
પણ કરી નહિ. અમારામાંના દરેકે સમાધિપીકની ચોમેર ફરીને બારીક
નિરીક્ષણ કર્યું. ઘણાં શ્રમ પછી ગાઢ નિદ્રામાં પડેલી એ આકૃતિ ફોટો-
ગ્રાફોમાં અનેક વાર જોઈ હતી. અહીં તેનું પ્રત્યેક રૂપ સાચું પ્રતીત
થતું હતું. અમારામાંના દરેકે હાર્થ બેસા કરી, નેત્રો બંધ કરી માથું
નમાવ્યું. અમારામાંનું બાળ્યે જ કોઈ બાવચત્ત્ય રજુ હશે.

લેનિનમાં એક સાચા શ્રમજીવીના બધા જ મહાન ગુણો હતા—
નિર્ભય મન, ગમે તેવી મુશ્કેલીને તરીને પાર કરનારું લોખંડી, અચળ
અને અદ્ભુત મનોબળ, શુભાશી અને દમન પ્રત્યેનો પવિત્ર અને નૈતિક

*
કેમની જાણમાં
હો કિયથુને ચન્દ્રક
અર્પણ કરવાનો
સમારભ

*

તિરસ્કાર, પહોંડને પણ દરમ્યાની નાખવાની ક્રાંતિકારી ધમસ, જન-તાની સર્જનાત્મક શક્તિમાં અસીમ શ્રદ્ધા અને વિશાળ આવસ્થાશક્તિ-લેનિનનું નામ પાંચિમથી પૂર્વ સુધી અને દક્ષિણથી ઉત્તર સુધી મુખ્ય નૂતન વિશ્વનું પ્રતીક બની રહ્યું છે.

અમે સમાધિસ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા. બન્ને બાજુ દિલ્લાને અડીને બધિલી લાંબી પીડ ઉપર અનેક સોવિયેટ શરૂઆતની કબરો હતી. તેમાંનાં કેટલાંક જાણીતાં નામો અમે સાંભળ્યાં. પછી પાછા મુકામ પર પહોંચી ગયા.

મોસ્કોની નવરચના

બપોરે અમે મોસ્કો પ્લાનિંગનું પ્રદર્શન જોવા ગયા. મોસ્કો વસ્તીને ૮૦૦ વર્ષ થઇ ગયાં તેની નિશિ જોખવવા નિમિત્તે મોસ્કોની પુનરંચના અને વિસ્તારયોજના સોવિયેટ સરકારે જાહેર કરી.

મોસ્કો શહેર નદીની બન્ને બાજુ વસેલું છે. કેમકીનનો ટેકરી પરનો દિલ્લો રક્ષણની દૃષ્ટિએ નદીના વાંક પર બંધાયેલો છે અને તે જ જગ્યામાં જાંચો ભાગ છે. પહેલાં નદીકાંઠા તરફ શ્રીમતો અને ઉમરાવોનાં મકાનો બંધાનાં હતાં અને મજૂરો કે ગરીબો દક્ષિણ તરફ છેવાડે ગીચ વસ્તીમાં રહેતા હતા. પંચાવન વર્ષ પહેલાં ત્યાં શહેરમાં નબો નહોતા. જાહેર સ્થળોએ પ્રવાસીઓ હતા તેમાંથી લોકો પાછી ભરી લેતા. અમીરોના જગાનામાં શહેરની રચના કાંચે એ રીતે થઇ હતી. રસ્તા વાંકાચૂંકા અને જુવા પરી જવાથ એવા હતા. આ બધું બદલી નાખવા જે નવી યોજનાઓ નક્કી થઇ હતી તે બતાવનાર મોટા ૮x૧૦ શીટનો નીત પરનો નકશો તેમજ બાંધે બંધાનારા નગરનો આબેહૂબ ખ્યાસ આપતું ટેબલ પર મૂકેલું 'પ્લાસ્ટરનું' લઘુ 'રેન્ડ્ર' ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. આસપાસ જૂના રસ્તા, મકાનો અને જીવને

૧ સપ્તદીન કીચનનો સત્કાર સમારંભ

*

મ્તાની શાંતિચન્દ્રક

૫

*

નપરિચિતિ દર્શાવતા ચિત્રો અને પાસે જ તેમનું પરિવર્તન દાખવતા નવા નકશા અને ચિત્રોથી જોનારને હવે શું થવાનું છે તેની સમજણ પડી જાય જે જે નિષ્ણાતો, ઇજ્જતેશ અને વિચારીએ આ યોજના વડવામાં ભાગ લીધો હતો તેમનાં મોટા ફોટોચિત્રો અને સાથે દેક પરિચય આપેલા હતા

૧૮-૧૯ યોજના પ્રમાણે કામ શરૂ થયું તેની કમીગીના પ્રમુખ માર્ગદર્શક સ્તાલીન હતા નવી નગરચનામાં ઉપરોક્તી થાક તેનાં યત્રો

ખનાવવાનાં દારૂખાનાં તેમજ ઉચોગપ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ ગયાં.

સૌપ્રથમ મોટા રસ્તા હાથમાં લેવામાં આવ્યા. નગરની ઉત્તરે પંદર માહલ ઉપર આવેલી જાંચી લેનિન ટેકરી સુધી લેનિનગ્રામ મહા-માર્ગ બંધાયો છે, જે ૭૫ મિટર્સ કરતાં પણ પહોળો છે. તેને લેનિન ટેકરી પર બંધાયેલી મોસ્કો યુનિવર્સિટીના મકાન સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. આવા તો બીજા ૧૦૦ જેટલા રસ્તાઓ છે. તેમાં ચાર પ્રશિક્ષણમાર્ગો [સક્યુલર રોડ] ક્યાં છે આ રસ્તાઓ તૈયાર કર્યાં કેટલાં ય જૂના મકાનો હિઠાવી દેવામાં આવ્યાં પણ જે મકાનો પ્રાચીન દૌરવના નમૂનારૂપ હતાં કે બહુ જ મોટા ખર્ચે બનાવેલાં હતાં તેમને સુગૃહિત ગણવામાં આવ્યાં તેમાંનું કેમનીન કિસ્સા સામે જાએનું, ધણા પૂર્વી યુગજોવાળું વેસીની મંદિર સહજ ધ્યાન ખેંચે એમ વચ્ચાવચ્ચ અખડ ગખી જે બાણુ રસ્તાને ફાંટી લીરો છે. ગરિયન સમૃત્તિના પ્રીકે ચમા આ મંદિરનું ચિત્ર જગનમાં સુપ્રસિદ્ધ છે.

કેટલાક મકાનો આ રીતે રસ્તાનો વત સાચવી ન શકે એવાં હતા. મોસ્કોના એન્જિનિયરોની સાહચ્છુદિએ એવા મકાનોને આખાં અખડ રૂપમાં જમીનનગમથી જેવા જોગની, લાકડાના રોવજો પર ચઢાવી નીચેના લોખડના પાટા પર એન્જિનોની સહાયથી અનુકૂળ જગ્યાએ ખમેડી નાખ્યાં! આ અત્ય ઈર્ષનેડી કાર્ય કેમ થયું તે બનાવનાર મકાનનું આગેદ્વય નાનું સ્વરૂપ અને કેવાં સાધનોથી તેને ફેરવવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી તે પ્રશ્નરૂ કાવતો નમૂનો અમને ત્યાં જોવા મળ્યો. એને ખમેડની વખતે એન્જિનોનો વેગ ક્યાકના દસ મીટર્સનો હતો અને નવાઈની વાત તો એ છે કે એ દરમ્યાન મકાનમાં રીનળી ગેરની તેમજ પાણીના નળ ચાલુ હતા અને તેમાં વસેલાં માનવીઓના કામગા નળ ૫ ખેલે પડેલી નહોતી. એટલું

અમારી મંડળીના
સભ્યો રાહ જોતા

જ નહિ પણ તે મકાનમાંની આંખની
ધમ્પિતાશમાં આંખનું ઓપરેશન પણ
ચાલુ રહ્યું હતું ! આ રીતે કપાણના
માર્ગમાંથી પંદર મોટાં મકાનો ખસેડીને
બીજે મૂકવામાં આવ્યાં હતાં !

આપણે અગાઉ જૂનાર્થ મેટ્રો રેલ્વે જોઇ તે પણ આ યોજનાનો એક ભાગ હતી. યુનિવર્સિટીનું મકાન પણ તૈયાર, થઇ ગયું હતું અને તે જ પ્રમાણે કાર્પકરેના નિવાસ માટે મોસ્કો નદીને કાંઠે કાંઠે મોટા રસ્તા પર એપાર્ટમેન્ટ હાઉસીસ (વસ્તીગૃહો) બંધાઇ રહ્યાં હતાં. આશરે ૧૨૪૦ ખંડોવાળા એ ચારપાંચ માળનાં મકાનો પાંચ મહિનામાં પૂરાં બંધાઈ જાય એ પણ સોવિયેટ બાંધકામતી નવી કળાને આભારી છે. આમાં મુખ્ય તો કેટલોક સામાન અન્ય કારખાનાંઓ તૈયાર કરી મોકલી આપે અને તે સ્થાન પર અનેક પ્રકારનાં યંત્રો અને એક્સિવેટરો (સાંઢીયા કે આકાશસીંચણીયા)થી ઝડપથી મોટા પ્રમાણમાં સામાન ઉપરના માલે પહોંચતો થાય તેમજ ઈંટી મૂકવાની કરામતથી ત્યાનો કડિયો આપણા દસ માણસની ઝડપ કરી શકે એ હકાકતે તેમની આ વિરાટ સર્જનશક્તિને વાસ્તવિકતા અર્પી છે. અમારો મુકામ થયો હતો તે “સોવિયટસ્કાયા ” હોટલ આ યોજના પ્રમાણે વર્ષ પહેલાં તૈયાર થઇ હતી. છેવટે મોસ્કોને હિતરના ઠંડા વાયરાઓથી રક્ષણ આપવા ચારે તરફ વિસ્તૃત નવપ્રદેશ જન્માવવાનું શરૂ થઇ ગયું હતું.

આખી યોજના સામાન્ય જન સહેલાઈથી સમજી શકે એવી દરેક તકેદારી સાથે દરેક ખૂણે સીપ્રદશકો બહુ જ ધીરજથી ચિત્ર, લેખ

વગેરેથી સમજ પાડતી હતી અને તેના નવું માગ લોકોની ગીતથી ભરેલા હતા રાગાની શિખિયાઓ વિગતોથી અને લઈને ફરતી હતી. યોગના વિગતો ચિત્રો તેમજ સચિત્ર પુસ્તિકાઓ પણ ત્યાં સુધાર્થ હતા પણ ગરિયન ભાગમાં હાથ અમને કિપોળી નહોતાં હતા મદર્યન પ્રત્યક્ષ નના શિક્ષણરૂપ હતું આપણે ત્યાં એનું અનુકરણ થાય તો નાગરિકતામાં નવી દીક્ષિ આવે.

તે મંત્રે બોધગોષ્ઠ થીએટરમાં એક બીજું “સ્વાસ્થિક બેચે” જોવા મળ્યું તેનું નામ હતું “સ્વાન લેડ” એવું “હસસરોવર” આગમના બેચે જેની જ નૃત્યપ્રથા જોવા મળી પરંતુ ત્યાં નરીન હતી અને નેપથ્યગચનાની કળામાં ધણા નવા અનોખા પ્રકારો જોવા મળ્યા એક જાદુમરે દુનિયાની ખતની કન્યાઓના હાલ કરી, તેમને હસી મનાવી. એક સરોવરમાં મૂકે કરી હતી. કોઈ ગાજકુમાર અનેક સાહસો ખેડતો ત્યાં આવી ચડે છે નત્રી પડતા જમવામાં નાજમરેલ જોમો થાય છે અને હસીઓ તે વખતે માનવરૂપમાં આનંદવિહાર કરે છે તેમથી ઉત્તમોત્તમ હસી રાજકુમારીથી તે આકર્ષાય છે અને તેમના નૃત્યોમાં ભાગ લે છે આમ ધણો વખત ચાલે છે એક વાર જાદુમર આકાશ માંથી જાયો આવી પડેલે છે તે હમીરુમારીને વધ કંઠવા પ્રયત્ન કરે છે તે વખતે કુમાર જહાજ આવી નેને આહવાન કરે છે જેકું પ્રવડ સુદ થાય છે આગમના નીત્યમકાગ, ગમડાટ અને આંની તેમજ વીગપ્રણાલીનું, સુદ નૃત્ય અને ગીતના આવેશ સવેગથી, થય ગટ ઉપગતવન હતા. સુદની તીજા “કચકલી” ના દુશ સન બીમ જેની લાગી. ફેર એટલો કે મોગી ફાગો, જલગો અને મોર્લ અતરો આ ક્યોમાં વધારે પ્રમાણમાં હતા બીજી ગીતે સમીપ આવી દુમનો કરવો, જાણી જાણ અને પાખો કપાઈ જતા પણ ઉજા સુધી લડી રહેતા

જાદુગરનું “આક્રમક” યુદ્ધ કર્યાનો એક નવા નમતો હવે હસી
કુમારી અને કુમારનું પ્રગલ્ભ્ય, અગલગોથી ફૂંડીઓથી તેમજ
મેકડો સખીઓનું સમુદય, જુલુદા વર્તુલો અને વળાંકની રચના
શરીરના મરોડના અનેકવિધ અમલગોથી ભરેલા હતા એટલી હદે
અગવિસ્તાર સાથે જ ભાગના ત્રેવા મગે જ્વલિકા પન્થા પછી
પાત્રોનું અભિવાદન કરના તાળીનામમાં આવિયેટ પ્રગ્લનો ઉઠાણો ઘર્ષ
ઓગ હોય છે પહેલી તાળીઓથી જ્વાનકા રચ્યેથી મુખ્ય નાયક
આવી, નમન કરી ચાલ્યો જાય ફગી નાદો શરૂ થાય એટલે મુખ્ય
નાયિકાનો હાથ પકડી જન્ને સાથે નમન કર અને ચાલ્યા જાય એ
પછી પણ તાળીઓ ચાલુ રહે તો જાદુગર જેવા હરીર પાનને વધ
આવે અને મધા સાથે નમન કરે એમ ચાન્પાય પાત્રોને આવવું

૧૯૮-૧૨ :

પડે ત્યાં મુઠ્ઠી પ્રેક્ષકો છોડે નહિ. આમ લગભગ પંદર મિનીટ વીતી જાય. આવું ન થાય ત્યાં મુઠ્ઠી પ્રેક્ષકો રીઝ્યા છે એવું કહેવાય નહિ.

તા. ૫-૧-૫૩ સોમવાર: સવારમાં જ બેતણ સ્ત્રી-કુવાકા-રોને લઈ દુભાષી અમારા ખંડમાં આવી. હું અને રમણભાઈ બન્ને જુદી જુદી કલ્પત્રીઓનાં નિશાન બની, સ્થિર થઈ બેઠા. સવા દસ વાગે તેમણે કામ બંધ કર્યું.

અગિયાર વાગ્યે સર્વ સભ્યોને ભારતીય રાજકૂત શ્રી. મેનને અપોરના ભોજન માટે નિમંત્ર્યા હતા. ત્યાં જતાં ટેમસ પર દાળબાત, દહીં, પૂરી, શીરો વગેરે ભારતીય ભોજનના થાળ જોઈ સૌને આનંદ થયો. સૌએ પોતપોતાની રકાબીમાં જોઈતું લઈ કાંઈ તે ટેમસ આગળ આનંદવાર્તા કરતાં તૃપ્તિપૂર્વક પેટ ભર્યા. ત્યાંથી પરવારીને કેમલીન કચેરીમાં જવાનું હતું.

૧૯૫૨ના ડિસેમ્બરની ૨૦મી તારીખે વિયેનામાં જગતના આત્મ-

દૌંશીય શાંતિપ્રયાર્થમાં આગળ પડતી સેવા કરનાર પ્રત્યેક પ્રજાવાદી જૂથના મુદ્દરથોને “સ્તાલિન ચંદ્રકો” મળ્યા હતા. તેમનાં નામ નીચે મુજબ છે.

૧. એસ હારજો (ફ્રાન્સ) ૨. ડૉ. સૈફુદ્દીન કિયતુ (ભારત શાંતિ-સમિતિના પ્રમુખ) ૩. ખસીઝા બાકો (બ્રાઝીલના સ્ત્રી સમવાયના નેતા) ૪. પોલ રોબસન (યુ. સ્ટેટ્સનો મહાન સંગીતગાયક) ૫. જહોનેસ બેયર (લેખક: જર્મન ઉમોફેટ) ૬. જેમ્સ એન્ડ્રીકાટ (કિનેડાનો પાદરી) ૭. ઇલીયા અહેનબર્ગ (યુ. એસ. એસ. આર.). આ ચંદ્રકો મોસ્કો નિર્ણય કરનાર ડેનમાર્ક, સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ, ચીલી, પોલેન્ડ, રૂમાનીયા અને રશિયાની મહાન વ્યક્તિઓનું પંચ હતું.

ભારતીય પ્રતિનિધિમંડળ અને ડૉ. કીચલુની મોસ્કોમાં તત્કાળ હાજરી હોઇને સોવિયેટ અધિકારીઓએ તેમને ચંદ્રક તથા ઈનામ રૂપમાં આપવાનો સમારંભ ગોઠવ્યો હતો. કેમલીન કચેરીને દરવાજો પોલીસ અધિકારીએ દરેક જણના પાસપોર્ટ જોવા માગ્યા. કેમેરા વગરે ખરવાનગી સિવાય લઈ જઈ શકાય નહિ પણ મને તે ન વાપરવાની શરતે પાસે રાખવા દીધો. ભારતના રાજદૂત શ્રી. મેનન અને તેમનો ‘રેડાફ’ પણ આ પ્રસંગે હાજર થયાં હતાં તેથી આ વિધિમા ભારત સરકારની પ્રસજતા અને સહાનુભૂતિ સોને પ્રતીત થતા હતાં.

‘હોલ’ની સગવડ ઘણી લાભકદાર હતી. ચોમેર આરસના જડ-તરમાં સુંદર, મોંઘુ સિંલ્પકામ નજરે પડતું હતું. વ્યાસપીકની પાછળ કમાનદાર ગોલકમાં લેનિનની સુંદર, છાતી સમી સિંલ્પપ્રતિમા હતી. તેની આગળ ઊંચી પીઠ પર મુખ્ય વ્યક્તિઓ સાથે ડૉ. કિયતુ બેસા હતા. થોડાં પગથિયાં નીચે સેક્રેટરી અને રિપોર્ટરની જગ્યાઓ.

નાકસમામા લ્યો ડ્રૅપન લો નૃપ

હતી તે પત્રી એકસગળી
હારમા આમત્રિન નહેમાતો
તરિકે થી મનન અને
અમાન મહાના અપો હતા
અમારી પાછળ સહેરની
અગમ્ય વ્યક્તિઓથી ખડ
આપો ભરાઈ ગયો હતો.
સીનેમેન અને પ્રેસકેમેરા
વ્યવસ્થિતપણે હમીઓ લેતા
લતા હતા.

પ્રભુએ ચન્દ્ર આપેલા પછી જે મિત્રનુએ લવાય નાગતાં કહ્યું
કે 'આ હનામ મા' શને અને માગ દેશવાધવાને મગે છે, તેમજ
દિદમા ચ નદી મનાન શાનિપ્રવૃત્તિને મગે છે હુ તો માન તે સીમા
વાનુ ગોંગવ લ ન ગલો હુ સોપિમેટ મધ સામે મીધી કે આડમ્બરી
ગીતે જા તને કુદ દેરાવરાની ત મીમમા લગતની કોઈ સતા કાંચો
નાદિ. ગમે મોપિમેજનમા સાતિમર પ્રગતિતો મહાન કાર્કિમ આપે
જેયો હ અ ચન્દ્રક અને માનપત્ર હ માગ હવનના અમૂલ્ય સજા-
નણાપે સાચીવા જેની સાથે જે રકમ આપવામા આવી છે તે
આપની અમતિથી હુ જાત શાનિસમિતિને તેના ઉચ્ચ કાર્યોમા સદાય
કચ્ચા આપી દઈ આપણી મેત્રી અને ઉમ્મર પ્રમના સનરો વધુ
દઈ બનો જાતમા સાતિ-કારણ ઝીદાયાદ ચાઓ.

અમે ચાર વાએ ત્યાંથી આ-ચા પાચ વાએ કેટલાક ખાત
આમત્રિતો ગમે મોજન હતુ, એમા મુખ્ય તો મોખો સાતિસમિતિના
સજ્યો હતા. અમામતીઓ લેતા દરેક જણને દઈ ને દઈ મોજુ

પણુ ભાષણો પણ થયા ગેમ આદ થયા માડા આડે ઝટપટ મહાજ
જવાનુ હતુ વોકસ નામે રસિયન મન્કારમડી બધા મહેમાનો
માટે અમુક દિરસોએ પગિયો આધવા પ્રમગો ગોઠવ છે તેવા એક
પ્રમગ હતો સમૃદ્ધ ધ્યાપ યન્યનાવાજો તેનો ખડ વિદ્યાગ હતો પણ
અનેક પુરુષોથી ભરચક હતો મોઝકોનો જુદિવત મમાજ ત્યા એકન
થયો હતો દુગ્ધને ટેમન પર ઠડુ પીણુ, આસવ કે રીંગારેટ અપાતા
હતા ઘોડી વાગે તાગીઓ પડી નાનખડા મચ ઉપર પિયાના પાસે
એક માઇ નમન કીને ગોવાઇ મગીતથી આરભ થયો એ પડી
એક જુનાને આની માન કતથી ગીત સલગાવ્યુ અમે ખુનજ યાખી
ગયા હતા અને ક્યારે મુકામ પર જવાય તેનો જ વિચાર કરતા હતા
ત્યા પ્રજેગસ્તાનની એ કન્યાઓ મચ પર આી અને પાછળ એક
પુરુષે મારવાડી તાસા જેવા ડફથી તાન ઊપાડયો “તાતકધીના, ધીન્નક
ધીન્ને, તાતકધીન્ના, તાર્યે” એવુ કઇક લાગ્યુ પણ કન્યાઓના
અભિનયોમા અને હાથપગના લહેકા તેમ કમકામા કઇક કથક, કઈક
ભરતનાટ્ય જેવુ પૌર્વી મિશ્રણ પણ ધસી મનોહર હવા આપી મધુ
પડી એ જુવાનો રસિયન નાય કરવા આવ્યા વટોગ ચઢાવે એના
ચક્રો અને પગની ધમપછાડ અને એમના કાળા જૂદ સાથે તેમની
રમઝટ કરતી એકા પગની ચકરડીઓ તાડવ મચાવી ગયા

છેવટે એક અજન્મ નૃત્તઓ જોયો બાળુના બાગ્સાખમાથી ગુલા
ટિયા ખાતા, લથોડિયા લેતા એ વામન ખૂતગા મચ પર ચડી આવ્યા
કોઈનુ મો દેખાતુ નહોતુ પણ જન્નેએ ધીગામસ્તી એવી જમાની
કે હમણા તેમાનો એક જણ “બસ !” કહીને હાકતો હાકતો છૂટે
ચઇ જશે એવુ લાગ્યુ પણ ત્યા તો સૌની અજન્મખી વચ્ચે એ પત્ર
ઉપર ઊમેના ઊંચા આદમીએ માયા પરથી ગાઓ ઉતારી નાખ્યો

ઓતારી ! આ તો એક જ માનવીએ બે જણનો ખેડ બનાવ્યો હતો ! તેની પછિ આગળ વચ્ચોવચ્ચ માથા જોડ્યા ધાટના બે કચકડાના ગોળા હતા. તે વાંકો વળતો ત્યારે એ બે ગોંઝાયા એક બીજાને ખભે લળગી પડેલાં સાગે હાથ પણ બનાવટી સીતી લીધેલા માત્ર

વોકસભામાં એક જ માનવીએ બતાવેલો બે જણનો અદ્વિત ખેડ !

બે પત્ર અને બે હાથ પર ચોરસા ચડાવેલા તે જમીન પર પછાડે એટલે બે બહુકોની લડાઈ જોઈ હતી ! તેને ખૂબ તાળીઓ મળી. એ પછી ઘસ્ટ નાસ્તા અને ચાપાણીના ટેબલો પર સૌ ધસ્યા એટલે અમે ત્રણયાર જણે ચાવતી પકડી.

સોવિચેત દ્રષ્ટિએ કલાનું સ્થાન

[૧૨]

“કલા પ્રજાની સંપત્તિ છે અને તેના મૂળ પ્રજાના ઊંડામાં ઊંડા યશમાં પહોંચવાં જોઈએ. પ્રજાસમુદાય સમજે અને એ સમુદાયનો વ્યાસ મેળવે એવું તેનું સ્વરૂપ હોવું જોઈએ. કલા દ્વારા પ્રજાસમુદાયની ઊર્મિઓમાં, વિચારોમાં અને સંકલ્પશક્તિમાં એકય આવે અને પ્રજાને સચેતન બનાવે તેમાં જ કલાનું સાર્થકય છે” — લેનિન

તલ. ૬-૧-૧૫૩: સવારે જા વાગ્યે અમે સ્નાપાન વગેરેથી પરવારતે બેઠા હતા ત્યાં રૂઝિયાન ચિત્રલેખાઓએ દેખાવ દીધો. તેઓ દર્શકોથી પોતપોતાની જગ્યાએ ગોઠવી કામે લાગી ગઈ. ૧૦ વાગ્યે તેમનું કામ પૂરું થયું. તેમના કામ પરથી તેઓ વિદ્યાર્થી-કોટિની હતી એ મેં સમજી લીધું. ગણતરી એકે કંઈક સારી સફળતાથી નારો પાશ્વર્યહેરો કર્યો હતો. તેમનાં ચિત્રો પર હસ્તાક્ષરો આપી, તેમને વિદાય કરી અમે મિત્રાપખંડમાં પહોંચ્યા ત્યારે જનરૂં કે આ ઉત્સાહી ચિત્રલેખાઓએ દરેકનાં ચિત્રો ઉનાચ્યાં હતાં. દાઢીવળા સરદાર ગુરુશક્તિસિંહ અને કુમારેશ્વર પણ ગંધી ગયા નહોતા! શ્રી. ગીતા મલ્લિક અને માવતી બેડેકરનાં ચિત્રો સરખ થયાં હતાં. વધારે મજા તો શ્રી. વિનુભાઈ શાહનું ચિત્ર થતું હતું ત્યાં હતી. તેઓ તો મિત્રાપખંડમાં જ પેટી-ઝટિયો ચલાવવા બેસી ગયા અને તેમની ચમત્કારિક ક્રિયા સાથે જામી લેવા માટે તેને ચોમેરથી ઘેરીને ચિત્રલેખાઓનું ઘૂંટ ફલકો લગાવી બેઠું હતું. મને થયું કે હું એ આખું ચિત્ર મારી નોખમાં ખેંચી લઉં પણ

અમારા “ગેચ” ફોટી
ગિયન ચિત્રમેખા

શાગી. પણ દાર મરીતે ઉપ જાને એકે એક ખંડમાં ખીચી-
ખીચી કામ કરી એવા નકલો અને પ્રોફેસરોને જોઈને તેણે જૂનાપણું
• વિચાર્યું મળું.

પ્રોફેસરોના મુલાકાત ખંડમાં આકૃષ્ટ પીઠ વ્યક્તિઓ બેઠી હતી.
તાનિયાએ પ્રિન્સિપાલ અને પ્રોફેસરોનાં નામ સાથે ઓળખાણ કરવાં
પણ નામ એકે યાદ ગઈ એવું નેહાણું. માત્ર સિમેનોવ દિશ્માં
આવી ગયેલા તે યાદ ગઈ મળું. બેચાર જણની છાતી પર “સ્લાવીન
ચંદ્રકો” હતા અને તેમની ઓળખાણ “એડિટરિયન મિ.....” એ
રીતે અપાતી. એક-એ જણ પ્રોફેસર હતા.

એ પછી તેમણે મારે વિશે કંઈક જણવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કર-

અમારી દુભાષી તાનિયાએ આવી
મને કહ્યું કે “તમારે માટે આજે
આઈ કોલેજમાં સદા જોવાનું
છે.” થી રમણરામ દેસાઈને
સાથે આવવાની ઘણી મજા
હતી પણ તેમને સાહિત્યકારોની
મુલાકાતે જવાનું નક્કી થઈ
મળું હતું.

તાનિયા સાથે મોટરમાં કોલેજ
એક આઈ તરફ દોડ કરી એક
લાગે અને એક જૂના મકામાં પહોં-
ચ્યા. મોટરમાં બેઠાતાં બન્ને
અને અજાન રચનાવાળાં મકાનો
જોયા પછી કલાની જ મંથા
નાટે આ જૂનું અને સંકટાચ-
વાળું મકાન જોઈને નવાઈ

વિનુભાઈ
ટિપો કાતિ
છે ગશિયન
ચિનેખા
ઓ ઓ
પ્રચ ગને
આ લેખા
ગ્દી છે

વાથી મે હિંદની પ્રેમ સમ્બાઓના પ્રતિનિધિ તરીકે મારો પશ્ચિમ કુળનો અને પછી હિમેયુ ક એ રાત્રે મારે ગશિયાની કથાનિત્યક માલિની માગ ગ માટે જોઈએ છે એટલે હું તેનું સારંગી અવતોમ્ન કરવા માગુ મારો પત્નો પ્રત્યે હોતો કે અડીના વિદ્યાર્થીઓનો પ્રવેશનો અધિકાર રી ગતિ નક્કી થાતો જે જવામ મળ્યો કે 'આટ' હાઇસ્કૂનમાથી મેટ્રિક થઈને આવ તેમને જ આ કોલેજમા લેરામા આવે છે તો વર્ષ મુધી તેઓ જુલ જુલ પ્રોફેસરો પાસે કમરા અભ્યાસ એને નાનીમ પામે પછી છેલ્લા મે વર્ષ અકાદ એકેડેમિક્સ પામે રૂઢી એક ગ મી પ્રગતિ મોટું ચિત્ર કરી આપે તેની સસિદ્ધિ પર તને ડિપ્લોમા મળે છે આ મમન દરમિયાન તેને ખાનગી મમનો અદનો, શિષ્યવૃત્તિઓ ધનામો મોરે દાગ ઉત્તરન મળતુ જ રહે છે ડિપ્લોમા વાગુ તેનું ચિત્ર પ્રર્જનમા વીકાગય તો તેને એનું જ કામ આન રાખના માસિક મે દરર ઉમલ સુધીની શિષ્યવૃત્તિ મળે છે

આ કોલેજના પડના વર્ષના વિદ્યાર્થીઓનું ચિત્રકામ જોયુ તો હિંદની અરકારી ચિત્રશાળાઓના 'ડિપ્લોમા વર્જના કામ કરતાં પણ

અમારી દુભાષી તાનિયા

અને તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિથી જોયા વિદ્યાર્થીઓનાં એકમતા, તાલીમ અને તત્પરતા પણ પ્રશંસનીય હતાં. મેં એક વિદ્યાર્થીની સ્કેચ બૂક જોવા માગી તો તેણે શરમાતાં મરમાતાં પોતાના ચિત્રકરને આપી. એ સ્કેચ બૂકને પાને પાને ફોવા એક શુદ્ધ ચોટદાર આલેખનો હતા.

આ વિદ્યાર્થીઓ ચાતુર્યોપાનિયા, ગાનિકા અને પુસ્તકો માટે ચિત્રો કરી કમાણી કરી ચક્રતા હતા. અને અમ્યાસનાં વર્ષો પૂર્ણ થઈ જતાં તેમને જ્યાં શોધવાની મુશ્કેલી જ રહેતી નહિ એટલે ભાગે તો તેમણું સ્થાન નક્કી થઈ ગયું હોય, નહિ તો “આર્ટ સુનિયન” તેની સંભાળ લેવા એકું જ છે! તે પોતાની વાચકાન મુશ્કેલી નોકરી

અદિયાતું લાસું-
પૂરી પાકી દ્યો-
ટી અને દરેક
મૂનિની ગુરુવચ્ચ
મંપૂર્ણતા ભામે
જ આપણી કલા-
શાળાઓમાં જોવા
મળે છે. માન-
વધાનનો સર્વાંગ
ક્રિયાશીલ ગ્રિ-
નિમાં તેમજ રિય
સ્તામાં સાદરા
ચિતાર આપવા-
નામએની. શક્તિ
આ અર્થ કારક
હતી. મેં બધા
વર્ગો બહુ દારથી

કરવા માગે તો તે પણ મળે. જો તે છૂટક ચિત્રોથી પોતાની આજીવિકા મેળવવાનું પસંદ કરે તો થાય એટલાં ચિત્રો “યુનિયન”ને પહોંચાડે અને “યુનિયન” અઢી ટકા જેટલું જુગ્ગ કમીશન કાપી લઈ તેનાં ચિત્રો વેચી આપે, તેનો હિસાબ રાખે અને તેને જોઈએ તો અગાઉથી પૈસા પણ આપે. તે ઠાઈ ભગ્ન અને મોટું ચિત્ર કરવા માગે તો તેના પ્રવાસ માટે કે એકાંત જગ્યા માટે “યુનિયન” ગોઠવણ કરી આપે.

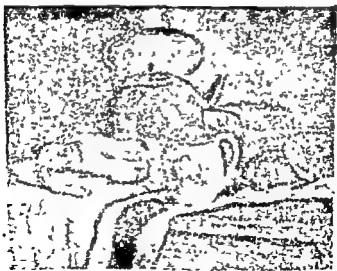
સિલ્પપ્રતિભાના વર્ગો પણ એ જ કોલેજના એક ભાગમાં હતા. તરુણો અને તરુણીઓ કારીગરના પોશાકમાં મોટાં માનવપાત્રોને રૂપબદ્ધ કરી રહ્યાં હતાં દરેક ખંડની તસુ ચે તસુ જગ્યામાં સમાસ કરી વિદ્યાર્થીઓ કામ કરી રહ્યા હતા. એક એક વર્ગમાં અભ્યાસ માટે ચાર ચાર પાત્રો તૈયાર હતાં. જેડિયાં માનવપાત્રોની બેઠકો પણ અભ્યાસ માટે ગોઠવી હતી. બાણિક અને વૃદ્ધ, બે બહેનો—એમ જ્યતાં સમૂહ પાત્રો ચિત્રોનાં સંવિધાનમાં તેમને નથી દ્રષ્ટિ આપતાં હતાં.

“ડિસેમ્બર” મળે કે તરત મળે તે કલાકારને ‘યુનિયન’ ૫૦૦ રૂબાસ નિયમિત આપવા તૈયાર છે. વધુમાં વધુ ૨૧,૦૦૦ રૂબાસ સરસ કામ કરનાર મેળવનારા પણ પડ્યા છે. આવી સંપૂર્ણ કોટીની તાલીમ આપનારી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓનો ખરો પાયો તો પ્રાથમિક હાઈ સ્કૂલમાં નંખાય છે. કોલેજમાંથી અમે તુરત હાઈસ્કૂલમાં ગયા. ત્યાં પણ નાતાલની રમ પડી મઠ હતી છતાં પ્રોફેસરોએ મારે માટે ખંડો ઉઘાડા રાખ્યા હતા. ત્યાં તો કળા માટે ચૂંટાયેલા પ્રાંતપ્રાંતના વિદ્યાર્થીઓની એક ઝાતરાળા પણ હતી. ત્યાં મફત ખોરાક અને ઘર કરતાં પણ વધુ સુખસગવડ અપાય છે. એનો ખર્ચ છોકરાં મોકલનાર “યુનિયન” વેડવો પડે છે.

આ હાઈ સ્કૂલમાં પ્રાથમિક શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાર્થી દાખલ થાય છે. પોતાના ખાસ વિષયનો દૈનિક પણ કલા-

૧૫૬ :

કોનો અભ્યાસક્રમ પૂરો કર્યા પછી તે ભાષા, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ વગેરે વિષયોના દ્વાસો પણ ભરે છે. આ વિષયો સાથે તે મેટ્રિક થઈ ખાસ વિષયની કોલેજોમાં ગય છે. તેમનાં ચિત્રો અને સિલ્કપ્રિન્ટો જોઈ એમ જ લાગે કે ખાળકોને જીવનનું કોઈ મહત્ત્વ સ્વપ્ન દ્વાય લાગ્યું છે. સર્જનનો દ્વાસ અને સર્જનની પ્રેરણા તેમના પ્રયેક કાગળમાં કળાકર્તા દ્વાસ આપો દિવસ મેં કંઈ ખાધું નહોતું. એકાદ વાર લીલેલી વદા અને ખિરકાટા પર વખત ક્યાં ચાલ્યો ગયો તેની અને ખમર રડી, નહીં - ૧૯૧૭માં સોવિયેટ સમાગમી દ્વાસની કોઈ પરિપાટી સ્પષ્ટ નહોતી. કુરોપની દ્વાસમાં જે નવો ઉદ્ઘાટન થયો છે તેનાં બધાં

“પદાર્થચિત્ર”-ગોરકી દાસ્તદેહની પંદર વર્ષની ઉંમરની લારિયા ટેવટલ નામે વિદ્યાર્થિનીએ કરેલું આ ચિત્ર “સંઘર્ષ વિપ્રતી”- ના શિશુપ્રદર્શનમાં પ્રથમ પારિતોષિક પામ્યું હતું.

સોવિયેત દ્રષ્ટિએ કલાનું સ્થાન : ૧૫૫

સ્વરૂપોનો ત્યાં પ્રચાર થઈ ગયો હતો. રચનાસ્વરૂપો, ભાષાસ્વરૂપો અનામી ચિત્રોગ્રહનું જ હતું. પણ ૧૯૩૦ માં નક્કી થયું કે સોવિયેટ સમાજની કલાનું સ્વરૂપ વાસ્તવચર્ચા જ રહેવું જોઈએ. તેના આગળ પડતાં લક્ષણો પ્રતીત થવા માંડ્યાં હતાં. સોવિયેટ કલાકારો મોટે ભાગે પદાર્થોનાં ધનસ્વરૂપો દ્વારા પોતાની સર્જનાત્મકતા વિકાસાવતા હતા. કેટલીક વાર તેઓ સપાટ રીતે અથવા સોભાકૃતિઓનો ઉપયોગ કરે છે પણ તે પ્રધાન લક્ષણ નથી. સમાજશક્તી કળા માટે એટલું તો નિશ્ચિન થયું છે કે તેનો પૂર્ણ અને સફળ વિકાસ કરવા માટે સેંકડો વર્ષોથી ક્ષય કળાઓમાં જે મહાન પ્રગતિ થઈ છે તેનું જીંદું જ્ઞાન અને અભ્યાસ જરૂરી બન્યાં છે તેમજ તેના પ્રયોગો કરનાર સર્જકમાં સમાજલક્ષી માનવવાદનું તીવ્ર ભાવ હોવું જોઈએ.

સોવિયેટ કલાનું ધોરણ ખીખ્લો કોકશાસનની પેઠે જ નક્કી કરવામાં આવે છે, તેમજ તેનો અમલ પણ એ જ રીતે થાય છે. આથી તેના અગ્રણીઓની જવાબદારી જોડી જતી નથી. ૧૯૩૨ માં કલાકાર સમાજની માગણી પરથી “કમીટી ફોર આર્ટ એફેર્સ” (કલાવિષયક કાર્યોની સમિતિ) નીમણું, જેનું લક્ષ્ય કલામાં સમાજવાદી તરત્વોનો અને રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપોનો વિકાસ કરવાનું છે. દેશની સર્વ કલાસંસ્થાઓ સાથે તેનું ગાઢ જોડાણ અને તેનો સહકાર છે. આ બધારણથી જે ઉગ્ર અને નિખાલસ ચર્ચાઓ થઈ તેથી ઘણી માન્યતાઓને આઘાત પહોંચે એ તદ્દન સંભવિત અને સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ ત્યાર પછી સોવિયેટ રંગમંચ, સોવિયેટ સિનેમા, સોવિયેટ સાહિત્ય, સંગીત અને લોકકલાઓ વગેરેમાં જે પ્રયત્ન જુલાન આવ્યો છે અને નાઝી આક્રમણમાંથી એ સર્વ જાગરી શક્યાં છે એ જોઈ સરકારી નીતિનું સાર્થક્ય કબૂલવું પડે છે. એ નીતિથી સોવિયેટ કલા અને કલાકારનાં ધ્યાન અને સ્થિતિમાં આસમાન જમીનનો ફેરફાર થઈ ગયો છે.

સ્તાલિન, ઝ્દાનોવ અને અન્ય સોવિયેટ નેતાઓ કળાની સંસ્થાઓ

માટે કેવળ કરાવે અને બંધારણો આપીને બેસી રહ્યા નહિ પણ બહુતે વાર જાતસંપર્કથી અને અંગત સલાહથી તેના અર્થતંત્રમાં અને ચેત-
દેવંત્રમાં તેમણે ફાળો આપ્યો છે.

સોવિયેટ કક્ષાનું જાણીતું સૂત્ર છે. “Art for and of the people” એટલે કે “જનતા માટે જનતાની કલા” હોવી જોઈએ. આથી લોકકલાઓના સર્વ પ્રકારોને બહોળા પ્રમાણમાં પ્રોત્સાહન મળ્યું છે.

સોવિયેટ કક્ષાકારે ચેતાના સમકાલીન જીવનમાંથી મહાન પ્રસંગોનાં અને નેતાઓનાં ચિત્રો કરતાં ચાકતાં નથી. તેમના નવીન સમાજની સાંસારિક અને ઔદ્યોગિક સિદ્ધિઓ તેમજ વિપુલ ઉત્પાદનશક્તિ તેમને કાંઈ પણ પુરાણો કે કાવ્યો કરતાં વધુ ઉત્તેજના આપી રહ્યાં છે. વળી પ્રજા તેમનાં ચિત્રોમાંનું વાસ્તવિક પ્રતિબિંબ ઝીંકી શકે છે. તેમજ ચિત્રો જોવાનો રસ ખીજ કાઢ પણ પ્રજાને સ્પર્ધામાં ઉતારે એટલો વધી ગયો છે.

લોકકલાઓનાં જૂના નમૂનાઓ કાળજીપૂર્વક એકઠા કરી સંભાળથી રક્ષવામાં આવે છે. રશિયામાં બે લાખ જેટલા લોકકલાના ઉપાસકો જેવા કે હાડકાં પર નકશી કરનારા, ગલીચા કરનારા, ધાતુકામ જાણનારા ભરત ભરનારા લાખ અને જડીબુટ્ટી વગેરેમાં અદ્ભુત કામ કરનારાનાં મંડળો છે. ઉત્તર ધ્રુવના પ્રદેશોમાં શિકારની ઝડપ પૂરી થાય ત્યાં ૧૫૫ જેટલા કક્ષાકારે એક કરખાનાના કલામૃદમાં શિયાળાની ઝડપ દરમિયાન અદ્ભુત દાથીદંતની કોતરણી, નકશી અને ભરતના નમૂનાકરે છે. આવે સમયે ચિત્રાલયો અને નાનીગોટી કલાશાળાઓ કામદારો, ખેડૂતો અને ધંધા-ચીંઓનાં ટોળાંથી ભરચક્ર જની જાય છે. વિવિધ કલાઓના આનંદપ્રત્યેક જન આત્મસ્ફૂર્તિ, ધૌદ્ધિક તાઝી અને રાષ્ટ્ર વૈભવની સ્થેર માણે છે.

તે સાંજે ભારતીય હતાવાસમાં સોને પાટી દતી, ત્યાં એક રસિ-
ધન “આર્કટિકટ” મળ્યા. અમારી હોટલ “સોવિયેટરકાયા”ના તે
વિધાયક હતા અને એ કામ જણ્ય તેમને “સ્તાલીન ગ્રાંજ” મળ્યું

હતું. તેમણે રશિયાનાં ઉત્તમ મકાનોનું આલ્પમ અમને બતાવ્યું. આ આલ્પમ જોતાં કોઈને પણ સમગ્રય કે રશિયા પાસે બવનનિર્માણની પણ એક અનોખી અને પ્રભાવશાળી પ્રણાલી છે.

રાજદૂત શ્રી. મેનન અત્યંત સરળતાથી અને નિરાડંબરપણે સર્વની સાથે બેઠા અને વાતો કરી. એ પાર્ટિમાં સોવિયેટ રાજપુરુષ મલિકે હાજરી આપી હતી. આવો સહચાર સાધારણ રીતે ભાણે જ પીળા દૂતાવાસમાં જોવા મળે છે. તેમણે તો એક ભાષણ પણ વાંચ્યું હતું. ડૉ. કીચકુ પણ બોલ્યા હતા. એ વખતે ત્યાં અમેરિકન પત્રપ્રતિનિધિઓ બેઠા હતા.

રાત્રે ડૉ. કીચકુના ખંડમાં સુભા યજ્ઞ. અમે સંયુક્ત ખેતીના પ્રયોગો જોવા “પીસ કમીટી” પાસે ભાગણી કરી હતી; પરંતુ ઉત્તર પ્રદેશોમાં સર્વાંત્ર હીમપ્રસાર હોય કશું જ જોવા મળે એમ નહોતું. એટલે દક્ષિણમાં જ્યાં સૂર્યપ્રકાશ અને લીલોતરી હોય એવા કોકેશસ પ્રદેશોમાં જવાનું હવે હું હતું. એ માટે સવારમાં ચાર વાગ્યે એરોપ્લેનમાં એક હજાર માઈલ જઈ દૂર દક્ષિણમાં જ્યોર્જિયા પ્રજાસત્તાકના ટીફ્લીસ નામે નગરમાં અમારે પહેલું મથક કરવાનું હતું. ડૉ. કીચકુની તબિયત નાદુરસ્ત હતી અને પીળા દિવસથી તેઓ ધરપીતાલમાં જઈ રહેવાના હતા એટલે આગળના પ્રવાસમાં ડેપ્યુટી પ્રમુખ તરીકે ડૉ. કુમારાપ્પાનું નામ સર્વાનુમતે મંજૂર થયું.

અમારા પૈકી બેરીસ્ટર આચાર્યને તેમનાં અગત્યનાં કામોને અંગે વહેલું કલકત્તા પહોંચવાનું હતું. તેમણે રાત્રે જ સૌની વિદાય માગી લીધી પણ તે પહેલાં હાજર રહેલા બધા પ્રતિનિધિઓ “ભારત શાંતિ સમિતિ”ના રીતસરના સભ્ય બન્યા અને “સોવિયેટ પીસ કમીટી” ઉપર એક સંયુક્ત સ્ટેટમેન્ટ મોકલ્યું.

આવી અમારી પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે મોસ્કો રેડિયોના સ્ટાફે હોંટસની એક રૂમમાં રેકોર્ડિંગ યંત્ર મોડની વારા-ફરતી દરેક સભ્યને બોલાવી તેમના અનુભવો પર થોડી ચિનિયોનાં વાયુપ્રવચનો ઉનાયોં હતાં.

ન સમજે એટલે બે દુશ્માણિયા વાસદેવતી લાજણનાં વાકયોના તરજૂમ કરતા જાય એમ જાણુ છાંતું આપ્યું. પછી તે કમળાં જાણુ છાંતું એમ ધાર્યું પણ તુલ્ય વોકસ મંડળની સલામો જવાનું હતું. દિમન બેગી કરીને સૌ સાથે જસમાં ચડ્યા. પ્રાસ્તાવિક પરિચયો. યથા ધણી જ્યોતિયાના વિકાસની દિશા સર થઈ. એ દિશાથી જમને એ આખા રાજ્યની વિવિધતાનો અને શક્તિનો સુંદર ખ્યાલ મળ્યો. એ તેની વિશ્વ સિદ્ધિ હતી. જ્યોતિયાઓ ૭૦ થી ૮૦ લાખ મુસલમાન વસ્તી છે એ પણ જાણ્યું. પછી તે કાલનો વિચાર કરવા મન તૈયાર નહોતું. પણ દિવસની કાંઈ જાણે ચઢી હોય એમ રાત વીનારી.

કોકેશસને પેલે પાર

[૧૩]

તા. ૮-૧-૫૩ની સવારે, સ્લાવીન અને તેના સાથીઓએ જૂનમાં જાપાનનું કરી ઝુલેલ ચઢાવી હતી તે જાપાનનું જોવા જમે ગયા. સ્લાવીન જ્યોતિયા પ્રેમનો વાની હતો. તેણે પંદર વર્ષની વયે માતાપ અને ઘર છોડી રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં કંઈક જાણ્યું હતું. અત્ય સંગઠનશક્તિ અને સાહસિકતાથી તેણે લેનિનનો વિશ્વાસ અને અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. સાલીયા સાથે પ્રવાર કરવા ૧૯૦૩ માં તેણે “આઝોલા” નું પ્રકાશન અને સંચાલન ઉપાધી લીધું હતું. આ પ્રકાશન રચાન મધ્યસ્થ સંરચના લેનીન સંપાદિત “પ્રોગ્રેસરી” થી જીને નંબર હતું. આને માટે સ્લાવીને ડેલ્લી ગુમા, સાવધાની અને જોખમ વડોય

હરો તેનો ખ્યાલ તો એ છાપખાનાની જગ્યા જોતાં આગ્યો. જ્યોર્જિયાની સરકારે એ મકાનને પૂર્ણ સ્વપ્નમાં સાચવી રાખ્યું છે અને તેની સાથે જોડાયેલી વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો, તવારીખો અને ઘટનાઓના લેખ તેમાં ચોખ્ખ રીતે પ્રગટિત કર્યા છે.

શહેર બહાર રેલ્વે કામદારોનું એક મૂપકું હતું તેને સુધારવા માટેનો દેખાવ પૂરતો એક નકશો તૈયાર કરી સ્તાલીને મકાન બાંધવાની રજા મેળવી. મકાન બાંધાઇ રહ્યું એટલે કેટલાક મજૂરોને જોડાવી નીચે

એક ભોંયફું કરાવ્યું. એ મજૂરોને રજા આપીબાજુમાં એક કુવો જોડાવ્યો. પછી ભોંયરાની બાજુ એક બીજો કુવો થોડેક ઊંડે જોડીને બંધ રખાવ્યો. આમ છટકે છટકે ઊંડા માર્ગ તૈયાર થયા એટલે બે કુવાને સાંકળતો માર્ગ કાર્યકર્તાઓએ હાથોહાથ

ટિક્લીસમાં જૂરાઈ છાપખાનું

તૈયાર કરી નાખ્યો. છાપખાનું થંન કોઈકે તરફીમથી જર્મનીમાંથી સર-હદમાં દાખલ કર્યું અને કટકે કટકે આ બંજલામાં પહોંચાડી ભોંય-ગમાં જિલું કરી દીધું. પછી બંજલામાંથી ભોંયરામાં જવાનો માર્ગ બંધ કરી દીધો. માત્ર વચ્ચેવચ્ચે એક નાનું બાકોઈ ખોરાક પહોંચાડવા રાખ્યું. એક કાર્યકર્તાની માશીએ બંજલાની માલિકણ તરીકે નામ લખાવ્યું. તે બંધાને માટે ખોરાક પહોંચાડતી. ભોયરા સુધી એક વીળળિડ ચંટડી હતી. ત્રણ વાર વાગે ત્યારે સજ સલામત સમગ્ર અને ખાવાનું નીચે આવે.

જૂરાઈ કાર્યકરો કુવા માર્ગે જિતરી છાપખાનામાં આવજા કરતા. કોઈ મણુ ચંકામીન દિવસાલ થતી લાગે કે તરત જ પેલી બાઈ એક

*

†

‡

પ્રવાસ માટે ડેટલાક પામે જોઈએ તેવા ઓવરકોટ નથી એ જોઈ “ પીસ કમીટી ” એ ડેટલાક ઓવરકોટ મોકલી આપ્યા હતા. અમારા જૂટનાં તળીયાં પણ નીચેની દંડી ગ્રીવના પૂરનાં નથી જોઈ દરેકને તેની ઉપર ખીંચી ઓવરસ્ટ્રીક પહેવાવ્યા. હોટેલના આગમમથી બહાર નીકળવાની પગ કંપારી ઉપજાવતી હતી પણ આગળ શું જોવાનું છે તેના કુતૂહલે નવી દિશા આપી. હવે પ્રગ જવાની વાત ઊડી ગઈ. સામાન પેક કરી નાખ્યો. કોશી નંગારી, જરા સ્વચ્છ થઈ પથારીમાં પડ્યા ન પડ્યા ત્યાં ત્રણ વાગે ટેલિફોનની ઘંટડી ગૂંચળી. “ મિ. દેસાઈ અને મિ. રાવળ તમાર થઈ નીચે આવી જાઓ. જરૂરનો જ સામાન હેન્ડબેગમાં લઈ બાકીનો છોડીને આવો. ” ઓવરકોટમાં લપાતા અને પરપર બીસાતા અમે મોટરમાં ફર્યા. મુખાએ એ મોટરમાં ગરમ હવા આપવાનું સાધન હતું. સ્વંયમાં ઘેરાયા હોઈએ તેમ અને નિશ્ચય પડ્યા ગયા.

“ એર પોર્ટ ” ઉપર એ વિમાનો તમારે હતાં નામો બોલાયાં તેમ બાર બાર જાણી નુકડી દરેકમાં વહેંચાઈ ગઈ. વિમાન પણ ફરીને ઊભું થઈ ગયું હતું. અંદર જરાય ગરમી લાગતી નહોતી. ક્યાંક પછી તેમાં ગરમ હવા ફેલાઈ ત્યારે ખડાં જીવનાં થાય એમ સૌ બોલવા લાગ્યા.

ત્રણ કલાક વિમાન નીચે ઊતર્યું ત્યારે રોગચેવના બગદાર “ એર પોર્ટ ” પર સરસ તડો હતો. પણ ઠંડી હવાના વાયરા આકરા હતા. અમારી તાકાનનો સારો ખ્યાલ હવે યત્નભરેને મળી ચૂક્યો. દત્તો એટલે એરોપ્લેનના દાદરા મુઠ્ઠી એક બસ આવી. તેમાં સૌને એસાડી આપે દેખાતી હોટેલમાં લઈ ગયા. ત્યાં અંદર ગરમાગરમ ચા, દૂધ ટોસ્ટ અને અંધી જાનની ગહનની સગવડોમાં ક્યાંકનો સંગીતભાવ વિગમ જાણે. ફરી પાછા બસમાં એની “ પ્લેન ” મુઠ્ઠી પડેલા અને તેના પેટમાં પુગલા. દાઝાઓ અને જોડું તે કોઈએ જઈતો દીર્ઘચિ-

ખગે નીચે' નાનકડા સ્વેત તંબૂઓ પેઠે પથરાઈ રહ્યા હતા. ડોકેશ-
સની ધારે વટાવ્યા પછી કાળા અમુદને કડિ 'ઊતરતી તેની ગિરિકં-
નરાઓની મુંદત્તા બેવા મંગો. એ માર્ચલીય પ્રદેશનું દૃશ્ય અવર્ણનીય
લાભુ.

બરાબર અડી વાગ્યે ન્યોનિયાના પાટનગર ટીફ્લીસના "એર
પોર્ટ" પર વિમાન ઊતર્યું. પા કલાકમાં અમારું બીજું વિમાન પણ
બેડમાં આવી ખડું થઈ ગયું. સામેથી ટીફ્લીસની શાંતિ સમિતિના
સભ્યો એક ખસ લઈ તુરત આવી પહોંચ્યા. તેમાંના એક—એ જણ લાંબુ-
તૂટ્યું અંગ્રેજી બોલતા હતા. સ્વભાવ અને મુદ્રામાં ઘણી મીઠાશ હતી.
પ્રથા મહેમાનોને એક મોટી બસમાં લઈ તેઓ એક કલાક શહેરની
"હોટલ એરીએન્ટ" માં અમને લઈ ગયા.

ટીફ્લીસનું ગ્રામ્યોન નામ 'ગિલીરી' (મીઠું હૃદય) છે. અને દ્રામ
વગેરે વ્યવહાર જેતા મુંબઈ સાંભર્યું, પણ સ્વચ્છતા અને સભ્યતામાં
આ શહેર ઘણું આગળ હતું.

હોટલમાં શિરસ્તા મુજબ દરેકના પાંસપોર્ટ તપાસાયા અને રહ-
નગરમાં નેધાયા. પછી સૌનાં નામો બોલી પાછા આપની વખતે દરે-
કને તેના રૂમની કૂચી આપી. હું અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ રૂમ
નંબર ૫૮ માં સાથે જ ગયા. અહીં પણ અમારા ખંડમાં ફૂલપોતનું
એક મોટું સુંદર ચિત્ર હતું. રૂમમાં હવા ગુમરાતના શિયાળા જેવી
હતી એટલે અમે થોડાં કંપેડાં એછાં કરી શક્યા. રૂમની હવા મરમ
રાખવા વરાળની નળીઓની અહીં જરૂર નહોતી. "હાશા!" કરી લાંબા
થઈ પડ્યા ત્યાં સેક્રેટરીનો ફોન ગાંજ્યો : "નીચે ડાઈનીંગ રૂમમાં આવી
જાઓ!" કથવાતે મને અંમે નીચે ગયા.

ત્યાં તે "ટેસ્ટ" અને આવકારનાં બાપણો રાઈ થઈ ગયાં હતાં.
સ્વાગત કરનારા પણ જંમલામાં સાથે બેઠા હતા. મોસ્કો પીસ કમીટીના
આરેક સભ્યો અમારી સાથે આવ્યા હતા. તેઓ ન્યોનિયાન ભાષા

૬૬૨ :

ઘંટડી વગાડતી એટલે આંચા-કામ બંધ થઈ જતું અને કાર્યકર્તાઓએ પત્રાપત્રનું થઈ જતા. કોઈ કોઈ વાર એવું પણ બનતું કે ઉપર રાંજની ચોલીસ વાતચીત કરી એડી હોય અને નીચે કાર્યકર્તાઓ ચૂપ થઈ બેસી હોય.

એ છાપખાનું ચાર જણની મંડળી સંભાળતી. કોમંડરુ ખારીન એ કમીટીમાં હતો. ખરા અને ખોટા કૃત્રા વચ્ચેનો ગાળો એણે હાથોહાથ પ્રતરી નાખ્યો હતો.

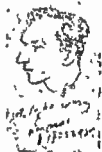
એ છાપખાનામાંથી પાંચ-૭ હજાર નકલો બહાર જતી. ચોલીએ તેની તપાસ કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. એક વાર કોઈને આંસપાસ-માંથી પત્રિકા જડી એટલે મકાન પર સંકા મઈ. પણ ત્યાં કશું ન જણાતું મકાનને આગ લગાડી કૃત્રા જોયો પણ તેમાં જનરવાની કોઈની દિમ્મત આવી નહિ એટલે સગળતો કામગનાખ્યો. એ કામગ પાણી કુપી ન જતા નકલી કૃવાના માર્ગમાં ગયો. એટલે ખોદકામ કરતાં 'ભાષણ' અને મંત્ર હાથ આપ્યાં પણ કોઈ પકડાયું નહિ. આમ ૧૯૦૬ માં પત્રિકા બંધ થઈ પણ ૧૯૩૭ માં આ જગ્યાને અસલ પ્રમાણે રચનાં સાચવીને આમેદુલ્લા જાગવી મળી છે. તેની નાની પ્રતિકૃતિઓ દેશમાં ઢેરઢેર મનાવેલાં મ્તાલિન મ્યુઝિયમમાં મુકાઈ છે એટલે આ સાહસકર્મની કથા દેશનો એક એક બાગક જાણે છે. અમે એ જગ્યાનું રસપૂર્વક અવલોકન કર્યું. આવે દેશાણે પણ એક નિષ્ણાત દર્શક બાઈ હાજર હતી.

ત્યાંથી અમે "એલેક્સ એન્ડ પાયોનિયસ" (જિગતી પ્રતિમાન પ્રગતનો મહેલ) જોવા ગયા. આવી સંસ્થાઓ ઢેર ઢેર છે. મેરકોમાં અમને તક મળી નહોતી એટલે અહીં તે માટે ખાસ યોજના રાખી હતી. નાતાયની રમઝો દોવાથી ધણી કાર્યક્રમો બંધ હતા. છતાં ત્યાં પિન્નાળીસ નેટ્સો વિષયોમાંથી જેમાં આગકને રસ પડે તેમાં મળ અને મદદ સંસ્થા મેનરવાની સંપૂર્ણ યોજના છે. તેમની નાટકયાગા બાલ

પ્રેક્ષકોથી ભરપૂર હતી તેમની મંદિરાં નિષ્ફળત દ્વાકારો દર્શાવે હતા. પૂતળાં નાટ્યમાં બાળકથાઓનાં પાત્રોનાં અને પ્રાણી પાત્રોનાં સંવાદો અને અભિનય મોટાંઓને પણ રંગને આપે એવાં હતાં.

ત્યાં સુરેરાંશ ૮૦૦૦ બાળકો લાલ લેતાં હતાં. આમુદાયિક ઉત્સવો અને પ્રવૃત્તિઓનો તો પાર નહોતો. શિક્ષકો, દ્વાકારો, વિતાનીઓ, યાંત્રિકો અને માનસપરીક્ષકો તેમની તહેનાતમાં હતા. મોટા ઉત્સવો વખતે કે સંગીતનાટકો વખતે ૧૨૦૦૦ રોટલા બાળકો બેમાં થઈ જતાં. અર્કાથી તાલીમ પામેલાં બાળકોની મહત્ત્વની ધર્મી બીજી સંસ્થાઓમાં જઈ તેમનો રંગ દેખાવે. બાળ-બગીચા વિશે જ્ઞાન આપનારાં મેદાની રમતગમતોનાં, યંત્ર અને વિજ્ઞાનના પ્રયોગો કરનારાઓનાં તેમજ ભાષા, સંગીત અને નાટ્યનાં વર્ણવો બીજી હજારો શાળાઓ સાથે સંપર્ક સાધતાં હતાં.

શિક્ષકના બાલ-સંસ્કાર ભવનના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. દેરીયાનજી

જે જગ્યામાં આ સંસ્થા હોય છે ત્યાં એક કાળે જૂનાપૂર્વ રાજાનો મહેલ હતો. તેમાં ૨૦૦ ખંડ હતા. આ દેકાણે દેશના ગમે તે પક્ષિનાં બાળકો માટે બધી વિદ્યા, આનંદ અને ઉચ્છેત્રનાં દારો ખુલ્લાં રહેતાં. આથી દરેક બાળક પોતાનામાં રહેલી શક્તિઓ અને વિચારોને સ્વતંત્ર વિહાર આપી જીવનમાર્ગ નિર્મિત કરી શકે એવી તક અને મળતી. આ બધું તેને કોઈ પણ જાતના મૂલ્ય વિના મળતું. જ્યાં ૧૮ વર્ષના શાળામાં બસુના દરેક બાળકનો કુરસદનો સમય વિદ્યા, બુદ્ધિ, અને ઉચ્છેત્રની શક્તિ ખીલવવામાં જતો. વિશિષ્ટ મામલ-શક્તિઓનું આ એક મહાન ક્ષેત્ર હતું.

ધણા શિક્ષકો બીજી સંસ્થામાં નોકરી કરતા છતાં અહીં સ્વયંસેવક તરીકે આવતા. કેટલાક નિષ્ણાતોને સમય પૂરતો પગાર મળતો એ સૌને

પોતાના કાર્યની અને ફરજની પૂર્ણ માહિતી હતી. તેમાંના દરેક પાસે યુનિવર્સિટીની તાલીમ, બાલચિકિત્સા અને શિક્ષણસાધનો અનુભવ હતાં. આ સંસ્થા આખો દિવસ ખુલ્લી રહેતી અને બાળકો તથા શિક્ષકો અદલાતા જતા.

ત્યાંના શિશુવર્ગમાં નાતાલનાં ગીત ગાયતાં હતાં. “સાન્તા ક્લોસ” અનેવા શિક્ષક બાળકોને હાથમાં વળગાડી ઘૂમરીઓ લેતા હતા. તેમણે અમને જોઈને એકબે જણાનો હાથ પકડી અંદર ઘૂમાવ્યા ત્યારે બાળકોમાં આનંદની મોટી લરની ઝીછળી અમે પણ ભાવદશ બની ગયા હતા. આવી રીતે આપણા દેશમાં બાળકો સાથે મુલાકાત આપનારા ગાય કે કૂદે એવું ક્યારે જોવા મળશે! ત્યાંની એક સ્ત્રીશિક્ષિકાને અમારાં માલનીમાઇ એકેકરે ઉમંગમાં આવી સુંબન ક્યું ત્યારે તો ‘હુ...રુ...રુ...’ ના ખૂબ પોકારો થયા.

કસરતશાળામાં પિયાનો હતો. મુરાવટોના તાલ સાથે કન્યાઓ અને બાળકોએ જે કસરતો કરી તેમાં અંગસૌન્દર્યના કુવારાએ હસતા હતા. તેમણે અમારા સ્વાગતમાં એક સમૃદ્ધગીત ગાયું.

ત્યાંના પુસ્તકઘંડારમાં છોતરે હજાર પુસ્તકો હતાં. ન્યોર્થઅન સાહિત્યમાં દિંદી રામાયણનો રશિયન ભાષામાંથી અનુવાદ કરેલો જોયો. નવું જણવાનું એ મધ્ય કે અમારા મોઝેકોના કુલાષીઆ ન્યોર્થઅન ભાષા પૂરી સમજતા નહોતા. તેમને ન્યોર્થઅન કુલાષીની જરૂર પડતી હતી. આમ છતાં પ્રખ્યાતી ભાવનામાં અને રાષ્ટ્રમતિમાં સમાનતા અને એકતા સમરસ હતાં.

આની સંસ્થામાં લેડીન અને સ્તાલીનનાં જીવન દર્શાવતા પ્રદર્શન -ખંડો હોય જ. એ ખંડોની સંગવટ અને મોકલણ અઘ્યાસપૂર્ણ હતી.

સાહિત્યના ખંડમાં અને જનનના ત્રણ સાહિત્યકારોની છબીઓ જોઈ. ત્યાં પ્રત્યેક મહાન કવિ કે લેખકની તિથિ વખતે તેનાં પુસ્તકો, ચિત્રો અને સાહિત્યનું વાચન થતું. તેમજ દસ્તાવિજિત પત્ર નીકળતું તેમાંના

જિમતા સાહિત્યકારોએ અમારો સત્કાર કર્યો અને તેમાંના એકે છબીઓ પાડી.

અમે સમજમ ત્રણ વાગ્યે પાછા મુકામ પર પહોંચ્યા. જમીને જરા થાક કિતારવા આડા થયા પણ તુરત એક કાપડનું કારખાનું જોવાનું હતું. ત્યાંના એન્જિનિયરે અમારું સ્વાગત કર્યું. થોડી વારે “ લોકલ ટ્રેક સેક્રેટરી ” આવી મળ્યા. આ કારખાનું ૧૯૩૭માં શરૂ કરી ૧૯૪૮-માં સંપૂર્ણ બનાવ્યું હતું. તેનો માત્ર બધા રશિયન દેશોમાં જતો હતો. બધા જ યત્રી “એવિયેટ મેક” નાં હતાં. ન્યોર્થ આ અને બીજા પ્રતિના કામદારો પણ ત્યાં કામ કરતા. કામદારો માટે નાટ્યગૃહો અને રમન-ગમતના ખડો તેમજ બાળકો માટે કિંડરગાર્ટન અને ગ્રીન્મલવનો હતાં. એ કારખાનાના ૩૦૦૦ કામદારોમાં ૮૦ ટકા સ્ત્રીઓ જ હતી. ૧૧૮ એન્જિનિયરો હતા અને સીતેર હજાર સ્પીન્ડલે આકનો, જે ગ્રીણામાં ગીલ્ડું સુતર કાઢતી. વણાટકામ ત્યાં થતું નહોતું. કામદારો માટે પાંચ મજલાનું મકાન આપેલું હતું. કામદારો આડવાડિયામાં ૪૮ કલાક કામ કરતા.

કારખાનામાંથી આખા કે તુરત નોટીસ મળી કે અર્ધા કલાકમાં રેલ્વે સ્ટેશન પર પહોંચવાનું છે. અમે “ મોસ્કો પીસ કમીટી ” ના પ્રમુખ પાસે રશિયાની ખેતી જોવાની માગણી કરી હતી પણ ઉત્તર પ્રદેશમાં બગ્ગ વિસ્તરી રહ્યો હતો અને ખેતીપ્રવૃત્તિની મોસમ નહોતી એટલે અહીં કોકેસસની તીરાઈમાં જ “ મલ્ટીફાર્મ ” (બહુવિધ પાક) થાય છે તે અમને દેખાડવાની ગોઠવણ થઈ હતી. સાથે સાથે કાળા સમુદ્રના કાંઠા પરનાં આરોગ્યભવન પણ જોવા મળશે એવી વાત થઈ ગઈ.

સવારના સાત વાગે કાશુલીટી નામના સ્ટેશને અમે જિતયાં તેમાં બેસી સવારનો પહેલો મુકામ કાળા સમુદ્રને કિનારે આવેલા પાસેના એક સેન્ટ્રાલિયમમાં રાખ્યો અને સવારનો વ્હાનાસ્તો પણ ત્યાં જ કર્યો.

“કાશુલીટી” એ નામ વિષે પૂછપરછ કરતાં બંધુકે તેનો અર્થ નાનું

કાણુવ થાય છે. કાગા, ચમ્પૂ પરનું આરોગ્યધામ એ ચંદ્રમા ખાલી હતું
એટલે અમારે મટિ લકાગ પૂરની આરામની ગોઠવણ ત્યાં કરી
હતી. પણ ત્યાંથી “ બ્લેક સી ” નો જે મુંઝ દેખાવ અમને જોવા
મળ્યો તે કોઈ પણ ચિત્રકાર કે કવિને બાવમથ કરી દે એવા હતા. વનુન :
અમારા મંડળના દરેકને આટલા દિવસોમાં આ પહેલી જ વાર, કુદરત
છૂટી નીકળવાની તક મળી હતી, એટલે અમે બાગકની પેઠે પાણીનાં
દળમાં મોઝામાં પગ પગાડ્યા હોયા. વાંક સેતા કિનારાની ધારે ધારે
કોકેશસની ઊનગની ધુસર સિખરમાગાઓ પાણીની સપાટીને સામે, પાર
નુદર લાગતી હતી. અમે ત્યાં ઘણી રીતે કોટોઆકરોનું નિશાન બન્યા.

ઉનાગામાં ત્યાં આવતી કામદાર જનના અને બાગકોનો સમુદાય
કેટલો આનંદ માણ્યો હતો તેની કલ્પના કરી એ કલાક પછી “ અમે
આગળ પ્રવાણ કરું અને અમે કેટલાક ચણણ પછી ખરેખરા “ કાણુ-
લીટી ” ગામના સંસ્કારકેન્દ્ર અથવા ગામવેપાર પર પહોંચી મયા.

અહીં ગામનું મુખીપદ એક બાઈ કન્યા હતી. અમને સંસ્કાર-
કેન્દ્રના ઉપરના મળતે એક ખંડમાં સ્વકાર્યા અને ગામના ખીલ ખેડો
અને વકીવટકારોની ઓગખાણ કરાવી એ ગામમાં સાડેક જેટલા જુવાનો
એગ્રીકલ્ચર કોલેજના ગ્રેજુએટ હતા. તેમાંથી પાંચજ નજી કોલેજમાં
પ્રાપ્તપોઝ થયા હતા અને બાકીના ખેતીનું કામ કરતા હતા. તેઓ
નવી નવી જાતના પાકનાં ખેતરો નિયાર કરવામાં સફળતા પામ્યા હતા.
અમારા મંડળમાં ખેતી અને ગામડાના અર્થસાત્ત્વ વિશે જાણકારો હતા.
નેમરો કેટલાક પ્રસો મૂળ્યા અને મનેલા ઉતરોટી ખૂબ ખૂશ થયા.

આસપાસના ખેડો અને ખેડપનીઓ અમને મળ્યા અને સન્કા-
રવા નીચેના સંસ્કારજનનમાં વેળાં થયાં છે તે જાણી અમે નીચે મયાં.
એક નાનું ચિપ્પર અને પાંચમો માણસોનું ત્રેસકમરન હતું. દસ યુવાન
અને દસ યુવતીઓએ લોકનૃત્ય માટે નાંચ પહેર્યા અને મનોદર રાસ-
શૈલી જેવું નૃત્ય ગાતા. બ્યેઈન રામો સાંભળ્યું ને નૃત્યો જોયાં.

પ્રસન્ન ઘરેલાં દિંદી બાનુઓએ પણ એકમે ગીત સભળાવ્યા આથી તો પ્રીતિના સાથે ગમટો આમે ગદાગ આવ્યા ત્યારે પણ લોકો છોટે નહીં દૂર દૂરના નિવાસીઓ પણ નૃત્ય અને ગીતથી એક બીજાના હૃદયના પાસપોર્ટ મેળવી લે છે તે સમગ્રવુ

૫૫૧ દેશની ગમાણો જોઈ પગે ચાલીને ખેડૂતોના થોડાં વરે જોયા એ મંધા ખરેખર ખેડૂતો જ હતા માત્ર નવસ રકારના પરચાવી વાચનાભરુતા અને નાટક, સંગીત અને સીનેમા જેવા આનંદો ભોગવના થયા હતા

એ ખેડૂતોની આવક શહેરના ભુદિમાનો જેટની જ હતી એમ જાણ્ય અમારો મડાજી ગરીબોગન એક ખેડૂ પટનાણીએ માથે વીધુ હતુ ૧૯૧૭ સુધી તે વેંતક કમ્પી હતી પણ નવા સામનમાં તેણે સહુમ્મ ખેતીમાં કામનો આક બદલી “સ્તાલીન ગ્રાઈઝ” મેળવ્યુ હતુ આજે તે સુખી અને વૈભવી દુગળે પહેચી હતી તેણે અને તેની બે પુત્રીઓએ મજૂરીમાં સર્વત્ર આક મેળવ્યો હતો અને સૌ તેનુ બદમાન કરતા હતા તેને દાતે મે સોનાની રખ અમકતી હતી મોડી રાત્ર સુધી તેને ઘેર ભરપૂર ભાણા પર કપડ મોવાની અમારૂ મડાજી બિંકુ ત્યારે અધારામાં રમ્તો બતાવના મથાણો પેગારી અમને રમ્તા સુધી પહોંચ્યાકયા તે વખતે તેના ભાવ અને ઉમંગમના રામચંદ્રની શરીરના ભાવ દેખાતા હતા શાંતિના મવાહકો ચોતાન ઘેર જની ગયા તેના મતોષ તેના મો પર ઉભગતો હતા

મોડા મોડા અમે સ્ટેશને પહોંચ્યા ત્યારે ગાડીને વાર હતી એટલે વેઈનીંગ રૂમમાં રોકાયા ખૂણે પડના એ સ્ટેશનના પછીગ રૂમમાં પણ રાજ્યનો એક રંગીન વિરાટ નકશા અને નવી યોજનાઓ સમગ્રવતા ચિત્રો હતા ઉપરાંત રાષ્ટ્રના જન્ય પ્રસંગોના ચિત્રો પણ હતા

ગાડી આવી અમારી જગત તો “રીઝર્વ” કરેલી હતી પણ સવારે વહેના ઝોરી નામે સ્ટેશને ઊતરવાનુ છે એ જાણીને અમને બેંધ ન આવી

જ્યોર્જિયાની પ્રખ્યાત ગોરીનો મહાન, પવિત્ર અને પ્રેરક સ્થાન માટે છે, કેમકે ૧૮૭૯ ના ડિસેમ્બરની ૨૧મી તારીખે માર્શલ સ્તાલીનનો ત્યાં જન્મ થયો હતો અને તેનું પંદર વર્ષ મુંબીનું જીવન ત્યાં જ વીત્યું હતું. તેના પિતા ગામડાના ખેડૂતોમાં સામાન્ય ધંધો કરતા અને પછી ટ્રિક્લીસના જોડાના કારખાનામાં કામદાર બન્યા હતા. સ્તાલીનની માતા ક્રકાતેરીના એક લગ્ન નારી હતી. સ્તાલીને જીવનભર તેનું બહુમાન કર્યું હતું. પોતાની માતાનો હાથ પકડીને તેને દોરતા કે માતા પાસે નિરનિવાતો કરતા સ્તાલીનનાં અનેક ચિત્રકારોએ આસેખેયાં ચિત્રો દરેક મ્યુઝીઅમમાં અને શાળામાં નજરે પડે છે. માતાની પ્રેરક અસરથી સ્તાલીને જીવનભર પરાક્રમો અને સાહસો સફળ કર્યા હોય તે સંભવિત છે.

સ્તાલીનના શિશુકાળનું ઘર આજે આખા રશિયાનું યાત્રાધામ બન્યું છે. અમે દેનમાંથી કોન્યા ત્યારે ૫.૭૫૫ પહોંચીને અંધારું હતું એટલે પ્રથમ અમને એક હોટેલમાં રૂંધેલામાં આવ્યા. ત્યાંના માલુમેને આટલી વહેલી સવારે અમારે માટે એકાએક રેલનાસ્તાની સગવડ કરવામાં ખૂબ જહેમત ઉઠાવવી પડી. પણ એક કલાકમાં તો ટેમસો પર વાનીઓ ગોઠાવ્યા મદદ અહીં અમે લાંબી દૂરી જેવી “એક” જોઈ. તેના દુકાન કરી રેલમા જોણી જોણીને ખાવાના હતા. અલગ જગ, આ હોટલમાં મોરકો જેટલી સગવડ અને સફાઈ તેમજ કામની તાકીદ જોવામાં ન આવી.

અગત્યનું ધર્તી અમે આવડસ્તાલીનનું ઘર જોવા નીકળી પડ્યા. ત્યાં પહોંચતાં અમે એક મોટા કમ્પાઉન્ડ વચ્ચે નૂતન આપત્ત્ય રચના-વાગડ એક મંડપ હેઠળ એક નૂતન મકાન સુગંધિત રાખેલું જોયું. મુંબઈની નૂતી સાલીઓની ઝોરડી જેવડા બે ખંડમાં એક લોખંડનો ખાટસો, એક દરીકિન ફાનસ અને એકને નૂતી ખુસ્સીઓ-એટલો તેનો વેશવ હતો. અહીં જન્મેલા બાળકે વિશ્વના ઇતિહાસમાં મહાન નરવિધાનનો અર્પણ. આંક પાડ્યો અને અપાર ઐશ્વર્યનું

સ્વામીત્વ ભોગ્યું એનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આજનું સંશયો
ગોતાના એકેએક બાળકને અપાર મમતા અને સાચે મનની ચીની દરિ-
યાળ વચ્ચે ઊઠેર છે તેનું ગરણ સમજનાર છે બીજા લેનિનો કે સ્તા-
લીનો કયા ગામડાને ખૂણે તરાગ ચતા હશે તે કાણ કહી શકે ?

આ બધું ૨૫૮ રૂપે પ્રતીત કરાવતું એક મૂંઝાંચમ કમ્પાઉન્ડના
ખૂણા પર હતું તેમાં ૧૮૭૮ થી ૧૮૧૦ સુનીની સ્તાલીનની પ્રવૃત્તિ
ઓના ફોટોગ્રાફ, નંદશાઓ અને લેખપત્રો બહુ સુંદર રીતે ગોઠવાયા હતા
ત્યોર્જા આ અને કોકેશસની જાતિઓને જાગૃત કરનાર, સંગઠિત
કરનાર અને લેનિનના મિદ્ધાતાના મદાન વિવેચક સ્તાલીને સમાજ-
ક્રાંતિના મનો જગાડ્યા તે થહેના પૂર્ણ અભ્યાસ, કાર્યક્ષમતા અને
તિનિષ્ઠા બધા હતા, તે એક અદ્ભુત પ્રભરણ છે

ગોરીયા અમારી ગસ ગામડાની ધોરી સડક પર ઊપડી રસ્તામાં
વિસ્તૃત ખેતરો, ખેડોના બૂપડા, ટ્રેક્ટર મેશિનો વગેરે અનેક જાતની
લોખંડીનની નવી પ્રણાલીઓ નીરખી રસ્તામાં એક નહીના મુદ્દા ઊંચા
માં પગ ગામ વસેતું હતું તેની વચ્ચેથી બસ પસાર થઈ ત્યારે ત્યાં
એમ પુરાણુ પ્રિયત્વ અર્થ (દેવળ) જોયું તે સાસાનિયન દમનુ ઇ સ
૮૫૦ની આશપાસનું છે એમ મહેવામાં આવ્યું અમાગમાંના ઘણાને
ધર્મપ્રવૃત્તિ નિશે વધુ જણવું હતું એટલે ત્યાં રામણ કર્યું.

અર્ચના કદ ધાદરીએ બહાર આવી સૌને આદરથી અદર
મેનાવ્યા અદરની બાંધી દીનાલો પર બીતચિનોમાં ફિસ્તાઓનાં અને
ફિસ્તાના દેવસ્વરૂપો આલેખેના હતા બહુ વૈભવી રમના નહોતી પણ
આપના ના મનના રૂલ લાવોને એવી રીતે જાગૃત કરી શકે છે તે
ત્યાં અનુભવ્યું ત્યાં એક પ્રવારનું ગભીર વાતાવરણ અને વિગિદ્ધ
પ્રભરનો ગભીર ધ્વનિ પ્રસરેલા હતાં આપણા ટેનાક પ્રાચીન દેવમંદિ
રોમાં મનોમ્યાથી એવા લાવો જાગતા ઘણાએ અનુભવ્યા હશે જાણે
કે માણસ અદ્ભુતની સાથે તાર મેળવી રહ્યો હોય !

બરતી હતી. તેમની પાસે જ્યાં રેક્ટરે અમને તેમનામના અમલદારી આપી પોતાની પત્ની તરફે પિજન કરાવી. પ્રાધ્યાપકોની પત્નીઓ પણ ત્યાં હતી. યુનિવર્સિટી કેમ્પનાં દગ્ગર જેટલાં બાળકો માટે નાસ્ક-હનો ઉત્સવ તેઓ તૈયાર કરી રહ્યાં હતાં “આટલાં બાળકો ?” એવા અમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમને જણાવવામાં આવ્યું કે ઘણા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ પણ પરણેલા છે અને તેમનાં બાળકો પણ તેમાં આવી જાય છે. તેમણે અમને દરેકને મીઠાઈનું પડીકું નમૂના તરીકે આપ્યું.

જોર્જ યુનિવર્સિટીના રેક્ટર.

પિતા બનેલા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટના ખંડ તરફ અમે ગયા ત્યારે પુખ્ત ઉમરના સેંકડો તરુણો પોતપોતાનાં ટેગલો અને બતીઓ આગળ પુખ્તકો ખડકીને અભ્યાસનિમગ્ન હતા. તેમાંના અગ્રેજી જનજતા એક જે યુવાનોને અમે વાત કરવા આગળ જોવાન્યા ત્યારે તેમની સમ્યક્તા અને તેમનું શરમાળપણું જોઈ અમને આપણા દેશમાં વિદ્યાર્થીઓમા વધતા જતાં અકડાઈ અને શુભાન યાદ આવી ગયાં. આ યુનિવર્સિટીના શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકોની કુલ સંખ્યા ૫૦૦ જેટલી હતી. સરેરાશ લગભગ નવ વિદ્યાર્થી દીઠ એક શિક્ષક આવતો. ગ્રેજુ-સરોને ૭ દિવાકનું નિયમિત કામ રહેતું અહીંથી “પ્રથમ સરિન” નામે એક માસિક પણ વિદ્યાર્થીઓ કાઢે છે. એ ઉપરાંત સંગીત અને કલાવિષયક પણ વિવિધ સંસ્થાઓ છે. દમ્પતી શિક્ષકોને પસંદગી પ્રમાણે સાથે કામ મળે છે. પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટના ત્રણ વર્ષના કોર્સનો ખર્ચ દરેક વિદ્યાર્થીને સરકાર તરફથી મળે છે. યુનિવર્સિટી ઉપરાંત “એકેડમી ઓફ સાયન્સ” પામે ૪૦ જેટલી સંસ્થાઓ છે.

આ મંદિરના અધ્યક્ષ કાધર ઓત્રોન જ્યોર્જઆ યુનિવર્સિટીની
વૈદ્યીય ડીગ્રી ધરાવે છે. તેણે ઉત્સાદમાં પોતાની વાતો બહુ સંખ્યાવી
અને અમે થાક્યા ત્યારે જેમનેમ પનાવી રજા લીધી અને બસ પાંચી
ઘોડની કરી બપોરે ત્રણ વાગે રિફ્રેશ પહોંચી ગયા.

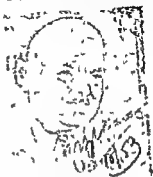
જમીને તુસ્ત અમે જ્યોર્જઅન યુનિવર્સિટી જોવા જીપડયા. રેક્ટરે
બહુ ભાવથી બધાની સાથે વાતો કરી. યુનિવર્સિટીનાં બધાં જ પાઠ્ય
પુસ્તકો—ઉચ્ચ કોડી મુખીનાં પણ—જ્યોર્જઅન ભાષામાં જ હતાં. બામે-
લોજનાં તેમજ બીજા મેડન ત્રિષયોનાં તૈયાર પુસ્તકો તેમણે બતાવ્યાં.
જરૂર પડે કોઈ પણ અંધને તેમના પ્રાધ્યાપકો જ્યોર્જઅન ભાષામાં
જિતારી લેતા. આ રીતે જ્યોર્જઆના પણ અનેક અંધો રસિયન
ભાષામાં તેમજ છતર
ભાષામાં ભાષાંતર
પામ્યા છે.

એ પાંચી યુનિ-
વર્સિટીના મહાનભા
કર્તા અમે અનેક
નિશાઓના ખડો
જોયા. એ બધા સંપત્તિ
સાધનો અને પુસ્ત-
કોથી સંપૂર્ણ રીતે
સમૃદ્ધ હતા. એક
કેસરો નર્સો જેવાં
કપડાંમાં સજ્જ થયેલી
ટેસ્ટીક બાલ્કોનાતા-
લું કાઢી જણાવતી
હતી બીજી ચોડીક
મીઠાઈની ટેપલીઓ

ગોરીથી આવતાં અમે રસ્તામાં જોયેલું
સામાનિયન ટપનું એક પ્રાચીન દેવળ

ભરતી હતી. તેમની પાસે જ્યાં રેક્ટરે અમને તેમનામાના અગ્રણી
આઈની પોનાની પત્ની તરીકે પિછાન કરાવી. પ્રાધ્યાપકોની પત્નીઓ
પણ સાં હતી. યુનિવર્સિટી કેમ્પનાં હજાર જેટલાં બાળકો માટે નાત્સ-
લનો ઉત્સાહ તેઓ તૈયાર કરી રહ્યાં
હતાં. “આટલાં બાળકો?” એવા
અમારા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અમને જણા-
વવામાં આવ્યું કે ધણા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુ-
એટ પણ પરણેલા છે અને તેમનાં
બાળકો પણ તેમાં આવી જાય છે.
તેમણે અમને દરેકને મીઠાઈનું પડીકું
નમૂના તરીકે આપ્યું.

બોમ્બેના યુનિવર્સિટીના
રેક્ટર.

પિતા બનેલા પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએ-
ટના ખંડ તરફ અમે ગયા સારે
પુખ્ત ઉંમરના સેંકડો તરુણો પોતપોતાનાં ટેમ્સો અને બતીઓ
આગળ પુસ્તકો ખડકીને અભ્યાસનિમગ્ન હતા. તેમાંના અંગ્રેજી જાણતા
એક જે યુવાનોને અમે વાત કરવા આગળ બોલાવ્યા ત્યારે તેમની
સમ્યક્તા અને તેમનું શરમાળપણું જોઈ અમને આપણા દેશમાં વિદ્ય-
ાર્થીઓમાં વધતા જતાં અકડાઈ અને ગુમાન યાદ આવી ગયાં. આ
યુનિવર્સિટીના શિક્ષકો અને પ્રાધ્યાપકોની કુલ સંખ્યા ૫૦૦ જેટલી
હતી. સરેરાશ લગભગ નવ વિદ્યાર્થી દીક એક શિક્ષક આવતો. ગ્રેજુ-
સરોને ૭ દસાકનું નિયમિત કામ રહેતું અડીચી “પ્રથમ રસિન”
નામે એક માસિક પણ વિદ્યાર્થીઓ કાઢે છે. એ ઉપરાંત સંગીત અને
કલાવિષયક પણ વિવિધ સંખ્યાઓ છે. દમ્પતી શિક્ષકોને પસંદગી
પ્રમાણે સાથે કામ મળે છે. પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટના ત્રણ વર્ષના કોર્સનો
ખર્ચ દરેક વિદ્યાર્થીને સરકાર તરફથી મળે છે. યુનિવર્સિટી ઉપરાંત
“એફઆઈ એન્ડ સાયન્સ” પામે ૪૦ જેટલી સંસ્થાઓ છે.

મેવિયેટ પ્રજાસત્તાક રાજ્યોની યુનિવર્સિટીઓ અપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર અધિકાર ધરાવે જે છતાં આખા “યુનિયન” ની પશ્ચિદે નક્કી કરેલા ધોરણો જાળવે છે, તેમજ બીજા ગળ્યો સાથે શિક્ષણની, અનુભવીઓની તેમજ પાઠ્ય પુસ્તકોની આપણે કરતી જ રહે છે

કાળા સમુદ્રને કાંઠે

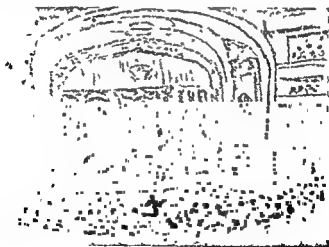
[૧૪]

“Your Life is what your work is” “તમારું કામ તમારા જીવનનું ચિત્ર છે.”

સાંજ સવા છ વાગે મુકામ પર પહોંચ્યા ત્યાં મતનો જન કાર્યક્રમ, જ્યોર્જિયન નાટક જોવા જવાનો, કરી ચૂક્યો હતો આ વખતે અમારા મહાન ભાઈની જગ્યા ગમમચની જરામર મામેની ગદ્દ નેતાઓની ખાસ અટારીમાં રાખેલી હતી નાટકનું વસ્તુ પ્રાચીન મીસ-રની રાજકુવરી વિશે હતું કેદમાં પડેલા એક રાજપુરુષ પ્રત્યે તેનું મન ખેંચાય છે પણ તે બીજા એક સામાન્ય અમીરપુત્રી સાથે રનેદથી બધાયેલો છે એક એવો પ્રસંગ આવે છે, જેમાં રાજપુત્રી ઈચ્છામાં આવ તે માગી શકે છે તે વખતે જો આ બદીજનને માગી લે છે એટલે બીજા યુવતી નિરાશ થાય છે છેવટે કેદમાંથી તેને છોડાવી નારી જવાની તજનીજ કરે છે એ વાત રાજકુવરી જાણી જાય ■ એટલે રાજાને ખબર આપી પેતે પણ સાથે નીકળે છે લાગેદુએ સરહદ આગળ પહોંચે છે ત્યાં સંકેત મુજબ નાસવાની જરામર તકે રાજા

અને કુંવરી આવી પહોંચે છે. એ વખતે પેલી યુવતી પોતાના પ્રેમીને નસાડી પોતે એકલી યુનેમાર તરીકે રોકાય છે. હવે તેને ફરી છત્ર-નમાં મળવાની કોઈ આશા રહી નથી જ્યાં પ્રેમીને ખાતર બલિદાન આપ્યાના સતોષ સાથે રાગની તત્વારને તે વશ થાય છે. તે વેળા રાજકુંવરી હતાશ યદ્ય આપવાન કરે છે. આવો આછો વસ્તુવિચાર અમે જેમતેમ સમજ્યા પણ નૃત્યો અને સંવાદો બોલશેષ થીયેટરની જ પ્રતિચ્છાયા જેવાં લાગ્યાં. નાટ્યગૃહની બાંધણીમાં પૌર્વી અન્નકારો અને મુશોભનો હતાં છતાં વિશાળતામાં અને ગોઠવણમાં તે અદ્ભુત હતું. રંગમંચની આગલી કમાન ઉપરની કપાળપટ્ટીમાં ન્યોર્થઅન થીયેટરના આઘ પુરુષની અર્ધ સિંધુમાં જમી હતી.

નાટકનો પહેલો અંક પડતાં ડિરેક્ટરે અમને મૌને એક મુવા-કાત ખંડમાં આમંત્રી ઠંડા પીણાં પાયાં. અમે કેટલીક વાતો કરી. પંજી પૂછ્યું : “ગાયનો વગર નાટક ન ચાલે ?” તેણે કહ્યું : “અમે

ટિકીસનું ન્યોર્થઅન થીયેટર

“ ગાંધી પાર્ક ”ના મહાત્મા મહાત્મા રોહાસાહે આ
પુસ્તકના લેખક થી વિચાર સમગ્રી લીધેલી બી

પરમા પરી અને નીચ અહીં પ્રાપ્ત પહેલા ડિરેક્ટર અમારી પાસે
આવ્યા અને મને તથા હુલાખીને ૧૮ મે ૧૯૩૬ અમે નગીતનાયમની
પાછળ ફરતે બલાસની મધ્યમાં ગોળા રહ્યા અને નિયમની ગોળા પા થઈ
ગઈ હતી એટલે ડિરેક્ટરે સર્વને શાંત ગોળા નિતી કરી તુરત જ
ન પૂર્ણ નિગતબધતા હવાઈ ગઈ ડિરેક્ટરે કહ્યું “ મહાત્મા તરફથી
મે વચન કહેવા તેમના એક સમય આવી જોવા છે તેમને શાંતિથી
આવજો ” મારે માટે એ કટોકતીનો પ્રસંગ હતો બે હમ્મર જેટલા મો
મારી સામે તાકી રહ્યા હતાં વખત દ્રષ્ટિ હતો તેમા મારે અમારી
લાગણી અસંગતકારક રીતે વ્યક્ત કરવા મુ ગોળા એ પ્રશ્ન હતો મેં
કઈક આવું કહ્યું

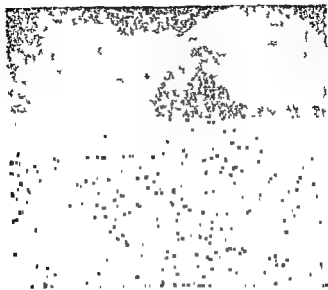
“ જ્ઞાના આ મહિમા જે જાગૃતકાર્યો આવકાર અમને આ

સંશયનો સંગીત વગરનું નાટક કદાચી રાખ્યા નથી. બીજીમીના આ-
થીવેટર પાછળ આપ્યા પ્રતના કનામારાના અંગે નૃપમનો મોડ
સમુદાય નમે છે, ત નીમ ને છે અને વિકાસ કે છે અથી રૂપની
એકે પ્રુગથી ઉપર ૫૦ નર જેટલું ખર્ચ આવે છે પણ પ્રેક્ષક
પાસેથી ૫૬૦ નર લેવામાં આવે છે બાળીનું ખર્ચ ૨૨ ૧૨ તેને એક
' સંગ્રહ-કેન્દ્ર' ગણી ઉપાડી લે છે દિદમા સંગ્રહ-કેન્દ્રો પર
પડતા કુત્રેથી હારી મેદના કામગ અંગે સંધ્યાએને આ સમાચાર-
થી કેના વિચારે આવશે.

એમણે એમ કહ્યું કે તેમના નાટકમાં ન પ્રોખ્યમીય [પાછળથી
પાદસ્યન] થતું નથી. દરેક નટ પોતાની જમિન પાખી તૈયાર કરી લે
છે એમ જના તેઓ ધારે તો નણ મામમાં નવું નાટક ગજવમિ પર
જિતારી ને છે એટલી તાનીમ અને અપ તેમનામાં આની હોય છે.

બીજા અંગની શરૂઆત થતા પહેલાં ડિરેક્ટરે પોને ૫ માથી
બહાર આવી રંગમંચ ઉપરથી જ પ્રેક્ષકોને મેમોથી જણાવ્યું કે 'આજે
આપણું સફલાચ છે કે ભાગના સંગ્રહી સી-પુરુષોનું એક શાનિ
ચાહક પ્રતિનિધિમંડળ આપણા શહેરમાં આ પુ છે અને અ પારે
આપણી સામેની અદાગીને મોલાવ છ શાનિના ઉપામને તરીકે ન્યો
ઈઆની પ્રજા વળી નૃ તમનું આગમ ને જુ અત્યંત શત વાતા
વરણમાં તેના શરૂ લોકોએ ઝીન્યા તે વખતે ઐના મો અમારી
અદારી તરફ ફરી ગયા હતા અને ડિરેક્ટરનું જે નવું ખૂડ થતા જ
હુત આમણ તૂટી પડે તેવા ત નીનાદ કરીને પ્રેક્ષકોએ અમો વધાન્યા
અદારીમાં જેમના હાથ પગેન્યા ન લે મ ત્યૂત રીતે હાથ મિતન્યા.

જરા વાર કાલિ યથાચ અને નટકનો બીજો અક શરૂ થયો.
દરમિયાન અમર નેના ને ઉમારાપાએ નિર્ણય આપ્યો કે આ
પ્રસંગ નેનો છે માટ ડિરેક્ટરના ભાષણનો જવાબ માર આપવો.
એકેએ એ વાત ડિરેક્ટરને પહચાડી એટને બીજા અંગનો આતરે.

“ મ્તા રીન પાર્ક ” ના મહામા સાવિત્ર ડોટોઆફ્ટ આ
પુસ્તકના લેખક શ્રી નિશ્ચર રાવળની ત્રીજી બી

પડ્યા પડી અને રીન અડળ પ્રાણ પાલના ડિરેક્ટર અનારી પાસે
આબ્યા અને મને તથા દુલાણીને ૧૦ મ્તા. અને નગીતનાયમની
પાછળ ફેસ્ટ દનાસની મધ્યમ ડોલા રહ્યા ધનિનત્રની ગોડાયા થઈ
ગર્હતી એટલે ડિરેક્ટરે સર્વને ચાત રહેના નિનતી રી ગુરત જ
અ મૂર્ત નિગતબ્ધતા હ્દાષ ગર્હ ડિરેક્ટરે મુદ મહમાનો તરફથી
મે વચન કહેવા તેમના એક સભ્ય અડી ગલા કે તેમને સાતિથી
ચાલજો ” માટે માટે એ કટોકળો પ્રસંગ હતો એ હજાર જેટલા મો
મારી સામે તાબી રહ્યા હતાં વખત દુઝે હતો તેમા મારે અમારી
લાગણી અમરમારડ રીતે વ્યભા કન્ના શુ હવુ એ પ્રશ્ન હતો મે
કઈડ આવુ કયુ

“ કળાના આ મદિરમા જે ઉમંગકાવ્યો આજમા અમને આ

ચીથેડરના ડિરેક્ટરે આપ્યો છે તે અવિગ્ન-સ્વીય મુદ્દે કલ્પાનું ધ્યાન
અત્ય, પ્રેમ, મિત્રી, અને સદાચાર સાથે છે. એ બધાની સ્વામી અને
આત્માદી શાંતિશક્તિની છાયામાં જ સ્થલવે છે કલ્પના જે પ્રદારોનો
જમાગ દેગમાં આદર થઈ રહ્યો છે તે જોઈને અમને ભાગ્યવાનીઓને
શાંતિ માટે મહાન આશાઓ ઊપજે છે તમારી આ શાંતિશક્તિના
અખડ મોહો ! તમારી અને અમારી મિત્રી પણ અખડ મોહો !”

હું મોનતો જતો હતો તેમ તેમ વાક્યે વાક્યે ન્યોર્થઅન ભાષા-
માં તરુઓ થનો જતો હતો. મારા વચનો પૂર્ણ થયા કે ન ત પહેલા
કથા પણ વધુ પ્રપ્ત તલીનાદ આપુ થયોને હું મારે સ્વાને આવી
અટારીમાં ફરી દેખાયો ત્યાં સુધી આપુ મ્હો. કલ્પકે હાથ લાગા જી
ને મિનાશ્યા. જનનાનું આપુ બહુમાન મને વિદ્ય અને હર્ષશમાય
કરે એવા વિગ્ન અનુભવ થઈ ગયો. મને સ્વ સુધી અમે આ ભોડો
ના અદભુત શિમગમની જ વાનો ક્યાં કરી.

૧૧-૧-૫૩ ની સવારે નજીના પરંત ઉપર ઉપરન-વિદ્ય
અનાવેલા હતો તે જોવા એક મોડો અસમા સૌ સાથે નીકળ્યા પ્રભાતે
એને “ન્ટારીન પાર્ક” નામ આપ્યું કે ઉપર જગા માટે તોળીથી
ટોચ સુધી જતી-આવી, ચી-જાથી ખેવાના દોગ સાથે દાગ પા
ચડતી જતી દ્રામ ટ્રેન હતી. એક માડી ઉપર જાય તે જ વખતે
બીજી નીચે જતી ટોચ આપુ થઈ ગયા પછી કોઈથી ચડાય કે
જતાય નહિ. ઉપર જાય એટલે એક મોડા મહાપૃથ્વીમાં જતી જવા-
તુ હતુ અને ત્યાંથી ચારે બાજુના સિખરો અને સડમે દાગ છેડા પા
પાવેલા છુમ્મે પા જવાતુ હતુ. ઉપરથી ચડેજો વિચારવંત દેખાવ
તેમજ શિક્કિંદાઓના અનેક વિવિધો દેખાવાં હતાં. ફૂનો એક પહાડ
અમને અનાવો તેમાં ખંડી જનની ખરડની રમતો માટે હાસ્યના રત્ના
તેમજ શિક્કિંદાઓ હતાં.

મંડપના અધ્યેથી ઉપર જતા ચડણ પર અ જગ જતાં માર્ગે

આવીનજ એક પ્રયત્ન પૂનઃ હતુ તેની શિ'પથેનીમા એક મુનદ્દ પિડા કારની માવજત કરી પવનથી ળડતા ઓવરકોટમા સ્ત રીનની આકૃતિ ધડવામા ક્યાકારની કુશળતા જખાતી હતી. આગમને બદલે આપણા પ્રાગનાના પથ્થર જેવો કો'શમનો એક જાનનો મખ્ત પથ્થર વાપર્યો હતો. અમારા મડલે ત્યા છખી પડારી દનાક સુધી સૌ આડાઅવળા બટકયા પડી સમયનો ખ્યાન આનના પાછા વળ્યા આવુ મુન્દર વિદારસ્થાન પ્રગતો થાક ઉતારી કેટલી તાઝગી અને પ્રેરણા આપતુ હતો ? ત્યાના મિહારમડપમ ઉપગતો માગ માન કાચથી ળાયેનો હતો એટલે ગમે તેવી દનામા પણ અમખન માળમો તા જનસા કરી શક અથવા દરેકો માણી ગદ એવી ગો રસ હતી. સુસજ્જ આરામખડો પણ હતા.

અમે પાછા આવ્યા ત્યારે મે ત્યાની કળાની એકેડેમીમાં જવાની હચ્છા બતાવેલી પણ એકેડેમિઅનો આવેના નડોતા એટલે જમવાનુ પતાવી અમે પાસેનો પ્રાચીન વસ્તુમઝદ જોવા ગયા ત્યા પણ અમને અમ્મૂપૂર્વ દર્શન મળ્યુ માનનજાનનો ઇતિહાસ અને વિકાસ પ્રગતે મીવેસીયો સમજાવના એક ખરેખરા ગાપની ગુફામા ખરેખરા માનની હોય એવા પ્રાચીન માનનના કુકુબનુ અને તેની પાસે તાપણા અને પથ્થગના ઓગરોનુ રસ્ય એવુ હતુ અને પડી પાપણુ લોહ અને અન્ય મસ્કુનિનુમો મ આવળા મરા તેના પ્રથમ મ્વગ્ધો જોવા બીત ઉપર અને- પ્રાણીઓના અને પખીઓના તાદશ ચિત્રો ગગોમા હતા ન્યોર્જઆમાથી જ મગેવી વસ્તુઓ ત્યા હતી અને તે પણ શી રીતે મળી તેનો બધા ઇતિહાસ સમજાવનારા મવાદકા દરેક ખાંમા ઉમગથી બધી વીખતો કહતા.

છવે મ્પૂઝીઅમના ક્યુરેટરે અમને મોયર ખોની સગીનધારી પહેરેમીરાની નજર નીચે પ્રાચીન પ્રાણીઓ, માદશાહોના ઝવેરાત અને રત્નો બતાવ્યા આ મધુ જોઈ પ્રાચીનતા માટે અમે દિન્ય દષ્ટિ મેળવી

એવું લાગ્યું. દિવસો મુંઝી નેત્રોએ તો પણ પાર ન પામીએ એવે ધ્યાને
ક્યાકર્માં અગારે કબને બહાર નીકળ્યું પડ્યું. ધાર્યા કન્તાં મોહું થઈ
ગયું. પરિણામે મુકામે ગયા ત્યારે જ્ઞપ્ત્યું કે એકેદેમીતો લાઈમ પૂગે અહ
ગયો હતો અને એકેદેમીતો આવીને પાઝા ગયા હતા ગને બહુ જ
અક્રમોમ થયો. સાંખ્યું હતું કે મોઝેડા જેવી જ કાપાસંધ્યાઓ અહીં પણ

અમારા મંડળે સ્તાનીનની ગિંધપ્રતિમા આગળ પડાવેલી છબી

હતી. પણ સમયની જીમ અને મ... કાર્પ મમાયવનાના હતા ગોળાનું
ખાણુ (૧૫) લીસા પડી એ જ બુ દુ આવેલ, ન્યોર્થવન ઇન્ડોની
કામનો અપ્રતીમ નમનો જેવા જવાનુ થયુ

ગિલ્ડીમ અથવા ખીનીસી મનુષી માત-આક માઈન દુ પહાડોના
એક નુ મમનતવાન બની નુ કે પહાડોની રવે માલોના મિત્તા
ગની ખાડા જેવી ખીણ જે પાણીથી ભરી દેવા તો કુદગની તમાન
બની ગુ એ ખ્યા નિશાનોના મામા આ પો એટને ૪૦ માઇલ
ઉપર વડેના યોગી નામે નદીન પાણી તેમ વાગવાની પ્રથમ યોજના
થઈ, તેનુ મધ પાળો પામિમ માનુએ દૂન નામ નદીના નામ વડેનુ
હુ તે મધુ ૪૧ પ્રજો હાલની ૧૩૦ માસી પહાડોના તામગામાં
ઉનાનુ છે આ કામના મુખ્ય અ કનીન અમારી ગાયે આ તા હતા
તેમજે વીગનવાર અમને તેની અમ આપી

આ નહર લાવના નેમન અને કાપો જુલર્વ ખા ૧૩ મ નુ
પડ્યુ છે કેલે-કેકાસે નાગાઆ ઉપની અદર કવર્ટ ગવા પડ્યા
અને ખીણ નહેરે વટાવરી પડી સાત મીટર પહાણી અને જે મીટર
હાડી આ ની નહર હવ મેરીના પાણી ખીનીસી મનુને લગ્ની જન
છે તેમા ૩૬૦ મિનિયન મ્યૂઝીક શીટ પાણી સધરી સમાજે અને તેમા
થી નીચેના પ્રજોમા એ મોગી નહેરે ઉતરજે ઉપરથી આવતી નકરના
પ્રવાહા ઉપર વીજળીના મરખાના થયા છે તેમજ ના મામન અને
મિતગ મરખના છે એ ની જા બગ ૩૦ હમર કોયોવાટ છે
નીચેની નહેરે થને તે લગત નવા મિજળીરે થો એ નહેરથી
૫૦ હમર હેન્ટા પડત જમીનને પાણી મગજે ઉપની નહેરથી પાય
હમર હેકટાર પતર જમીન તો મેરીના જળથી કામની થઈ પડી છે
અને કેટલાય સમુખા ખેતરે થયા છે

અમે નવા બંધાયેના મામકાઓ અને કારખાના નેયા આ
યોજનાને પ્રથમ લાગ ૧૮૫૧મા પૂરે થયો હતો અને હવે તો

‘હિપ-૪’ આપનો થયો છે બીનીમીનો સાગર જોઈ વાચુ કે સહિમા માણસ પણ ફેફસા કરીને ગળવવા વાળો મેળવી શકે છે આવી ઘણી યોજનાઓ છુટા છુટા રાત્રીઓમાં ચાલુ કરવામાં આવી છે અને નહિ ધાગેલી હિપ-૪ અને સમૃદ્ધિના સ્વપ્ન ખરા પડતા જાય છે

તે ગત્રે દિલ્હીસના સન્દર્ભમાં Voks તરફથી સત્કારભોજન હતું. લગભગ ૫૦૦ જેટલા માણસોની એ તલામાં દિલ્હીસના અમ્ર-ગણ લેખકો, કવિઓ, વિનાનીઓ, અભિનેતાઓ, પ્રાધ્યાપકો, ચિત્રકારો, અને શિ પડારો હતા. રમમય પર અમાગ અતિનિધિમંડળની વચ્ચે પ્રમુખ બેઠા હતા તેમની ઓગળાણ “પીપલ્સ આર્ગિટ” તરફ મળી. પ્ર નના કલાકારો કેટલું માન અને ઉચ્ચ પ- હોઈ શકે તે જોવા મળ્યું અમારા સૌને પરિચય થયા પછી અમાગ મત્રી શ્રી રોમેશ્વરે અમાગ જ્યોર્જિઆના પ્રવાસની હકીકત જણાવી.

એ પછી લગભગ બાર વાગ્યે થોડાએક સભ્યો તથા કલાકારો સાથે બીજા ખડમાં ભોજન શરૂ થયું. નવામત્રીઓ શરૂ થઈ જ્યોર્જિ-અન લોન્ડોનો અને સગીન થવા વાળા એમાં એક પ્રધા એવી જોઈ કે નૃપકાર કે નાતિના નાચ કળા કળા જે મૃદુલ કે સુન્નારી પામે આવે તેવું કોમ થઈતે તેના માન ખાતર એક ચક્ર નૃપમાં ફરતું જોઈતે, માનવજીવનનો સપર્ક સાધવા માટે ઓ સુન્દર વિધિ? અમારા પ્રમુખ, એક મે બહેનો અને ન્યાનિક કાકાગેએ એ મીને તેમના આહવાનનો નીચા ધ્યો ત્યારે આનદ અને દેતલી દેતી ચડી હતી. જોનના પ્રમુખ જેનું નામ આપે તેને પગ કહક બોલી “ટોન્ટ” મોનવો પડે. માન તરફ આગળી થઈ ત્યારે મે જ્યોર્જિઆના લોન્ડોનીના પડપાડે તેમના જેવા જ લાગા સાદે “એ...હ...” ફી એક ફુને સલાગાવી અર્થ કરી બતાવ્યો. અમારા સભ્યોને તેથી ખૂબ અન આવી. મને પણ થયું કે ઠીક માત્ર આવડતું હોત તો ચાલિયી આવડ પ્રજાને રમ ચલાવી સકાત. પછી મેં જાનિના બારનીય મન

“સર્વે જના મુખિન બન્તુ” સભાગાયો.

સનામતી બોનનારા વધતા ગયા, મુખને યઈ, પ્રીતિમ બાપણો થયા અને રાત્રે જળ વાગે સમાપ્તિ યઈ તે જખને પ્રમુખે ફરક જણાને કષ્ટ ને કઈ સ્મરણમેદ આપી અમાન મની માગ્દત હો. કીચનુને ન્યોઈઅન ઇમાતોના મોટા ચિત્રોનુ એક આગમ બેટ મો. ૮૫. મને ન્યોઈઅન બાપામાથી ચૂટી દરિતાઓના અગ્રેણ અનુનાદના એક સમ્રહનુ પુસ્તક આપ્યુ ઉગ્ગરો બધાને થકરી ચૂંચો હતો પણ પ્રસંગની હેરમાં સૌએ સહન કરી લીધુ.

સવારે જા વાગે તો બસમા જોગી આ એ-પોર્ટ ઉપર પહોંચી થયા બેઉ વિમાનો તૈયાર હતા સરેતો મળો હતો ક સ્તાલીનઆડની મુલાકાત પણ પાર પડી અમે બે ભાગમાં વહેચાઈ ગયા રાષ્ટ્રોષ આગળ નામ્તા માટે કિતરવાનુ હતુ અમે ખીજા વિમાનમા હતા તેના પાછવટે જણાવ્યુ કે નીચે જાતરી એક નાક રોમદએ તે ક્રતા માં સમન હોય તો દોઢ કલાકમા સ્તાલીનઆડ ઉતારી દઉ અમે સૌએ હા પાડતા તેણે સીધુ મારી મૂક્યુ.

અમારી દુલાની તાનિયાએ મુખ્ય એ-હનીઅર નાસ્તાના પડીકા તો સાથે બાધી લીધા હતા એટલે અમારા પેટને તો ‘પેટ્રોન’ મળી મયુ સ્તામા કોક-શસની શિખરમાગાઓનુ લા ય દર્શન જોવા મયુ.

સ્તાલીનઆડના એર પોર્ટ પર કિતર્યા ત્યારે બન્દના મુમસામ વિસ્તાર પર તડકો પડતો હતો જતા કડીના સુસવાટા આકરા લાગતા હતા આમળના અનુભવે હાથમોઢુ સાવમા લપેગી હાજર ગમેતી બસમા ઘૂસી ગયા સામા આવેવ શાંતિસબ્યોના જણાવ્યા મુજબ ખીજુ રેન.

‘રોસ્ટોવ જીત્યું’ હતું એટલે તે એ કલાક મોડું થશે એન મનમાં તેથી
અમે સ્તાલીનઆડ તરફ બસ ઊપાડી. આરે તરફ સિનિજ મુઠ્ઠી બરફ
હતો. રસ્તામાં પણ બરફના ગહા જમી ગયા હતા. માત્ર ટેલિફોન કાંઈ
નથી જ રસ્તાની દિશા સમજાય. એવા બરફ વચ્ચે એકેક માછળને
અંતરે એક સંતરી ખડો હતો. વચ્ચે વચ્ચે ત્યાંજેકું મકાન કે ઊપડું
હેખાતું. અહીં મુઠ્ઠી હિટ્તરનું સેન્ય પહેંચેકું અને અહીં સર્વનાશ
કરી પોતાનો નાશ ઘેરી લીધો હતો. આખરે થોડાં અર્ધા બાથેલાં
મકાન વચ્ચે એક નાની સરખી “ઈ-ટુરિસ્ટ હોટલ” આગળ બસ અટકી.
મોસ્કો જેવી વિશાળતા કે સમવડો નડેતી છતાં ય અંદર તો
નાના મહેલ જેવી સ્વચ્છ હતી. પાણી અને બાયરમેની તાણ હતી,
કાગણ કે સ્તાલીનઆડ તો હજી સર્વનાશમાંથી જીવું થઈ રહ્યું હતું.
અમારે તો એક દિવસ નિભાવી લેવાનું હતું. તેમાંય હોટલના માળુ-
મેની મીડી રીતસાતથી અને તેમના આવકાસથી મુડેલીઓ જણાઈ નહિ.

૧ મીડીયન=૧૦,૦૦,૦૦૦ રૂબા લાખ

૧ લેકટાર=૧૦૦ આર (૧ આર=૧૧૯,૬ વાર)

૧ મીટર=૩૯.૩૭ ઇંચ=સગમમ ૩૧ વાર

૧ કીલોમીટર=૩૧૧ ફીટ (સગમમ)

૧૦૦૦ કીલોમીટર=૩૨૮૦, ૯૧ ફીટ

સ્તાલિનઆડનું નવનિર્માણ

[૧૫]

‘ Creative powers of the people and powers
of Workers and Peasants felt in everyday and
life is the winning point in History.’

“ કાર્યકરો અને ખેડૂઓનો શક્તિઓનો વિકાસ અને સર્જન કરતો શક્તિઓ દિનપ્રતિદિનમાં અને જીવનવ્યવહાર માં પ્રત્યક્ષ થતો રહી છે એ ઘડાતા ઇતિહાસનું વિજયપ્રતીક છે. ”

થો. ડી વારે સ્વત્ત્વ યજ્ઞ અમે “ ઇન્ટરસ્ટ હોટેલ ” ના આમન્તુક ખંડમાં આવી બેઠા એટલામાં બાઈની મંડળી પણ આવી ગઈ. બાયકમો થોડી હતી નેમજ પાણીની પણ અડી તાગ હતી, કારણ કે નવા સ્તાલીનઆડની વ્યવસ્થાઓ હજી થઈ જતી હતી. અમે અંદર અંદર મમજુની ઠરી એકબીજાના ખંડમાં વારાફરતી આનંદોક્ષા પનાવી લીધા.

તા. ૧૨-૧-૫૩ : હોટેલના બોર્ડન દરમિયાન અમારી સાથે ખિરાજોના સ્તાલીનઆડના મેયનના અમને ચીતે પગિયથ થયો. ખાણુ પૂરે થયુ કે તુરત બાજુમાં આવના આર્કિટેક્ચરના કાર્યાલયમાં અમને આને પગપાળા તેઓ વર્ત મથા નીચા, સાદા મકાનમાં નવા બધાના સ્તાલીનઆડના મુદ્દ, મોટા “ પર્મિ-ટિય ” નદશાઓ [યથાર્થન ચિત્રો] ચોમેર દીવાલ ઉપર ચોટા હતા મકાન થયા પડેલા કુત્રેલા એ ચિત્રો એટલા તો વાસ્તવિક ન્વ પના હતા કે એવા મે ખીજે દંદી જોયા નથી આ જ મકાનમાં એક વળા જર્મન નાઝી નનાપતિ પોલુ-સનો મુકામ થયો હતો.

સ્તાલીનઆડના અદ્ભુત નવરિનાન વિશે અમાગમાના ઘણાએ વાચેનુ ડા કુમાગપ્પાએ મોર્ડન વળાના મહાનજીમાં આસુ જ રહ્યું હતુ કે “ સ્તાલીનઆડની મુનાકાત એ અમારા પ્રવાસનુ શિખર બને છે ” જે સ્તાલીનઆડે જર્મન નાઝીસદનો આમનો દન્ત દેશની અન નક્તિઓ નીચોરીને તેને નેસ્તનાગ્રુ કર્યો અને જાતજરને નિગન કઠી આપી તેની વીરગાથા જાતની પ્રાચીન કથાઓના યુદ્ધોને વીસગતી દે છે

આપ્તિનઆડનો રાષ્ટ્રો દત્તિકાસ લખ્ય છે. તે વોદ્યા નદીને કડિ વામે યને વનેનુ છે. ૭૦ કીલોમીટર વડું અને ૪ થી ૧૦ કીલો મીટર પહોળુ છે. ૧૯૧૮ માં તેનું નામ આર્ત્સીન (Isartsyu) હતું તે વખતે સ્વેન દેગ્રાએ તેના પર હલ્લો કર્યો હતો. તે વખતે આપ્તિને પોતે તેના બચાવ માટે મેલ્ટર વીરું હતું. ૧૯૪૨ માં ત્યાં ફરી લંગ લાન્ચો. યહેન્ની અંદર અને બહાર લસ્ટમે ભટલાયા પાંચ-

આમારું સ્વામી કુનાર આપ્તિનઆડના મેય

માંથી ત્રણ હજારનો સદંતર વિનાશ થયો. લાખ જેટલા લોકો ધરખાર વિનાના થઇ ગયા. ઉપર આબ અને નીચે ધરતી ! દક્ષિણ બાજુના વોલગાના કાંઠા પરના જે હજારો લાલ સેનાના હાથમાં રહ્યા હતા. છેવટે લાલ સેનાનો ભરડો ફાટ્યો. ૧૯૪૩ ની બીજી ફેબ્રુઆરીએ ઉલ્લો ભરડો લેવાયો અને ધેરાયેલા જર્મનો પરાસ્ત થયા.

શહેરની મુક્તિ પછી નવી સમાજદૃષ્ટિની નવી રચના કરવાનો નિર્ધાર થયો. વોલગાની સમાંતરે ૧૮ કીલોમીટરનો એક ધોરી રાજ-માર્ગ પાડ્યો છે. શહેરની મધ્યમાં બળી ગયેલા વીરોનો ચોક પાડ્યો છે. ત્યાં સ્તાલીનની પ્રતિમા અને જેઓ લડ્યા અને પડ્યા તેમની યાદગીરી બનાવી છે. નકશામાં વીરોના ચોકની સામે ૧૭ માળનું નગરસભાનું મકાન બતાવેલું હતું. નગરની કોઇ દેવપ્રતિમા જેવું તે ચિત્રમાં શોભતું હતું. સ્તાલીનઆડના ડક્કા ઉપરથી મોસ્કો, રોસ્ટોવ, મોસોટોવ વગેરે રથજે નાંની બોટો આવજા કરે છે અને હવે ડાન અને વોલગાના જોડાણ પછી પાંચ સાગર સાથેનો તેનો વ્યવહાર ચાલુ થયો છે.

અમને સ્તાલીનઆડના મેયરે દોઢ કલાક સુધી વ્યાખ્યાન આપતાં -લાંબી લાકડીથી નકશા પરનાં નવી રચનાનાં ચિત્રોની સમજ આપી. પોસ્ટ ઓફિસ, નવાં રેલ્વે સ્ટેશનો, કામદારોનાં ઘરો, મ્યૂઝીઅમો, એ સૌ ફરી વાર બંધાવાં શરૂ થઇ ગયાં હતાં. કુટુંબ દીક્રા એક “ફ્લેટ” વાળાં ૫૦૦ ઘરો આસ પીજળી સાથેનાં બંધાવરાખ્યાં હતાં. દર વર્ષે ૧૦ શાળાઓ બંધાય છે. લગભગ પછી ૯૬ શાળાઓ, ૫ નવી સંસ્થાઓ અને ૧૦ હુન્નરશાળાઓ તૈયાર થઇ છે. એગ્રીકલ્ચર કોલેજ, શિક્ષણ કોલેજ, ટ્રેડ યુનીયનની કચેરી, લશ્કરોના નિવાસ, સ્ટેડિયમ (રમતમેદાન) વગેરેનો પણ ભાવિ નગરરચનામાં સમાવેશ છે. શાળાઓ, ખસ્તીતો સ્ટોર્સ વગેરે એવી રીતે વચ્ચે વચ્ચે છે કે કોઇને પણ ૧૦ મિ. ત્યાં પહોંચવું ફાવે.

નવી નહેરના વોંગા દ્વાર આગળ હ વુથેટિય નામે
સોવિયેટ શિપકારે સર્જેલી સ્તાલિનની ભવ્ય પ્રતિમા

આ મહાન નદીસંયોગની યોજનાએ રશિયાના આનંદપ્રદારમાં
મહાન શાન્તિ અને સમૃદ્ધિનો પ્રસ્તાવ કર્યો છે રશિયાની મહાન
નિર્માણશક્તિ અને જીવનમંદ્રાનું એ મહાન પ્રતીક છે નહેરના
પહેલા નાકા આગળ સ્તાલિનનું ત્રીસ ફીટનું પૂતળું-શ્રવણ સખા
પથારમાં ઘડેલું-તેના મોટા ઓવરકોટની લહેરાતી ધડોમા ભવ્ય લાગતું

હતું. સૂર્ય પ્રકાશતો હતો પણ વોલ્ગાનાં પાણી પથ્થર જેટલાં થીજ ગયાં હતાં. અમે એક બીજાના હાથ પકડી, પડતા લપસતા બચીને પાણીની સપાટી સુધીના પગથાર પર ગયા. અમારી એ હાલત પરથી ૧૯૪૨-૪૫ના દિવસોમાં લડાઈના ચોક્કાઓએ કાતીલ સંજોગોમાં કેટલી બધી તાકાત અને કેટલું બધું ધૈર્ય દાખવ્યાં હશે તે અમે અનુભાવી શક્યા.

ત્યાં ઊભીને સોવિયેટ પ્રજાની જે મહાન નદીઓનો સંયોગ કરાવતી નહેરોના મુખ્ય દરવાજા અને તેનું યંત્રકામ નિહાળ્યાં, સમાજ-શક્તિનું એ એક પરાક્રમ હતું. દરવાજાને મથાળે લખ્યું હતું:

“Glory to the Soviet People-builders of
communism”

“સમાજશક્તિનું નિર્માણ કરનાર સોવિયેટ પ્રજાનો જય થાઓ !”

વોલ્ગા સરખી યુરોપની સૌથી મહાન નદીનું મૂળ કેદી સમા કાસ્પીઅન સમુદ્રના જળમાં ઉતારવામાં વિધાતાએ જરૂર કંઈક ભૂલ કરી નાખી હતી. આની નદીનો જળમાર્ગ બંધ હોવાથી તેની ફળવતી ખીણોનાં અનાજ, લાકડાં અને તેલનો વેપાર રૂંધાઈ રહ્યો હતો.

કુદરતની આબૂવ સુધારવા સોજમાં સૈકામાં પ્રયાસ થયેલો, પણ યોગ્ય કૌશલ અને સાધનોને અભાવે પડતો મૂકાયો હતો. રશિયન વેપારીઓ ખસેડે સી સુધી માલ પહોંચાડવા, વોલ્ગાને કાગીશીંકા મળે છે ત્યાં સુધી મજવામાં પહોંચતા, અને પછી એક લાકડાના લપસતા રસ્તા પર ડોનની એક શાખા-નદી સુધી માલ ખેંચી જતા.

ઈ. સ. ૧૯૬૦ના અરસામાં રશિયા પર આક્રમણ કરવાના ઈરાદાથી વોલ્ગા અને ડોનને સાંધી દેવાનાં રચનાં તુર્ક સુલ્તાન સુલૈમ બીજાએ પણ સેવ્યાં હતાં. આસ્ટ્રાખાન પર પ્રમળ હલેલો કરવા વોલ્ગા-માર્ગે એક જગરો કાઢેલો લઈ જવા ડોન કંડારતી જ પડે. ડોનનો

મેથરે છેવટે કહ્યું “આ વિગટ મોઝના પાછળ હજારો માણસો કામ કરે છે હાન નાન” ધરો કામચલાઉ ઉપયોગ માટે જ નાખ્યા છે છેવટે તે બધાં દુઃખ જશે સદારચિદ્ધ છેવટે એક ગરો નહિ રાજ્ય તરફથી અમને પૂરી મદદ મળે છે નવું સ્તાલીનગ્રામ એક બગીચો બની રહેશે”

ચહેરના ઉગ્રોગોના દારખાના તો પડેલા જોવા કરી નાખવાના આના હતા અને ૧૬૪૮-૪૯ સુધીમાં સુદ પડેન હતા તેમ આજુ થઈ ગયા હતા. વોન્ગ અને ડોન નદીઓ વચ્ચે નહેર કરવા માટે સ્ટ્રેટો ધરો તેમજ કેન્સાક ગામો પણ હડાવવા પડ્યા હતા. પણ દરેકને પૂરો બદલો તેમજ ૪૦૦ મીલિયન મીટર જગ્યામાં પ્લોટ પાડી ધન માવ વાની સમરકો અને ખર્ચી આપવામાં આ ના હતા. સ્તાલીનગ્રામનું સમગ્ર વિગલ નિરોજન ૨૫ નાની નુતુ હતુ તે હવે ૫૦૦ વર્ગમાં જ પૂર થઈ જશે એમ મનાય છે

તે રાત્રે મેર સાથે અમારા આખા મડળે “સાદકો” નામે એ સાહસીની પીકથા રમીન ફિલ્મમાં જોઈ સાદકો નામનો જુવાન વનના જુ માં અને મેઝારીની કદાગી સાત સમુદરના પ્રવાસે નીકળે છે અને અને મડળે તમા લાવ્યો વગવે છે આ ફિલ્મમાં હિન્દુ સ્તાનના દેખાવો પણ હતા બનારમનો આજો ધાન અને બાદશાહી મહેનોતો ઉગવ આમેદુમ લાગતો હતો છેવટે સાદકો પાતાગમાં કદ થાય છે પાતાગની પંજેરૂં તેને ધગ્યુવા માટે છે પણ પોતાના વન નમાં પોતાની રાહ જોની એ વફાતર કુમારિકાના રમણે તે સ્થવેન ૨૨ છે તેની ટેપ્પી પ્રસન્ન થયેનો સમરનો રાજ તેને વનને કિનારે પડ્યાડી દે છે અને દુખમાં દિવસ સુખરૂની તેની પ્રિયમાનો મેળ થના તે છેવટે સુની છવન અનુભવે

સ્તાલીનગ્રામના લાવિ નિયોજનની સિદ્ધિ માટે કોઇને ગીનદી શકા રહી હતો તે ખીન દિવસના દરનોથી આજરી ગઇ

સવારે સાડા દસે “સ્તાલીન વિસ્તાર” માના અમારા મુકામેથી બહાર પડ્યા એ વિભાગ ત્યારે જન્મીના હાથમા હતો ત્યારે એક પણ મકાન ત્યાં બન્યું નહોતું પણ હવે તો ત્યાં અમે જેમ જેમ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ નવા સ્તાલીની બેઠે માન્ય એ ઊંચા મકાનો બંધાઈ ગયેનાં જોયાં. વીરોનો એક, સ્તાલીનનું પૂતળું, ઊંચા સ્થભોવાળું ગોર્કી વિઝેટર, મોટા વસ્તુભંડારો અને સમૃદ્ધિનિવાસગૃહો પૂર્ણ સ્વરૂપે અમે તૈયાર જોયા અર્થે એક વેળા મહો લે મહાદેવે અને મકાને મકાને સામસામી સખત ઝપાઝપી થઈ હતી એક મકાનના આગના ભાગમા જન્મીનો હતો, ત્યારે તેજ મકાનના પાછલા ભાગમા સાય સંનિકો હતા વોલગાના કિનારાથી ૧૦૦ વાર છેટે અમે મોસ્કોની રેખા પર જઈ રહ્યા હતા.

એ પછી અમે “વોરોશિલોવ વિસ્તાર” માંથી પસાર થયા તે પણ શત્રુઓને હાથે સાફ થઈ ગયેના પ્રદેશ હતા પણ ત્યાં કારખાના, કાર્પકરોની કનમો અને સમૃદ્ધ નિવાસગૃહો જોવા થઈ ગયા હતા હડાઈનું દરેક ધાર પૂરાતું જતું હતું ફેર ફેર મકાનો, શાળાઓ, ક્લબ્બીંગ અને સ્તાલો તૈયાર થઈ રહ્યા હતા છેવટે એક જગ્યાએ સ્તાલીની બે માન્ય ઊંચા ગ્રથમો ઉપર મોનીટર (રજી માડી મો) ચડાવી હતી તે મતાની કાર્પકરે કહ્યું “બમ અતે ઓગગી! નાઝીઓ આગળ ચાલી સક્યા નહોતા અને તો “બાડા ખમે પણ હાડા ન હો” [Stagnated progress લેષ્ઠ]નો અમારો સંકલ્પ હતો.”

ટોપની બેઠે માન્ય ઊંચી ખાંધો હતી જન્મીને એ આગળી નહોતી એ ખરૂં પણ બોમ્બોથી આખા વિસ્તારમા વિનાશ કર્યો હતો અત્યારે ત્યાં પાટિમાના ઝૂપડાઓમાંથી અને નાના કારખાનાઓની ચીમતીઓમાંથી ધુવાડા નીકળતા હતા એ વિસ્તારમા થઈને અમે વોલગા-ડોન નહેરને પડેલે દરવાજે પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તો ૩૦ માઈલની મુસાફરી થઈ ગઈ હતી.

વેરાન પ્રદેશ ખોલવા હાથધારીઓ લઈ એક સેના જિપડી પણ ખરી પણ જમીન, શાક અને વ્યાધિથી તેમજ તંગીને લીધે હજારો માણસો મરી ગયા.

સત્તરમા સદકામાં પીટર પદેલાને આ બેંગાલનું રાષ્ટ્રીય મહત્વ લાભ્યું. યુરોપમાં જવા માટે એનાથી બીજું બાકું મળશે એમ વિચારી તેણે પ્રિન્સ ગોર્કીચીનને કામ મોંઘ્યું; પણ તેણે ખાતમી પ્રયત્નો કરીને આ યોજના ધૂગમાં મેળવી. તેણે ધર્મદાઓ પાસે કહેવડાવ્યું કે “ધર્મ એકલાને જ અધિકાર છે કે નહીંનો માર્ગ બદલી શકે. ખુદાએ જે નદીઓને નોંખી પાડી છે તેમને પામે લાવવાનું સાદસ કરનાર માણસ તેની સામે બિચ્ચાબિમાન બતાવે છે.” આ પ્રત્યેથી કાયર થઈને પરદેશથી આવેલો ઈંગ્લેન્ડ બેન્કર નિધૂળાને કારણે જાર કોપશે એવી ભીંકે જાનોમાનો સ્વીડીશ સરહદખેડી પદ્માનન યદ્દ ગયો હતો અને શાહજાદી કામગમાં પ્રિન્સની ખટપટની વાત લખી જણાવી હતી.

એ પછી ૧૮૧૧ સુધીમાં નવી નવી વ્યક્તિઓએ વોલ્ગા-ડોન સંયોગ માટે ૧૬ યોજનાઓ તારવી. ૧૮૧૮માં રસિયામાં આંતરકચ્છો અને કાલીક મુહો સાક્ષાત્ હતાં છતાં લેનિને આ યોજનાને દેશના વ્યવહારની ધારી નાહ અને આર્થિક જગનું સાધન મણાવી. ૧૮૨૫-૨૮માં તેની ગ્રીણમાં ગ્રીણી વીગતે યોજના તૈયાર થઈ.

એ સ્વપ્ન આજે તો સત્ય થઈ ચૂક્યું છે. બીજા દેશોમાં જે કામને સેંકડો વર્ષ લાગી જત તે ૧૮૫૨માં સંપૂર્ણ રીતે પાર પડી ચૂક્યું હતું. “વ્હાઇટ”, “બાલ્ટિક”, “કાસ્પીઅન,” “બ્લેક” અને “આઝોવ” એ સાથે સમુદ્રો સુધી આવલરેલાં વહાણો આવળ કરી રહ્યાં છે. બાકુના તેલનો પ્રવાહ મોસ્કો અને લેનીનગ્રાડ સુધી સરળતાથી પહોંચે છે. આ જળમયો થયાં છે, જ્યેથી ખેતીને, ઉદ્યોગોને, રાશનીને અને પ્રવાસને અકલ્પિત વેગ અને સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત થયાં છે.

ડોન-વોલ્ગાનો સંયોગ એ રશિયન પ્રજાના સંકેપનું અને તેના વૈજ્ઞાનિક તેમજ યાંત્રિક કાર્યકરોની સિદ્ધિનું અદ્વિતીય પ્રદર્શન છે. ભારતમાં ભાગીરથી નદીને કિનારનાર પુરાણપ્રસિદ્ધ રાજ્ય ભાગીરથને અમરતા પ્રાપ્ત થઈ છે તેમ ડોન-વોલ્ગાના વિશ્વકર્મશ્રોતનું કાર્ય જગતનું આશ્ચર્ય રહેશે.

ડોન અને વોલ્ગાના અર્ધ ભાગે વોલ્ગાની સપાટી કરતાં ૮૮ મીટર ઊંચાણ છે અને ડોનની સપાટી વોલ્ગાની જળસપાટી કરતાં ૪૪ ફીટ ઊંચી છે. આ કારણે ચડીતર સપાટી મેળવવા ૧૦થી૧૬ મીટરની

જિઆઈમાં ફાટકો કરેના છે વોલ્ગાની બાજુએ ૯ અને ડોનના ઢાળ તરફ ચાર ફાટકો છે એક ફાટકમાં વહાણ આવે ત્યાં સુધી એ ફાટક બંધ રહે પછી પાળાનું બંધ થાય અને આગળનું જીવડે એટલે નીચેની સપાળી પર વહાણ આવી જાય છે એ જ રીતે પાછા વળતા વહાણો ફાટકમાં આવી થયા પછી ફાટક બંધ થાય અને ઉપરની સપાળી જેટલું પાણી તેમાં આવે એટલે જીવડાય, પછી સામેનું ખીજુ ફાટક જીવડે એટલે તેની સપાળીએ અદર ચાલ્યું જાય આને “લોકસ” કહે છે

જ્યાં જ્યાં નદીઓ મળી ત્યાં માછલોના વિસ્તારવાળા સામુદ્ર-તળાવો બન્યાં છે

“શિમ્લાઝકાયા” સરોવર સોવિયેટ ભૂગોળમાં નવું જ નામ બન્યું છે આસપાસના સકાલક પ્રદેશોમાં તેના બંધમાંથી સેકડો નહેરો નીકળી છે અને પહેલાં જ્યાં કામ્પીઅન લૂ વાતી હતી ત્યાં માછલો સુધી લીનાજમ ખેતરો દિલોળા લે છે

આ નહેરોના ખોદકામમાં માનવમજૂરી લાગે જ ઉપયોગમાં આવી હતી “ટનલો” ખોદવા મેટ્રો ભૂખર્ષ રેલ્વેના નિષ્ણાતો પહોંચી ગયા અને એક વાર જે માર્ગો પર પગે સાપો અથડાતા ત્યાં રાક્ષસી તાકાતવાળા “એક્સકેવેટરો” (ખોદકામના એન્જિનો)એ એક સળંગ ખાડ ખોદી પાળો બનાવી દીધી. મોટર ટ્રુકો વપરાઈ જ નથી. યાંત્રિક સાંઠીયાની લાખી ડોકે માર્ડા ને માર્ડા જમીન ખોદી, જરા મો ફેરની બાજુમાં પાળો અને સડકો કરી નાખી. પછી યત્રમયથી સીમેન્ટનાં અસ્તરો થઈ ગયા વોલ્ગા બંધથી આગેન સમુદ્ર સુધી ૫૪૦ કીલો-મીટરની વહાણ ચાને એની નહેરની ચોજના હતી, તેમાંથી ૧૦૧ કીલો મીટર બાંધકામથી તૈયાર થયા પછી બાકી “શિમ્લાઝકાયા” સરોવર અને ડોન નદી વાટે વ્યવહાર ચાલે છે આસપાસના પ્રદેશોમાં પ્રસરી ગયેલી નહેરોના સરવાળા ૫૬૮ કીલોમીટર થાય છે ખૂબ તાકાતવાળા

૧૪૦ વીજળિક મથકો છે તેમની સહાયથી ગ્લા-પ્રેમોર્મા પાણી ઉંચા યાવવા ઉતારવાનું કામ સગુ અને અરજ થયું છે ખાસ કરીને ડોન-વોલ્ગા વચ્ચેના આપાનુ ચાકામ અને જળસમૃદ્ધતા કામૂ તેનાથી નક્કો દરેક ઠેકાણે વિદ્યુત અને પ્રચંડ ચત્રોની અનેકાનેક રચનાઓનો પ્રયોગ કરી આ યોજના ધારેની મુત કળા બે વર્ષ વહેતી પૂરી કરવામા રાજ્યપ્રધાનોને યશ મળ્યો છે મોવિયેટ ધત્તી પર તેમણે પ્રકૃતિના સ્વરૂપને પનટારી નાખ્યું છે

અમે પહેલા ફાટકની આસપાસ ફર્યાં માણુમો નદીના પટ પર ચાલતા હતા, કેમકે નદીમા ખવે જ મરફ જમીં ગયો હતો આને લીધે અમને જળન્યવહાર જોવાની તક ન મળી પણ આ આખાય સાહસની ફિલ્મી કથા સાઘત નોવાયેની તે અમને મોસ્કોમા જોવા મળી હતી

પાછા વળતા બેએક ઠેકાણે અમાગ મડગની છમીઓ લેનાઈ ત્યાંથી નવા બધાતા સ્તાનિનઆડના રાજ્યમાર્ગે નવા મકાનો જોતા જોતા અમે એક ટ્રેકટરના કારખાનામા ગયા એ કારખાનુ યુદ્ધમા તફન તારાજ થઈ ગયું હતું અને અહુ જર્મનોને હાથ ચડ્યું હતું પણ આજે તો જાણે કઈ જ બન્યું ન હોય તેમ હજારો કામદારો તેનું ઉત્પાદન ચનાની રથા છે આમનિા એક કામદાર અમને મળ્યો તે લક્ષ્યામા જોડાયો હતો અને હેં બર્લીન સુધી જર્મનોની પૂઠ પાછળ ધગ્યો હતો હવે પાઠો તે પોતાને કામે લાગી ગયો હતો એની સાથે અમે સૌએ હાથ મિલાવ્યા

પાછા ફરતા અમે કામદારોનું એક વિશ્રાંતિગૃહ (કનમ) જોયું એને નવો મહેન જ કહેવો પડે એની બીત પઠ પ્રચિદ્ધ મોવિયેટ ચિત્રકા રોના મોટા ચિત્રો હતા એના મોટા ખડોમા નક્શીદાર કોતરણી અને શિલ્પો હતા આ રથાન વોલ્ગાને કિરિ હોવાથી શીતળ પવનની લહેરો આવતી હતી ત્યાં કામદારો માટે વિશેષ અભ્યાસના વર્ગો, પુસ્તકાલય, સંગીતથાગ્ન વગેરે અનેક પ્રયથો હતા એક એન્જિનિયરની છોકરીને

કલાકાર સંઘમાં

[૧૬]

“Do you want your life to be good? Then fulfill your quota.”

“તમારું જીવન મંગલમય થાય એવું ઇચ્છતા હો તો તમારો કાર્યભાગ પાર ઉતારો.”

*

*

*

તા. ૧૫-૧-૫૩ સવારે એવું ક્યું કે કવેના થોડા દિવસ દરમિયાન પ્રયેક પોતાના વિસિષ્ટ અભ્યાસના ક્ષેત્ર પ્રમાણે વહેંચાઈ જવું કેટલાક ખેતીપ્રધાનની કચેરીમાં ગયા તો સીમડગ એક સીસમા-મા મધુ કેટલાકને રેડિયો-આખ્યાન માટેની કે લેખન માટેની ફી તરીકે રૂ.૫૦ મંગેલા તેઓ ખરીદી કરવા નીકળી પડ્યા, જેમાં ડૉ. કુમારાપ્પા પણ હતા તેમની સનાદથી મે પણ એક સરતો રસિયન કેમેરા ખરીદ્યો. ‘રિક્વેસ્ટ’ રચનાવાગો ૩૫ લેન્સનો કેમેરા ૧૩૦ રૂ.નમા મોરો ન વાગ્યો ત્યાંથી મે રસિયાના “આર્ગિ” યુનિયન” વિગે થોડી વધુ માહિતી મેળવી.

“મેાવિરેટ આર્ગિસ્ટ કે-ઓપરેટિવ” દુનિયાના ખીખ દરોની દ્વારા પેઠીઓથી નોખી જ પ્રજાની ધરાવે છે અગર તેનાથી ઘણી ઓછું છે, કાનુ કે ક્યાકાગો ખવો કારભાર તે ઉત્તરી મે છે અને અર્થ ધણ જ ઓછું આવે છે ચિરોના દનાલોની બધી તરફનો

અને નફાખોરી તેણે નાબૂદ કરી છે એટલું જ નહિ પણ ધંધાની ચિંતાઓથી ચિત્રકારને સાવ બેદરિંગ બનાવી તેમને પોતાના ચિત્રાનિર્માણના કાર્યમાં જ કાર્યશક્તિ પરાવવાની સગવડ કરી આપે છે.

કોઈ પણ ધંધાદારી કારીગરની પેઠે ચિત્રકાર પણ આરંભમાં પોતાનો હાથ અજમાવવાનાં ક્ષેત્રો તરીકે કવ્વો, ધંધાર્થી કલાગૃહો, નાટકશાળા, સંસ્કારગૃહો, મોટાં ભીંતચિત્રો, મુશોભનો-આ બધામાંથી જેમાં જવાની તક મળે ત્યાં પેસી જાય છે. ઘણાને એમાંથી જીવનનું કાયમી ક્ષેત્ર મળી જાય છે. આ સર્વ કામો ઠીક ઠીક બદલો આપનારા હોય છે અને તેમાં તાક્ષીમ પણ પુષ્કળ મળે છે. વિદ્યાર્થીઓને

*
લેનિનમ્હાડમાં જારના સમયનો રાજમહેલ "વીન્ડર પેલેસ", જે આજે "દર્મીટેજ મ્યુઝીયમ" સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. ૧૭૩૨માં શરૂ થયેલું તેનું બાંધકામ છત્રીસ વર્ષે પૂરું થયું હતું. બાંધણી પશ્ચિમ યુરોપની નકલ છે. સ્તંભોનો, પૂતળાઓનો તે સુભરોનો શકારો ખૂબ છે. બહારથી ચોરસ માપના દેખાવનું નહિ એવું તોતીંગ મકાન છે.

*

અમે ત્યાં પીયાનો શીખતી બેઠાં તેને શીખવનાર એક બાઈ હતી.
૬૦૦ માણસો એક સાથે એસી ઘટે એવું રંજનભવન હતું.

૫મી અમે "પીર ચોક" ની પાસેનો બોલ્યા પર બંધાયેલો.
આરસનો લાંબો ચોપરો જોયો. તેના પર ઢેર ઢેર શીકેલ દળના આર-
સના ખડો હતા. જાગડો માટે તો બધે જ મુન્દર વ્યવસ્થા હતી.

અમે લગભગ સવા ચાર વાગે મુકામે પહોંચ્યા. જમવાનું તૈયાર
હતું. ૫મી તુરત જ વાગે નજીક આવેલી પીરગાદ પર ફૂલપાટ ચડા-
વવા અમે બખ્ખેની દાર કરીને ચાપ્યા અને ગભીર મૌન ધારણ કરી
ફૂલ ચડાવી બહાર નીકળ્યા ત્યાં મુંધી કોઈએ અવાજ કર્યો નહિ. એ
વખતે ડંડી સડન કરતી મુન્દરેલ ધ્વાની હતી.

એ ૫મી અમારે તુરંત ઘોડાકે જ અંતરે આવેલ મ્તાસિનગ્રાડ
મ્યૂઝીઅમમાં જવાનું હતું. ત્યાં અમે મુદના ફોટોગ્રાફો, ચિત્રો તેમજ
રજીમેન્ટનું નાનું "મોડેલ" જોયાં. એથી લડાઈની બીજબતાનો અને
મુદના જોખમોનો ખ્યાલ મળ્યો. ત્યાં પ્રસિદ્ધ મેનાપતિનાં સ્તંભો, અંકડો,
વસ્ત્રાંશ અને તમંચા સંઘરેલા હતા. પ્રદર્શનની રચના અભ્યાસપૂર્ણ
હતી. દરેક બાઈ અમને બધી જ બાજતો ખૂબ વીગતથી સમજાવતી
હતી.

મ્યૂઝીઅમ જોઈ રહ્યા ૫મી અમારે સામે દેખાતા "ગ્રાડી યિયે-
ટર" માં વિકટ લુગોનું "નાટરે ડેમ" (એટલે કે "ખૂંધો ઘંટ
વગાડનાર") નામે નાટક જોવાનું હતું. સોવિયેટ કલાકારો જાતનું
ઉચ્ચ કોર્સનાં અનેક નાટકો ગમ્મૂદેય વિના ભજવે છે. તેમણે નાટકની
કથાને અતિ ઉચ્ચ કક્ષાએ મૂકી છે.

કાંઈ પડદા પાછળથી કોઈએ વાર્તાનો અસ્તાવ કર્યો એ ૫મી
પડદો ઊપડ્યો. બહુ જ ટાંચી માનસચિકિત્સાભર્યા અભિનયો અને
પાત્રનમણ જોસને મળ્યાં. બહેન અને મંડા ખૂંધાનો અભિનય કર્યો.
એ અતિ વિકટ હતું. એ કદરૂપ માનવદેહની પાછળ રહેલું માનવ

અનુક્રમેન અને તેની સામે દુનિયાનાં છેલ્લગીલાં, રૂપસમુદ્ધ પાત્રોની સુષ્ટિનો અજબ વિકાસ અને એ દર્શાવવાનાં દતાં પાદરીઓ, ગુંડવાસનાં નરનારીઓ અને છેલ્લગીલીઓ તેમજ મુત્સદ્દીઓ, વીરો અને તેમના પ્રપંચો, તેમજ પરાક્રમો,—આ બધું અમને માત્ર અભિનયથી જ સમજતાં ત્યારે તેમની કક્ષા માટે “વાદ વાદ !” બોલાવે જવાતું. રંગભૂમિનાં સાધનો અને રંગભૂમિની રચનાની બાબતમાં તો આપણે તેમના શિષ્યો લેખાઈ, એટલી ઉચ્ચ કક્ષાએ તેઓ પહોંચ્યા છે. કેન્દ્ર દબાવ્યું, પોશાક, રૂપરચનાઓ અને છેવટે ફરતી રંગભૂમિ-નાટકના પ્રવાહને કેટકેટલી રીતે પૂરક થતાં એ લખીએ તો એક મોટો નિગ્રહ થાય. દિવસની બધી વાનો બૃષ્ટિએ અમે એ નાટક ધીરજપૂર્વક સાદાંત જોયું અને નોંધને અનુદ્ધ ધન્યવાદ આપ્યા.

અહીં રાતે મુકામે પહોંચ્યા. તે પછી ગિજનામાં પડતાં સવાર કેમ પડી તે જણાવું જ નહિ. નાન્ટો કરીને નવ વાગે એરોડોમ પર પહોંચી જવાની નોટીસ મળી મઈ. “ન્દાવાનું હવે મોસ્કોમાં જ રાખીશું,” કહી તૈયાર થઈ ગયા. ફરી એ “શૂપ” થઈ ગયા. પહેલા વિમાનમાં હું અને રમણલાલ પ્તેમઈ સાથે હતા. આ વખતે વિમાનોમાં થણી ઝડપ અને હવામાં સ્થિરતા હતી. મેં વિમાનમાં જ રેડિયો પર આપવાનું મારું પ્રવચન લખી કાઢ્યું. ત્રણ વાગે તો મોસ્કોની અમારી હોટલે પહોંચ્યા અને જાણે પોતાને અસત્ત થેર આવી ગયા હોઈએ એવી નિરાંત અનુભવી.

અમારામાંના કેટલાકની ટપાલ આવી પડી હતી. હિંદના કાગળો પહેલી જ વાર અહીં મળ્યા. તે દિવસ પૂરતો સાંજે કશે જ કાર્યક્રમ ન રાખવા અમે ચંદ્રને કહ્યું અને તેણે કબૂલ રાખ્યું એથી ખૂબ જ રાહત મળી. ન્દાઈધાઈ, જરા ખોરાક લઈ શાંતિથી કાગળો લખી નાખ્યા અને પછી એ સુખાવાસમાં નિદ્રાનું શરૂ થીયું.

પણ ધંધાદારીની રીતે જ દરેક ચૂકસ્વામાં આવે છે પ્રવાસી ચિત્રકારો-
ને અથવા “ પોસ્ટ એન્ડુએટ સ્કોલરશિપ ” દ્વારા અધ્યાનિક દલાકારોને
દલાકારોનું કામ મળે છે

દલાકારો પોતાના “ ટ્રેડ યુનિયન ” માં જોડાય છે આથી
તેમના પગારનું ધોરણ નક્કી થઈ જઈ તેમની માદગી પ્રશ્નને દલાદાર,
મારજન અને દલાઈની પૂરી સમજા મળે છે એટલું જ નહિ પણ
કામ ન મળે તો તેની મુત મુરી બેકારીનો દુખાવો પણ મળે છે
પણ શિયામા દલાકાર લાગ્યે જ બેકાર રહે છે ત્યાં દલાની કામ-
ગીરી માટે માણસો જોઈએ તે દલા જોઈ છે જરૂર પડતાં દલાકારોને
ધીંગણનાણા પણ મળે છે

‘ એકોડેમી ’ માંથી એન્ડુએટ થનારો દરેક દલાકાર “ આર્ટિસ્ટ
કો-ઓપરેટીવ ” માં ૧૦ રૂપાં શી જરીને સભ્ય બની જાય છે ૫૪
તો તેના કામ પ્રમાણે તેની શી ચડે છે એ “ કો-ઓપરેટીવ ” તેની
આકતિના પેઢી જેની થઈ જાય છે અને પાંચ વગરની સેવા તેમજ
સહાય આપતી રહે છે પ્રથમ તો, તે પેઢીના દારખાનામાં અને
સેમેરેટરીઓમાં બનેલા ગ્રામ તેમજ દલિત સામગ્રી તેને પૂરી પાડવામાં
આવે છે કોઈ ખામ કામ માટે તેને જરૂર હોય તો પરદેશની સામગ્રી
પણ મગાવી આપવામાં આવે છે તેને એક સમૂહ સ્ટુડિયો ભાટે
મેગની અપાય છે મોન્ડાના “ મોન્ડોલનિકી ” નામે પાર્કમાં એ માટે
ખાસ ઢાંકેન્દ્ર છે દલાકારે સર્જેલી દલાકૃતિઓ સીરેસીવી તે અસ્થા
ખરીદી ને છે અથવા તેમના વગરનીલાવાળા પ્રદર્શનો, ચિત્રમથક
અને મોટા મોટા યુનીયનોમાં મોકલી આપે છે “ કો-ઓપરેટીવ ”
તરફથી પણ મોન્ડોમાં એક એ મોટા પ્રદર્શનો પ્રતિ વર્ષ યોજાય છે

આ સર્વ માટે તેની શી માન આડ દલા જ છે “ કો-ઓપરે
ટીવ ’ તરફથી દલાકારોની સમજા અને પ્રવૃત્તિ માટે યોજના બનાવી
સમિતિઓ માટે એ પ્રેરણા અને બીજા રાજ્યોમાં મોકલો, ઉલોગો,

વર્તમાનપત્રો, શાળાઓ યુનીઅનો વગેરેના કેટલાય પ્રકારનાં કામો જિમાં જ હોય છે "કો-ઓપરેટીવ" ને જરૂર પડે ત્યારે લાખો રૂબણની "લોન" "કો-ઓપરેટીવ કોમ્યુના બેંક" આપે છે અને "કો-ઓપરેટીવ" નું કામગીર, વચાણુ તેમજ તેનો વગીવટ કમીઠા સુધી પહોંચે છે આ સંઘા પોતાના મુદ્દિઓમા પણ ઓક પ્રકા અને કલા કાગીરીનો નિષ્પાવની રહે છે પણ તેની નફામંદ પ્રતિષ્ઠા ઉપર "આર્ટિસ્ટ કાઉન્સિલ" હકક નજર રાખે છે

સામાન્ય રીતે ચિત્રોની કિંમત ૩૦૦ રૂપાથી ૧૦,૦૦૦ રૂપા સુધીની હોય છે નાના વોટર-કપર ચિત્રો ૧૫૦ રૂપાથી ૩૦૦ રૂપા સુધીના હોય છે ચિત્રપ્રતિષ્ઠાઓ તો ૩૦ હજાર રૂપા કે વધુ સુધી પહોંચે છે

સોવિયેટ કનાકાગેની તારીખ કેટલી ઉચ્ચ કક્ષાની છે તે આપણે અગાઉ જોયું છે રશિયામા કલા માટે મોની પરિષદો લરાય છે ને વિવાદો થતા જ રહે છે "સોવિયેટ આર્ટ યુનીઅન" તરફથી એક મોટું દમદામ કંબાસામાયિક પ્રગટ થાય છે આ સામાયિકની સમ્પાદક ઓને, ૭૫ કામ જગતના કોઈપણ કનાકાગેને ટકર મારે એવા નાનકડા નાનામોટા તો કેટલાય કનાકાગેઓ નીકળે છે મોર્નિંગ ચિત્રારો વાસ્તવનક્ષી હોવા છતાં પ્રચલ પુરુષાય કરી તેમણે એ દૈનિક માનવ સમાજ, ઇતિહાસ વગેરેમા પોતાના શ્રેષ્ઠ ચિત્રકામે જગતની બીજી એકેડેમીઓની હરોળમા ઊભા રહી શકે એવા પેદા કર્યા છે આ સર્વની શક્તિ અને સિદ્ધિના નિવેશન માટે એ જુદા પુસ્તક થઈ શકે એમ છે

હું બીજી વાર "કો-ઓપરેટીવ" ની કચેરીમા ગયો ત્યારે તેના એકેડેમી અને એકેડેમીસ્ટનોએ કેટલાક ચિત્રોની, બીજીઓની અને રજ-ટપ્પોની મને બહુ જ ભાવપૂર્વક બેટ ધરી

ત્યાંથી હોટેલ પર આગ્યા કે તુરત રાતની ટ્રેનમા આખી મડળાને વેનિનગ્રાડ જવાનો આદેશ મળ્યો ગેરેને પહોંચ્યા ત્યારે "સ્વીડીંગ

કાર'નો મિત્રનાવાગે ડમો અમારે માટે એક 'સાઈડ'માં તૈયાર જ હતો.

બગ્દના ઉપરીઆળ પ્રગોમાં ગાડી જતી હતી જ્યાં અક્ષતી ગોલવર્ગેડી અમે ૬૬ અને આરામગા એ ગત નીનારી.

લબ્ધ લેનિનગ્રાડ

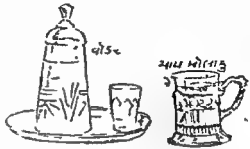
તા ૧૬-૧-૫૩ બપોરે બાર વાગ્યા પડી અમારી ટ્રેન લેનિનગ્રાડમાં દાખલ થઈ રશિયાનું જૂનું પાટનગર પીટર્સબર્ગ તે જ લેનિનગ્રાડ લેનિનગ્રાડ જ્ઞેવાની અમારી ઉત્તેજની પાર વગરની હતી, કેમકે નરી ક્રાંતિનાં પગરણુ ત્યાંથી જ થયાં હતા. રેલ્વે સ્ટેશન પર લેનિનગ્રાડ શાંતિ-સમિતિના પ્રમુખ, મંત્રી અને તેમની સાથે પ્રસિદ્ધ સોવિયેટ નટ ચિરકાસોવ વગેરે અમને લેવા આ-આ હતા ચિરકાસોવ તો "સોવિયેટ ફિલ્મ ટેલીગ્રેશન" સાથે ભાગતમાં આવી ગયા હતા તેમણે કેટલાક ભારતીય ચિત્રોને યાદ કરીને લાન્તની ફિલ્મી દુનિયાના સમાચાર અમને પૂછ્યા મોટરોનો કાફલો અમને ત્યાંની મોટામાં મોટી હોટેલ "એસ્ટોરિયા" માં લઈ ગયો સગવડભર્યા ને વૈભવશાળી એના ખડોની વાંત રી કરવી? ત્યાં અમને દરેક જણને એકેક સ્વતંત્ર ખડ મળ્યો. અમારી રીત પ્રમાણે મે અને શ્રી. રમણલાલ કેસાઈએ જોડે-જોડેની રૂમ પસંદ કરી. આ રૂમોની લગભગ એક વેત જેટલી સાબી અને અન્ડેર બારની પીત્તળની કૂચીઓ અમારી ખાસ રમૂજ હતી.

અમે ઝડપથી મેદાપાન અને સ્નાન પતાવ્યાં ન પતાવ્યા ત્યાં તો થટ્ટી બજી કે "લબ્ધ માટે રાહ જોવાય છે તુસ્ત તૈયાર થઈને નીચે આવો જમીને તુસ્ત જ બહાર નીકળવાનું છે."

આ "લબ્ધ" વખતે આપણી સાજ જોવા સમય હતો બહાર તો ખરફીની હવા અને આજુ અજવાળુ હતા પણ હોટેલની અંદર તો ખડે ખડે દીવાળી હતી ખાણાનું અમારું ટેમન એક ખાસ ખડમા

અલગ જોવાયું હતું. ત્યાં ફરી વાર દરેકની વ્યક્તિગત ઓળખાણ થઈ. આ વખતે પ્રખ્યાત સિનેઅદાકાર ઈયરકાસોવે આનંદ અને હાઝીરી વાતાવરણ સર્જવું ફરી દીધું. તેણે દિલના કેટલાક કલાકારોને યાદ કર્યા અને પોતાનાં ગરજો તાજાં કર્યા. એ કલાકારે રંગભૂમિ પર, સિનેમાસ્ટ્રિમાં અને ચિત્રનિર્માતા તરીકે ધણી પ્રસિદ્ધિ અને બહોળો અનુભવ મેળવ્યાં હતાં. જમનાં જમતાં તેણે કેટલીય રમૂએ ઉઘાડીને સૌને હસાવ્યા અને રાત્રે પણ પોતે કંઈક બતાવશે એમ કહ્યું. ખાણી પછી નગરપર્યટનનો કાર્યક્રમ હતો. અમારી હોટેલ એક મોટા, ખુલ્લા વિસ્તારની એક બાજુએ હતી. ચોમેર મોટા મહેલો સરખા મકાનો હતાં. ૧૯૨૪ની છત્તીસમી જાન્યુઆરીએ પ્રગતી ઇચ્છાથી જૂના પેટ્રોઆઇને લેનિનઆઇનું નામ આપવામાં આવ્યું હતું.

હોટેલ એસ્ટોરિયામાં
અમારા ખંડનાં પાત્રો

એક મોટી બસમાં બેસી અમે હોટેલથી જરા દૂર ગયા કે રાંધા યાના સર્જક મહાન પીટરનું જીજ્ઞાસા ધોડા સાથેનું પૂતળું જોયું. ૧૯૭૫માં સર્જાયેલા આ પૂતળાના શિલ્પીએ ખૂબીથી પૂજાને ખડક પર અડતું રાખી, ધાતુના વજનનો ટેકો આપી ધોડાના આગસા બે પગ અદર લીધા છે. આથી એમ જ લાગે છે કે હમણા પગો હેઠા ખૂડાશે. આનું અનુકરણ ઘણા દેશોમાં થયું છે. એના આધારનો પ્રયંડ ખડક દૂંધી એ સ્થાન પર લાવતા એ વર્ષ લાગ્યા હતા. એ પૂતળાની પામે અમારી મંડળીનો ફોટો લેવાયો.

એ જ યોગાનમાંથી પસાર થતાં એક તરફ “કોલેજ ઓફ

લેનિનમહાકર્મ મહાન પીટરુ ઉજળતા યોગ સાથેનું પૂતળું

આકાટિકચર' જોઈ લગભગ અર્ધા માઈલના વિસ્તરેલા એ ત્રણ માળના મહાનમા એ વખતે હીવાની રાશનીમા રશિયાના વિચકર્મોમા તૈયાર થઈ ગયા હતા.

નીવા નદીને સામે કાંઈ એક કિલ્લો હતો તેમાં એક વાર રશિયાના આધુનિક દેશભ્રમોને કેદ કર્યા હતા આ પિયો આજે તે "મ્યુઝીઅમ ઝની ત્રો છે વિનિત્વીમ્મ જોડ ઉપર "કો"રુગી આફ સાય-સીઝ' અને ઝાનોવ મુનિવર્સિટી' છે ત્યાં ૧૨ વિભાગો (ફાક્ટો) માં જુદા જુદા દેશના ૧૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે. લેનિન પણ ત્યાં જ સ્નાતક થયા હતા. ૧૯૧૭માં પ્રજાસત્તાક સંવિધેટ કોંગ્રેસ મળી હતી તે મહાનમા રેપીન નામના મહાન રશિયન ચિત્રકારને

નામે કનાકરયા ખોલી છે.

અમે સેન્ટ ઇલાકનું મંદિર જોયું તેનાં બાવકામમાં ૧૮૧૭ થી ૧૮૫૭ સુધીનાં ચાલીશ વર્ષો ગયાં હતાં તેમાં ૧૧૨ ચાંબલાઓ છે. દરેક ચાંબલો એકજ પથ્થરમાંથી ઘડેલો છે તેના ધુમ્મટમાં ૩૦૦ કિલોગ્રામ સોનું વપગયું છે હાલ તો એ “મ્યૂઝીઅમ” બન્યું છે.

જે “નિટર પેલેસ” આગળ ૧૯૦૫માં હજારો સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકોનો શાન સમુદાય ઝારને અરજી ગુજારવા આવેલો અને જેમના પર ઝાનના નિર્ણયોએ ગોળીમાર કરી હજારોની નિહાળતાથી કતલ કરી હતી તે મંડપ અમે જોયો એના ચોક્ક વચ્ચે નેપોલિયનની પીઠેલકની ચાદમા એક જ ટ્રેનાઇટમાં કરેલો ૬૦ મીટર લાંબો સ્તંભ જોયો.

અમે “લેનિન મ્યૂઝીઅમ” પણ જોયું જે રણમાંડી છિપરથી લેનિને ત્યાં લાપણું કર્યું હતું તે રણમાંડી યથાવત જોઇ રસ્તાઓ પસાર કરતા કરતા અમે “મ્યૂઝીક અકાદમી” “ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓફ થીએટર્સ”, “મ્યૂઝીકન કોમેડી થીએટર”, “ઓપેરા થીએટર”, “યુસ્કીન થીએટર”, “યુસ્કીન લાયબ્રરી” (જે સોવિયેટ યુનીયનમાં સૌથી મોટી છે) એ સૌ બહારથી જોયા.

અધાડ થતું હતું કેટલુંક જાઝમે? લેનિનગ્રાડમાં એટલું મધું જોવાનું તેમજ જાણવાનું હતું કે વર્ષ પણ ઓછું પડે અને અમને તો હવે હિંદ પાછા ફરવાની ચટપટી લાગી હતી હોટેલ પર પાછા આવ્યા ત્યારે સાદુ ગનીમોજન તૈયાર હતું ફિચ નહોતી તો પણ સમાગમને ખાતર હું અને શ્રી રમણનાથ દેસાઈ તેમા જોડાયા એ ખરેખર સાઈ ચયુ, કેમકે ગત્રે ચિગ્ગમોવ ખૂબ ખીંચા તેમણે કેટલાક પાત્રોના સ્વરૂપ માન મુખમુદ્રા ફરિશ્તે બતા નાં જાપાનીઝ અમનતર, બ્રિગિય “બુલ-ચહેરા” હોન કપીઝોટ તથા શેક્સપીઅરના એકમે પાત્રો જોઇ અમને કળાની સિદ્ધિ કેવી હોય તેની પ્રતીતિ થઇ.

એ ભોજનની સમાપ્તિ વેળાએ જે શબ્દો બોલવાનો મને આરેક્ષ મળ્યો. એટલે મેં કહ્યું, “સોવિયેટ જગતમાં હું કનાકારનો હાથ જીવનો

પૂજે પૂજે ફરી વહેલો જોઈ છું. જનની સંસ્કૃતિનો એક નવો પ્રકાર અમને અર્પા જોવા મળ્યો છે, જેમાં કલાકારની પ્રવિતા પ્રયેક બાજુએ પ્રગી ઊઠી છે અને સમગ્ર જ્ઞાન પર અગત્યની પાથરી ગી છે.”

બોમ્બે પત્રી અમે લેનિ-
નમ્બાડના નાટ્યમૃદમા “રૂઝ પોપી”
("કમુંબય પૂર્ણ") નામે સમકાલીન
દત્તિદાસનું “એલે” જોયું. “રૂઝ પોપી”
આશ્રાદ યથેલા ચીનનું પ્રીક
હવું. ચીન પર અમેરિકાનું વર્ચસ્વ,
ચીનના શીમતો અને શાહી-
વાદીઓ તેને કેવો ટકા આપી
રહ્યા હતા, નીચવા થરની પ્રગ
તેમાં ટૂંકી કચડાની હતી અને
તેમાંથી દાનિનો તરુખો લઈ
જાગેલા તરબુ મજૂરોનાની મજેલી
દોસ્તબુદ્ધિ, રશિયાની દિલોગ્ગનજરી
મદદ અને મૈત્રી વગેરે બાખતો
આ નાટકમાં એક રૂપકથી બતા-
વવામાં આવા હતી. ચીની પાત્રો,
ચીની દશ્યો, ચીની નૃત્યો અને
છેવટે રશિયા અને ચીનની મૈત્રીનાં
દશ્યોમાં તિરકકાર, લાગણી અનુ-
કંપા, સૌર્ય, પ્રેમ વગેરેનું કાવ્યમય આલેખન થયું હતું. દશ્યરચનામાં તો
અવધિ લાગે જૂલમધ પાત્રો એ તો જાણે મોવિયેટ રંગમંચની વિસિ-
ષ્ટતા જ બની ગઈ છે.

શ્રી રમણલાલના ખંડમાંનું
રંગમંચ લેખ

તા. ૧૭-૧-૪૩: સવારે પહેલો કાર્યક્રમ “હર્મિયન મ્યુઝીઅમ”

જોવાનો હતો એક વેળા એ મ્યૂઝીઅમવાળું મકાન ઝારનો “વિન્ટર પેલેસ” (શિશિર મહાન) હતો અને તેનો એક ભાગ “હર્મિટેજ” કહે-
 ચાતો આજે એ સમગ્ર મહાવનને એક ફરી બહારનો દેખાવ એવો
 ને એવો જ સાચી ગખ્યો છે વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આ મહેલ પર
 જાળા ઝીકાયા હતા પણ આજે તેનું લેશ પણ નિશાન નથી. એ
 ભવ્ય મકાન હજી જાણે મધ્ય કાલે જ બાધ્યુ હોય એવું લાગે છે
 ૧૯૪૬માં તેનું સમારકામ સંપૂર્ણ થયું હતું આ “હર્મિટેજ મ્યૂઝીઅમ”
 જાનમા મોટામાં મોટા લેખાતા મ્યૂઝીઅમોમાનું એક લેખાય છે એમાં
 ૨૬૪ ખંડો છે આ ભવ્ય ઈમારતનો ઇતિહાસ લામો અને જુગજૂતો
 છે આજે પણ તેની વાત વર્ણનથી યથોચિત કઠી શકાય નહિ. રશિયન
 ઝારોની સમૃદ્ધિ દુનિયાની બાદશાહી કરતા વધારે હતી એક જ આર-
 સમાધી કાંટેના એના બિચા બિચા મ્તબો, વિરાટ આકૃતિઓ, સીડીઓ
 અને ઝૂમરોમાં વપરાયેલી સામગ્રી અને શિંષકળામાં માણસોનો જિંદ
 ગીભરનો પરિશ્રમ દેખાય છે કંઈક રાજ્યોના વિજયચિહ્નો સગ્યા
 ચાવટાઓ ત્યાં સચનાયા છે મહાન પીટરની ગાડી સોનાના પતરાથી
 મોટેની હતી નીચેની લોખંડની કમાનોને મહલે સતરના મજબૂત પટા
 ઉપર તેને ઝુનતી ગખી હતી આ સમગ્રસ્થાનમાનો શિલ્પસમૃદ્ધ યુરો
 પના કોઈ પણ મ્યૂઝીઅમની સ્પર્ધા કરે એવો છે સુપ્રસિદ્ધ ઇટાલિયન
 કલાકારોની કૃતિઓ પણ ત્યાં હતી ચિત્રસમૃદ્ધ પણ અપાર હતો

મને ઇટાલી ક્રાન્સ કે ઇન્ડિયાના સમગ્રો જોવાની તક મળી નહોતી
 છતાં મે “હર્મિટેજ”માં યુરોપના કલાસ્વામીઓના જે ચિત્રો જોયાં
 એથી મને પૂરા સતોષ થયો રેખાન્ટની દસ તરવીરોએ મારૂ મન
 ભરી દીધું માનવપાનના ચહેરા પાછળ તરવરતું વ્યક્તિત્વ પકડવામાં
 આ કલાકારને હજી કોઈ પહોંચી શક્યું નથી ત્યાં મે યુરોપની ચિત્ર-
 કલાના આદ્ય સ્વામી હીઓનાર્ડોનાં જે મૂળ ચિત્રો મારી આજે જોયાં
 ત્યારે મન આર્દ્ર થઈ ગયું રાફેની પણ બેએક કૃતિઓ ત્યાં હતી.

દિશાનતો થોડો સમ્રદ એ રિચનામા જોયો હતો પણ અરી તો ત્રામોજ

લેનિનગ્રાડના રાજમહેલને એક પૂન જેવા માર્ગથી જોડતો
 “હર્મીટેજ” ક્વાર્ટાસાદ છે ૧૯૪૦માં મ્યુનીચના શિલ્પીએ તેની
 રચના કરી હતી તેનો વિસ્તાર ૫૧૨ ફીટ લામો અને ૩૭૫ ફીટ
 પહોળો છે અને બે મોટા ચોક છે એના પ્રવેશખંડમાં વીસ
 ફીટ ઊંચા, ઠાંગા મેનાષ્ટનાં દસ પૂતળાં છે આવગળતા ફીલ્ડે-
 ન્ડના ચોક જ આરસમા ડેતરેના ૧૬ સ્તંભો છે, એવા “હર્મી-
 ટેજ” મ્યુઝીઅમનો આ એક વિભાગ અને જગ્યા ખડ છે

મૂલી જવાય એટલી બહોળી સખ્યામાં હજારો ઉત્તમ કૃતિઓ મને
જોવા મળી અને યુરોપની કલાસાધના ટ્રેબી સર્જનશીલ અને વ્યાપક
છે તેનો મને અનુભવ થયો.

સકાઓવાર શિલ્પ અને કલાકારીગરીનાં મૂલ્ય સમજાવતા નમનાઓ,
તેમની ગોઠવણી અને એ પાછળ જગૃત રહેતા નિરીક્ષકો અને સવાલ-
કોના ત્યાં જૂથ હતાં ખડે ખડે તરુણો અને બાળકોને લઈને શિક્ષકો
નીકળી પડ્યા હતા બાળકોને બહુ જ શાંતિથી અને રસથી સમઘટ્યાનની
વસ્તુઓ નીરખતાં અને એ વિશે વ્યાખ્યાનો સાલગતા જોયા એ દૃશ્ય
આખે ઠારું હતું વાતવાતમાં જાણ્યું કે રોજ લગભગ ચાઝ હજાર
માણસો આ મ્યૂઝીઅમની મુલાકાત લેતા હતા એથી એની પાછળ
થના ખર્ચ અને મહેનત સાર્થક લાગ્યું.

એક ઠેકાણે જગભગ ૬૫×૧૫ ફીટનો ચોરસ નકશો બીત પર
હતો તેમાં રંગમેરગી આરસથી જ પ્રેરેલા બતાવેલા હતા, એ નક-
શામાં પીન્તાણીસ હજાર દુકડાઓનું ગમ હતું !

રશિયાના મહાન લોકનેતાઓની છબીઓનો, ચિત્રપ્રસંગોનો
અને પૂતળાનો તો પાર નહોતો સારુ જ મઝદરયાન જ્ઞાનપ્રદાતા એક
વિશ્વ બની રહ્યું હતું અમે તો એ જોવામાં નજર અને પગ એક સાથે
ચલાવતા અને પરસ્પરને ઊનાવળ કરાવતા બહાર નીકળી આ ૧૧ તો
પણ ચાર ઘનાક કેમ વીત્યા તે સમજાયું નહિ. આભાર માની અમે
અનુષ્ઠ મને મ્યૂઝીઅમ છોડ્યું એ વાગે મુકામ પર આ યા થાકતો
પાર નહોતો જમવા કરતાં ઊધી જવાની વધુ ઇચ્છા હતી જમ્યા પછી
મજૂરસનામતીના પ્રયોગો કરતી સગ્યાઓ જોવા અમારામાંના કેટલાક
ઊપડ્યા સુભાગ્યે શ્રી રમણલાલ દેસાઈએ તેમનો સાથ છોડી રશિયન
મ્યૂઝીઅમ જોવા જવાનું સ્વીકાર્યું તેમનો પગ દુખતો હોવાથી તેઓ
બહાર જવા જસાય ઉત્સુક નહોતા પણ દેબીદાએ બહુ ઉમંગથી એક
જુદી મોટી મેજલી અને અમે મ્યૂઝીઅમ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે તે બંધ

દિશાનતો મેલે સમઢ મે વિરેનામા જોયો હતો પણ અગી તો નામોજ

લેનિનગ્રાડના ગજમહેનને એક પૂન જેવા મામથી જોડતો
 “હમીટેજ” ખ્યાત્રાસાદ છે ૧૮૪૦માં મ્યુનીચના શિક્ષીએ તેની
 રચના કરી હતી તનો વિસ્તાર ૫૧૨ ફીટ સમો અને ૩૭૫ ફીટ
 પહોળો છે બન્ને મે મોટા એક છે એના પ્રવેશખંડમાં વીસ
 ફીટ જમ્યા મળા મેનાછટના દસ પૂતળાં છે આમળ ગત્તાં ફીન્કે-
 નડના એક જ આરસમાં ક્રેતરેના ૧૬ સ્તમ્ભો છે, એવા હમી
 ટેજ મ્યુઝીઅમનો આ એક વિશાળ અને કાવ્ય ખડ છે

મ્હારી જવાબ એટલી બહોળી સખ્યામાં હજારો ઉત્તમ કૃતિઓ મને જોવા મળી અને ધૂરોપની કલાઆધના પ્રેમી સર્જનશીલ અને વ્યાપક છે તેનો મને અનુભવ થયો.

સકાઓવાર શિષ્ય અને કલામરીમરીના મુલ્ય સમજાવતા નમનાઓ, તેમની ગોઠવણી અને એ પાછા જાગૃત રહેતા નિરીક્ષકો અને સવાલકોનાં ત્યાજ્ય હતા ખડે ખડે તરુણો અને બાળકોને લઈને શિક્ષકોનીયી પડ્યા હતા બાળકોને બહુ જ શાંતિથી અને ગંધી સમજાવવાની વસ્તુઓ નીરખતાં અને એ વિશે વ્યાખ્યાનો સાલગતા જોયા. એ દૃશ્ય આખા હારો હતું વાતવાતમાં જાણ્યું કે રોજ લગલગ ચાગ હજાર માણુઓ આ મ્યુઝીઅમની મુનાકાત લેતા હતા એથી એની પાછળ થતા ખર્ચ અને મહેનત સાર્થક લાગ્યું.

એક ઠેકાણે લગલગ ૧૫x૧૫ ફી.નો ચોરમ નકશો બીત પર હતો તેમાં રંગરેરંગી આગમથી જ પ્રેરેલા બતાવેના હતા, એ નકશામાં પીગ્તાળીસ હજાર ટુકડાઓનું કામ હતું !

રશિયાના મહાન લોકનેતાઓની છબીઓનો, ચિત્રપ્રસંગોનો અને પૂતળાનો તો પાર નહોતો સારુ મમદસ્થાન જ્ઞાનપ્રદાતા એક વિશ્વ બની રહ્યું હતું અમે તો એ જોવામાં નજર અને પગ એક માથે ચનાવતા અને પરસ્પરને ઉનાવળ કરાવતા બહાર નીકળી આ ના તો પણ ચાર ટનાક કેમ વીત્યા તે સમજાયું નહિ આભાગ માની અમે અતૃપ્ત મને મ્યુઝીઅમ છોડ્યું એ વાગે મુકામ પર આન્યા ચાકનો પાર નહોતો જમવા કરતા ઊંધી જવાની વધુ ઇચ્છા હતી જમ્યા પછી મજૂરસનામતીના પ્રયોગો કરતી સસ્થાઓ જોવા અમાગમાના કેટલાક ઊપડ્યા મુલાગે શ્રી રમણનાન દેસાઈએ તેમનો સાથ છોડી રશિયન મ્યુઝીઅમ જોવા જવાનું સ્વીકાર્યું તેમનો યગ દુ ખતો હોવાથી તેઓ ખદાર જવા જતાય ઉત્સુક નહોતા પણ હેનાંગએ બહુ ઉમમથી એક જુદી મોટા મેજલી અને અમે મ્યુઝીઅમ ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે તે બધું

થવાને માત્ર અર્થો જ દયાક બાકી હતો બધા ખડોમા લાકડે બંધ થવા લાગી હતી પણ દેવીદાએ અમારી ઝડપી મુલાકાતની વાત કરી એટલે દારાધીએ એક સાથી મોકલ્યો તેણે કામ કાઈ દેકાણે ચાપ દાખી રોશની કરી બતાવી એ મ્યુઝીઅમ ખરેખર એક “વિશાળ લગન” હતું, જેમા કેવળ રશિયન ચિત્રકારોની મદ્દન પરપરા અમાગી નજરે પડી અને રશિયામા પણ જૂનાઈનાં યુરોપના બીજા દેશોને આટે એવા ક્યારવામીઓ થઈ ગયા હતા તેનું જ્ઞાન થયું. આધુનિક કલાશૈલીના આઠ સ્વામી રેપીનનું સમગ્ર કામ એક જુના જ ખડમા હતું તેનું લગભગ પચાસેક ફીટનું એક મોટું ચિત્ર અમે જોયું, જેમા કેટલા ય ત કાલીન રાજદારીઓની તત્વત્ તસ્વીરો એ ચિત્રમાની અદ્ભુત કાર્યશક્તિની સાખ પૂરતી હતી. એ ચિત્ર માટે એણે જે પ્રાથમિક રેખાઓ ટેપી, જે નમૂનાઓ કરેના, છૂટા પાત્રોતો જે અભ્યાસ કહેલો અને એકે એક પોશાક, ધરુ તેમજ બેઠકની વીમનો દોરેલી એ સન ભારિ ચિત્રમાના માર્ગદર્શન માટે ત્યા સચિત કરેનું હતું એમને જુનીને બીજાની વાહ વાહ ક્રમતા જાણ્યે એવા ચિત્રોતો તો ત્યા પાર નહોતો અમે ત્યા અર્પાને ગદ્યે દોહ કનાક માળ્યો અને એ દોહ મનાકમાજ મારા જીવનનો સમગ્ર અનુભવ લઈને હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે મારી પોતાની કનાસાધના મને દિગ્દર્શનાના છીપના સરખી લાગી આવી બન્ય સાધનાનો સત્કાર કરી ગેવેલી નશિયન પ્રગતને એ ધન્યવાદ આપ્યા.

ગરે અમે મજૂરોનું સુશાગેન્દ જોયું ત્યાં પુસ્તકાલય, નાટ્યશાળા, સંગીતગો, નૃત્યગો અને અભ્યાસગો બન્યક ચાલ્યા હતા. જિયા કુટુંબની સ્ત્રીઓ ત્યાં નિયામકો તરફે કાર્ય કરતી હતી તેમને દરેકને અમરા પ્રતિનિધિ થી. તુ સીદાસ ગદ્યે સંતિપ્રતિકા બેટ આપ્યા અને અમે વિદાય લીલી. હોટેલ પર અમારા બધો જ સામાન બેઠાઈને તૈયાર પડેલો હતો અને રાત્રે નવ વાગ્યે તો અમારી ટ્રેન બેનિનમાડની વિદાય લઈને અમને મોરકો તરફ લઈ ગઈ.

૨. મ. રા.નાખંડમાંનું
પોસીલીનનું શિલ્પ

તા. ૧૮-૧-૫૩ : તે દિવસે સવિવાર હતો. અમે ટ્રેનમાં જ રહ્યાનાસ્તો પતાવ્યાં. સાંભળ્યું કે ત્રદા માતા એકલાં જ વધુ વખત રોકાવા માગતાં હતાં. પણ એ તો એમનો અંગત નિર્ણય હતો. બપોરે બાર વાગ્યે અમે મોસ્કો પહોંચ્યા ત્યારે શ્રી. રમણસાહ દેસાઈને તો તેમના ધરતો તાર મળ્યો અને પત્રો પણ મળ્યા એટલે એમનો ફેફડો છવ મ્વસ્ય થયો. મને હિંદનો એક પણ પત્ર મળ્યો નહોતો એટલે મનમાં ચટ-પટી થતી હતી. જાણ્યું કે અમારા પત્રો વિયેનામાં 'સેન્સર' થયા પછી જ આવે છે. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ મોહું થાય એમ સમજીને મન વાળ્યું.

બપોરે કરો જ કાર્યક્રમ ગળાયો નહોતો એટલે અમે પૂરતો આરામ મેળવી સાંજે મંત્રીના ખંડમાં બધા એકઠા થયા. તે વેળા નિર્ણય મળ્યો કે તા. ૨૧મીએ મોસ્કોની છેલ્લી તારીખ છે. સાથે એ પણ જાણ્યું કે મોસ્કોના હૃદયમંદિર સરખું કેમલીન જોવાની જોઈ. વધુ ખીજ દિવસ માટે થક ગઇ હતી.

મોસ્કોનું હૃદય મંદિર

[૧૭]

“ સમગ્ર એશીયાનું શરીર જેની આગળ નમે છે, જ્યાં કાળનાં અનેક તોફાનો અને ઝંઝાવાત વટાળ મારી

મયા, સૈકાંઓથી દેશનાં ભાવિની ધરી જની રહેનાર અને મોસ્કો નગરી ઉપર પોતાની સતત જાગૃત પૌઠ શ્રમરો નીચેથી જ્યોતિર્મય પ્રતિભા પ્રસારી રહેનાર, જ્યાં માણુ-સોનાં અભિમાન ગળી જાય છે અને વિચારો સ્તબ્ધ બને છે પણ જે રશિયાનાં ભૂમિસંતાનોને મારે આનંદનો ઓત્ર વહાવે છે એવા “કેમલીન” ને અમારી માનભરી સલામ !”

તા. ૧૯-૧-૫૩ : મોસ્કોની હોટેલ “સોવિયેટસ્કાયા ” માં સવારનો નાગ્તો લઈ બસબર દાઢ વાગ્યે જો બહાર પડ્યા. કેમલિનના કિલ્લા પામેના મોટા ગત્તા પર યજ્ઞ, જરા વાંકે લઈ દેડાના છુસ્જ પામેના દુવાળે મોટસ્કાથી કિતરો. બરફ ધીરે ધીરે વરસતો હતો. કિલ્લાની દોડીમાં પોલીસ અફસરે અમને જરા વાર રોકીને દરેકનાં નામ લખી લીધાં અને

કેમલીનના દરવાજા અને છુસ્જે રશિયાના સ્થાપત્યનાં ખરાં પ્રતિનિધિ છે. આખું રશિયા તેને મારે મારફ્ટ છે. કેમલીનના કેટલી કુલ લંબાઈ ૭૨૮૦ ફીટ છે. તેના કંબરા માણની પળુડ જેવા વચગાં ખાંચવાળા છે.

૫૪૧ એક અકસર તથા એક દર્ગકની સાથે અદર જવા દીધા .
કેમનીનું દસ્ય અનોખું લાગે છે—અવાસીએ બીજો કયાય ન
જોયું હોય એવું અદર મદાન્યોવાણુ એક બીજું નગર જ જાણે
વસ્યું છે રગિનામા મમનો પગ વારવાગ સમેદ ચૂનો લગાડવાનો રિવાજ
છે એટલે આજે પણ કાનીનના જૂના મદાન્યો પગ સમયની ઝાખપ
જણાતી નથી બહુ ય અને નચ્ચે રગપટા અને મોતેરી શણગાર
નજરે પડે

એક ટેકરી પર ચડતા હોઈએ એમ તેના રસ્તા પર અમે આગળ વંધ્યા
અને ચારે તરફ જોયા શુબજ્ઞેનાગા મોટા દેવાનરોના ચોગાનોમા આ-આ
ખુદની નજીમાં અર્જા ફૂલોવાગા મોગ જગીચા ને ઉજાનોની અચૂસ્તા
હોય છે પણ આ વખતે અમે ઠંડા ઝપાટાથી બચવા દીવાલોનીઓથે
ચાનતા હતા

કેમની ! એક ટેકરી ઉપર બધાયું છે તેની ઉત્તર બાજુ મોસ્કવા
નદી વહે છે નદી તરફ ઝારોના મટેલો છે પદર, સોળ સત્તર અને
અઢારમા મંગાઓમા દરેક ઝારે પોતાનું અડ એક મોટું દેવગ ત્યા
બધાયું . કેમનીન ગદ અટપટા ત્રિકોણાકારે બધાયો છે તેનો ધેરાલો
૭૨૮૦ ફીટ છે ચુનામી ગગની તેની દીવાલો પર M M M
આવા તીરના છેડા જેવા M આકારના કાગગ છે અને ખૂણે ખૂણે
શુગ્ગે છે તે પણ એક બીજાને મગતા નથી તે શુગ્ગે પર પાચ
કમાનદાર પાસામા બારીઓ અને માથે અણીદાર મિનાગઓ છે તે
દરેકની તરાહો જુદી ૮ અદર ચાગ મોટા ચોડ ત્રણ દવાલરો, સાત
ચર્ચ, એક સાધુઓનો મડ અને ત્રણ જૂના ગલ્ત્ય-મહેલો છે અને
એમા ૧૮ “હ્યાન ધ મેટ” ના મહેલની બીત આગળ “ઝારકોલ”
અથવા “મોસ્કોનો ધટ” —જેને જગતનો “ધટરાજ” કહી
સકાય—છે આ ધટ ૧૭૩૩માં નાજવામાં આવ્યો હતો તેનું વજન
લગભગ ૨૦૦ ટન (૧૧૨૦૦ મણ) થાય છે જોયે ચડાવતી વખતે તે

ગયા, સૈકાંઓથી દેશનાં ભાવિની ધરી બની રહેનાર અને
 મોસ્કો નગરી ઉપર પોતાની સતત બચ્ચત થોડ ભ્રમરો
 નીચેથી બ્યોતિર્મય પ્રતિભા પ્રસારી રહેનાર, જ્યાં માલુ-
 સોનાં આલિમાન ગળી જાય છે અને વિચારો સ્તબ્ધ બને
 છે પણ જે રશિયાનાં ભૂમિસંતાનોને મારે આનંદનો ઓત્ર
 વહાવે છે એવા “કેમલીન”ને અમારી માનભરી સલામ !”

તા. ૧૯-૧-૫૩ : મોસ્કોની હોટેલ “મોવિયેટરશયા ” માં.
 સવારનો નાસ્તો લઈ બસબસ દા
 વાએ જી બહાર પડ્યા. કેમલિનના
 કિલ્લા પામતા મોટા ઝૂના પર થઈ,
 જરા વાંકે લઈ દેડાના ભુજ્જ પામેલા
 દરવાજે મોટરમાંથી ઊતર્યા. બરફ ધીરે
 ધીરે વગસનો હતો. કિલ્લાની દોડીમાં
 પોલીસ અફસરે અમને જરા વાર
 મોકળે દરેકનાં નામ લખી લીધાં અને

કેમલીનના દરવાજા
 અને છુરો રશિ-
 યાના અધ્યાપનના
 ખર્ચ પ્રતિનિધિ છે.
 આખું રશિયા તેને
 માટે મોકલે છે. કેમ-
 લીનના કોલની કુવ
 લંબાઈ ૭૨૮ ફીટ
 છે. તેના કાંઠા
 ખાણની પળુડ જેવા
 વચમાં ખાંચવાળા છે.

૪૬૧ એક અક્ષર તથા એક દર્શકની સાથે અંદર જવા દીધા .
કેમ્પીનનું હૃદય અનોખું લાગે છે—પ્રવાગીએ બીજો ક્યાંય ન
જોયું હોય એવું. અહીં મદાગાસ્કારના એક બીજું નગર જ નજીક
વસ્યું છે રશિયામાં મકાનો પગ વાગવા સહેલ ચૂનો લગાડવાનો રિવાજ
છે એટલે આજે પણ કે નીનના જૂના મદાગાસ્કારના સમયની ઝાંખપણ
જણાતી નથી બહુ મન અને વચ્ચે ગગપટા અને મોનેરી રણગાન
નજીક પડે

એક ટેકરી પર ચડના હોઈએ એમ તેના જતા પગ અને આગળ વધ્યા
અને ચારે તરફ જોયા શુભજોરાગા મોટા દેવાવયોના ચોગાનોમા આવ્યા
ખુની ઝલતુમા અડી ફોલોવાગા મોટા બગીચા ને ઉદ્યાનોની પ્રચૂતા
હોય છે પણ આ વખતે અગે ઠંડા કપાટાથી જયના દીવાલોનીઓથે
ચાનતા હતા

કેમ્પીન એક ટેકરી ઉપર બધાયું છે તેની ઉત્તર બાજુ મોસ્કવા
નદી વહે છે નદી તરફ ઝાંગના મહેલો છે પદ, સોગ, સત્તર અને
આદારમાં એકાએક દરેક ઝારે પોતાનું એક એક મોટું દેગ ત્યા
બધાયું છે કેમ્પીન ગઠ અટપટા ત્રિકોણાકારે બધાયો છે તેનો ધેરાવો
૭૦૮૦ ફીટ છે ગુનામી ગની તેની દીવાલો પગ M M. M
આવા તીરના છેડા જેવા M આકારના કાગળ છે અને ખૂણે ખૂણે
ભુજને છે તે પણ એક બીજાને મળતા નથી તે ભુજને પર પાચ
કમાનદાર પાસામાં બારીઓ અને માથે અણીદાર મિનાગઓ છે તે
દરેકની તરાહા જુદી જ અહર ચાર મોટા ચોક, ત્રણ દેવાવયો, સાત
ચર્ચ, એક માધુઓનો મઠ અને ત્રણ જૂના રાજ્ય-મહેલો છે અને
એમાં જ “ ઇવાન ધ મેટ ” ના મહેલની બીત આગળ “ ઝારકોલ ”
અથવા “ મોસ્કોનો ઘટ ”—જેને જગતનો ‘ ઘટરાજા ’ કહી
શકાય—છે આ ઘટ ૧૭૩૩માં દાળવામાં આવ્યો હતો તેનું વજન
લગભગ ૨૦૦ ટન (૧૧૨૦૦ મણ) થાય છે જોયે ચડાવતી વખતે

૫૪૧ એક અક્ષર તથા એક દર્શકની સાથે અદર જવા દીધા.

કેમળીનનુ દરજ અનોખુ હાગે છે—અચાગીએ જીજે કર્યાં ન જોયુ હોય એનું. અદર મદા-યોવાળુ એક બીજુ નગર જ નજરે વસ્યુ છે રનિયામા મકાનો ૫૦ વાગવા સફેદ ચૂનો લગાડનાનો રિવાજ છે એટલે આજે પણ જૂની નાના જૂના મદા-યો ૫૦ સમયની ગ્રાખ્ય જગાતી નર્પા બહુ અદર અને વચ્ચે ગગપટા અને સોનેરી શણગાર નગરે પડે

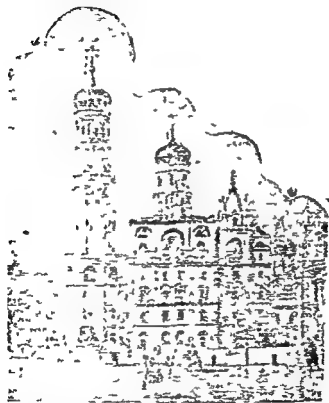
એક ટેકરી પર ચડતા હોઈએ એમ તેના ન્તા ૫૦ અમે આગળ વધ્યા અને ચારે તરફ હોવા શુભજોરાળ મોટા દેવા-યોના મોગાનોમાં આવ્યા ખુની મલુમા અડી ફોલોવાળા મોટા ખગીયા ને ઉઘાનોની પ્રચૂતા હોય છે પણ આ વખતે અમે ઠંડા ગપાટાથી બચવા દીવાલોનીઓએ ચાનતા હતા.

કેમળીન એક ટેકરી ઉપર બધાયુ છે તેની ઉત્તર બાજુ મોસ્કવા નદી વહે છે નદી તરફ જાગના મહેલો છે ૫૬૨, સોગ, સત્તર અને અદારમા મેમઓમા દરેક જાગે પોતાનુ એક એક મોટુ દેવા ત્યા બધાયુ છે કેમળીન મદ અટપટા પ્રિકોણાકારે બધાયો છે તેનો ધેરાબો ૭૨૮૦ ફીટ છે શુનામી ગગની તેની દીવાલો ૫૦ M M M આવા તીરના છેડા જેવા M આકારના કાગગ છે અને ખૂણે ખૂણે શુન્ને છે તે પણ એક બીજાને મળતા નથી ને શુન્ને પર પાચ કમાનદાર પાસામા ખારીઓ અને માથે અણીદાર મિનાગઓ છે તે દરેકની તરાહા જુદી ને અદર ચાગ મોટા મોડ, ત્રણ દેવાવયો, સાત ચર્ચ, એક સાધુઓનો મડ અને ત્રણ જૂના રાજ્ય-મહેલો છે અને એમા જ “છાન ધ મેટ” ના મહેલની બીત આગળ “ઝારકોલ્ગ” અથવા “મોસ્કોનો ઘટ”—જેને જગતનો ‘ઘટરાજ’ કહી સકાય—છે આ ઘટ ૧૭૩૩મા રાજવામાં આવ્યો હતો તેનુ વજન લગભગ ૨૦૦ ટન (૧૧૨૦૦ મણ) થાય છે જોયે ચડાવતી વખતે

૨૧૨ :

પડ્યો અને સ્તંભોમાં ૧૧ શીટ ખૂંચી ગયો. ૧૦૦ વર્ષ સુધી તો એ એમ ને એમ પડ્યો રહ્યો. ૧૮૩૬માં જાગ નિકાલમે તેને બહાર

કેમડીન ગદમાં આવેલો જાગ કોય નામે ઘટ સાચેલો પા.ય માગતો મિતારો. મોઝમતો આ સુબસિદ્ધ ઘટ હિજ ચમત્કર્ષ એ તુગિ નીચે પડ્યો. તેનો કટકો ફલ પામે પડ્યો હતો. એ આ ઘટ કદી લાગ્યો નથી એક પચસના એટલા ૪૦ તેને ગોઠવી ગપ્પો છે.

કદા યો અને એક પત્થના ઝોટ્યા પર તેને રખાવો, તે આજસુધી એમ જ છે એ ઘટભાથી ઘટી અવાજગાળ્યો નથી એક તરફથી એ તૂટી ગયો છે તેમથી માણસ દાખન થઈ શકે એનું કાણુ પડ્યું છે એ ત્રોસો દુકડો ૧૧ ટન [૧૭૧ મણી] છે ઘટની ઊંચાઈ ૧૯ ફીટ છે વેરાવો (બાસ) ૬૦ ફીટ છે તેની ધાતુની દીવાલ બે ફીટની છે અદર ૨૦ માણુઓ નિરાતે ઊભા રી શકે તેમ છે

બાજુમા ખીછ એની એક ૨૦ ટનની તોપ-મહારાણી પડી છે ૧૫૮૬માં એ બનેલી પણ કદી ફાડનામા આની નહોતી બખ્ખે ટનના તેના ગોળા બાજુમા પડ્યા હતા તોપ ઉપર સુર નકશીગમ હતું પદરમા સે ૧મા આજુ લોહું ગાગવાની અને મુરેખ, વિરાટ ધાટ કરવાની શક્તિ રશિયનોમા હતી

કેમલીનનો દેખાવ કોઈ વાર્તાનગરી જેવા લાગે છે ઇટાલિયન પણ નહિ, મેક્સિકન પણ નહિ દિલ્હીમાંની પણ નહિ પણ એ સર્વનું કઈ ને કઈ તત્ત્વ ત્યાં દે માય છતાં આખું નવતર લાગે સ્થાપત્યરચનાઓ દારખાનાની પે' ત્યાં ફૂટી નીકળી છે જતજતના ધુમ્મટો, અણીદાર મિનારા, છંપરો, છબીઓ બધું ખરેખર નવું અને વિચિત્ર લાગે ઘડીમા આકારો ચડતો મિનની ચીમની જેવો, મિનારો દેખાય તો ઘડીમા નીચી શુકાઓ જેવા દરવાજા દેખાય આ જ રશિયન સ્થાપત્ય-તેમનું માનિક અને પ્રગતસ્વરૂપી સર્જન

યુરોપના લોકો એક કાળે હસતા કે રશિયામા તે વળી કળા હોય ખરી ? અને એમ એ પ્રગતના ઇતિહાસની અને રીતગતની અગ્ગણના કરતા રશિયો દુન્યાડની કે ક્રાન્સની નકલ છે એવા લોકો તે વળી મદાન બની શકે ખરા ?

સ્લાવોફીલેસ તેનો જવાબ આપે છે

“ખીટા ધી ઝોટ યુરોપમાંથી જે આપ્યું તેનો મદ પરિણામ નીકળ્યો તે અને સમગ્રએ છીએ એણે પ્રગતની પાતાની સસ્કૃતિ વિચરાની

હતી પણ અમારા નૂનાં સજ્જનો નૂઓ અમાર પોતાનુ એક પ્રકાર
સુ સ્થાપત્યસ્વરૂપ છે સિલ્પકળાનાં ગૃહીત-સ્વરૂપે પણ છે સુગોળનો
પણ રસિયાનાં જ કહી શકીએ એવા પડ્યા છે.

મોઝોન મધ્યવર્તી પુગણ વાસીવી મહિર ને ઝાર દિવાન
ટેરીમવના વખતમા એ ઈસલિયને બાધ્યુ હતુ તે આજ સુડી
એવુ ને એવુ જ તથ્યવાચુ છે કેમલીન મદની સામે મોટા
મેદાન વચ્ચે ઊભુ છે

કેમલીનના રાજમહેલોના સંગ્રહોમાં અન્ય ધાતુકામ અને માત્રીકામના નમૂના છે. સોળમો અને સત્તરમો સદી ગોસ્કોની કારીગરો માટે તેજસ્વી યુગ હતો. તેઓ થોડો વખત રૂંધાયા પણ હવે જૂની કડીઓ મેળવીને રશિયન કળાની પ્રતિષ્ઠા કરી રહ્યા છે.

કેમલીનના કિલ્લાની બહાર વાસીલી મંદિર છે. તે રશિયાની દરેક ચોપડીમાં જોવા મળે છે એટલે નજરે પડતાં જ અમે તેને ઓળખી શકીએ છીએ. આર ધ્વાન ધ ટેરીબલે કાઝાન મુલક જુલો તેની યાદમાં તે બધાં બન્યાં હતાં. તેનો બાંધનાર ઇટાલીયન હતો. નામ જણાયું નથી પણ કહેવાય કે દેવળ બધાં પછી ધરાને તેની આંખો ફેલાવી નાખી, જેથી બીજે ક્યાંય તે એવું બાંધી શકે નહિ અને એ માણસની એક જ અનન્ય કૃતિ તરીકે આ એક જ મંદિર રહે. પ્રતિષ્ઠા, ધર્માવધતા અને નિષ્ફૂરતાનો કેવો વિચિત્ર યોગ !

એ મંદિરને નવ ગુંબજો છે તેમનાં પ્રમાણ અને ઘાટ જુદાં જુદાં છે. રંગ અને નકશીમાં એ સર્વ એકમેકથી જુદા છે. દારદશનો પણ જુદાં. આખા બાંધકામમાં એશિયાની અને યુરોપની અનેક શૈલીઓ ભેળી થઈ છે. સુશોભનમાં પણ રાત્રું, પીજું અને લીલું ચિત્રકામ એક વિચિત્ર ભેદી સંવાદ જન્માવે છે. જે કળાનો મુસ્કેલ છે છતાં અન્ય ગોદિની જીભી કરે છે. બધું કામ માલિક લાગે છે. ધુમ્મટોમાં અનનાસની ભાત, થોરના ટૂંકની ભાત, બીજા નાના ગોળામાં અનાનાસ, લીંબુ, પાંચડીરાટ અને તે સર્વ ઉપર સર્પના પટા જેવા આકારો છે. આખી આકૃતિ fantastic (ચંચળ), સમુદ્રના કોઈ મત્સ્ય જેવી લાગે. અર્ધું મત્સ્ય, અર્ધું વિરાટપુષ્પ અથવા વનસ્પતિ, અટપટાવાળી પાંચડી અને અશક્ય એવા માપોનું સ્વપ્નસ્વપ્ન ભેઈ કવિઓ તેને "Most original in the World" એટલે કે "વિશ્વનું મહામોલિક ૩૧" કહે છે.

એ જ રીતે કિલ્લાની અંદરના ભાગનાં જવાં મકાનોમાં કંઈ ને

કઈ નાવીન્ય અને વિચિત્રતા દેખાય છે હિંદના કારીગરો ત્યા પહોંચ્યા હોય એવો પણ ભાસ થયો.

સ્થાપત્ય-ન્યનામા ઓછ એક જ ધાટમા કે રેલીમા સૌન્દર્ય મર્યાદિત નથી દેશના હવામાન માણસોની રેણુકિણી, મકાનના સાધનો, સામાન અને તે વાપરવાની પદ્ધતિ પ્રમાણે ન્થાપત્યમા વિવિધતા પ્રકટે દેશ પોતે જ આપણને બતાવી ચી છે કે વિવિધતા અને વિચિત્રતા સર્જનનો આગળ પડતો પ્રમાણ છે હવનની આવસ્થકતાઓ પ્રમાણે તે બધાની સાથે રાખી મેળ ઉપજાવવાની શક્તિ પ્રમાણે સૌન્દર્યનો અંશ પ્રવર્તે છે.

હારોના મહેલો ખૂબ શણગારેના છે બિજન્ટાઈન પદ્ધતિએ ચોક્કસ ખડોના ખૂણા પરથી કમાનો લાવી વચ્ચે ગોળાકાર છતો હનારેલી છે પણ અદરની નકશી અને સુશોભનમા લાગત ચડી જાય એમ વાન્યુ જાગના મહેલો રસિયાની હવા પ્રમાણે નાની બારીઓવાળા છે તેમા અજવાળુ લાવવા અમરખના જગડા પાંચી માગીના ચોખ્ખા મહેલો છે સારખમ પવગો અને ટેબલો જેમના તેમ રાખેલા છે પૂનાના પેશાઈ વાડાઓ જેવી જાડી ભીતો વચ્ચેથી બારણા અને દાદરો રાજમહેલનું બેઠી વાતાવરણ ઉપજાવે છે પરંતુ આજે ત્યા બધી ચીજો સમારકામ અને સજાવટથી એવી તો સમવાઈ છે કે જાણે મને જ બની હોય એવું લાગે !

સરગમા અને ઓગણીસમા સદીના જે મહેલોની વચ્ચે જાગના સ્થપતિઓએ એક નવો “કાલિસીન દોલ” બનુ ખૂબીથી જોડી લીધો છે વર્ષમા એક વાર સોવિયેટ રાજ્યના બધા રાષ્ટ્રીયો ત્યા મળે છે અને વડા પ્રધાન આ મહેલોમા ઘરો વખત વમે છે તેમજ રાજ્યમંત્રીઓ ત્યા થાય છે.

મહેલો જોયા પછી જારના સમયનાં વસ્ત્રો, વાહનો અને અન્ય પદાર્થોનું મુગ્રીઅમ જેવું એ કાણ જ સુસજ્જ અને વ્યવસ્થિત હતું.

અમે ત્યાં સોનાની કેટલીયે ગાડીઓ, રત્નગડિત અલંકારો અને વસ્ત્રો તેમજ લેખકની કલ્પના પ્રજ્વળત પહેરવે એવી અપાર સમૃદ્ધિ જોઈ. અંતરે એ પાત્રો અમે ત્યાંથી બહાર નીકળ્યા.

૧૫મી તો હૃદયલોક વખત-ચલ્ય મને પધારીમાં પડ્યાં પડ્યાં આરામ મેળવ્યો. સૌનાં મન પર હવે પ્રવાસના વગતાં પાણી વડી રહ્યાં હતાં. સાંજે જૂથ પ્રભાતે પાછા જવાના વીઝા (પ્રવેશપત્રો) મેળવવા જુદી જુદી એલચી દુકાનીઓમાં જવાનું હતું. ડૉ. કુમારખાની નેતાગીરી રાખી પહેલાં ફ્રેન્ચ એલચીને ત્યાં ગયા. કોઈ એકંત ખૂણે આવેલી અંધારાવાળી એ જગ્યા હતી. અમને જોતાં સેક્રેટરી ચીડાયો. બધાંને બહાર ઊભાં રાખ્યાં. બેસવાની ખુશીઓ પણ નહિ ! સ્ત્રીઓ માટે માંડમાંડ જગ્યા મેળવી. ધણી માથાફાડ પછી કામ ઊઠિયું. ઓરફીઅન કોન્સેલની ઓફિસ બધે થઈ ગઈ હતી. નાટક જોવાનું હતું તે સુઝતવી રહ્યું પણ રાત્રે હોટેલના એક ખંડમાં ટેલીવીઝન જોવા મળ્યું. લેનિનના જીવન સંબંધી એક નાટક ચાલતું હતું. લેનિનનું હાલનું ચાલતું પાત્ર અગ્રજ અલિનચથી પ્રત્યક્ષ થતું હતું. અમે રશિયન ભાષા સમજતા નહોતા એટલે જોતાં જોતાં આંખને થાક લાગવા માંડ્યો. આંધી હતું અને શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ અમારા ખંડમાં ગયા. ત્યાં જ્યાગરેન ગાય ફરી નિરાંતે મળવા આવ્યાં હતાં તેની સાથે અમે વાતો કરી. મારી પાસે ભારતીય રાષ્ટ્રગીતની રેકૉર્ડ હતી તે તેમને આપી દીધી. એવામાં “ઓગતેવ” પત્રના તત્રીએ આવીને મને જણાવ્યું. કે મેં કરેલો ડૉ. કીચુનો “ચેન્સીવ સ્કેચ” એમના પત્રમાં છપાયો હોવાથી મને તેનો ૨૦૦ રૂબલ પુરસ્કાર મળશે. શ્રી. રમેશચંદ્રે આવીને ડેલીગેશન તત્કીરી મોઝકોની “પીસ કમીટી” આગળ ચનાઈ સંયુક્ત નિવેદન વાંચી સંભળાવ્યું. તે પર ચર્ચા કરવા બીજે દિવસે સવારે મંત્રીના ખંડમાં બેઠા થવા જણાવ્યું.

તા. ૨૦-૧-૫૬ : મંગળવાર ; સવારે, ઠીક તહેલા ઊઠ્યા. સાડા

આક વાગે મનીઘડમા બધા અરોની સમા થઈ નિવેદનના કટલાક સમ્બો પર નર્ચા થઈ છેવે સર્વત્ર સમાધાન કરી એકમને નિવેદન તૈયાર થયું અને તે પછી સૌએ સકીઓ ફગી આ નિવેદનમા સ્પષ્ટતા અને પ્રામાણિયતા લાવવામા સ્વ. ગમતુના દેશાધ્યે બહુ કીસાવટભરી ચર્ચા કરી હતી. એ પછી “પ્રતિષ્ઠા”ની એકિસે જઈ મે ‘રોચ’ ના પુરસ્કારની મ્મ મેળવી હવે ફગલોનુ શુ કરવું એ પ્રશ્ન હતો જ્યાં મહત્તે અમને રસિસાના માગકો માટેની “સ્ટ્રાઈપ્સ ડિલ્મ” અને “પ્રોજે કટરો” બન્યા, જે ઉદરોગી અને સ્વચ્છ કામચા અમારામાના લખખમ ફગે ખરીયા.

બપોરે મોઝોના પ્રેસ ગિપારોની એક સમાર્મી બન્યા સમ્બો મશા તા પગ્ગપગ જોગમાત્ર થઈ અને અમે અમારું નિવેદન પત્રનારા સમક્ષ પેસ કર્યું તેમજે ‘સક્તિમત કેન્દ્ર’ક પછો પૂઠ્યા, જેતા તે તે વિવરના જાસકાત અમાગ મિત્રોએ જનામો આપ્યા. શ્રદ્ધામાતાએ પણ રસિધન પ્રજાને અજાતે આવી મને પૂઠવામા આવ્યું કે “ભારતના કલાકારા શાનિધ્યાર માટે શુ કરે છે ?” મે જવાબ આપ્યો કે ‘ભારતની કલા પ્રાનીન કાગથી શાનિતા જ સ્વરૂપોમા આમળા રહી છે એ નમ્મર શુદ્ધ, ‘નિમૂનિ વગેરે આનેખનોમ છવતની શાનેનુ કાર છે પણ આજની જગતની પરિસ્થિતિમા ભારતનો કલાકાર હજી પૂર્ણ સજાન થયો નથી હા, અમારા ‘કાર્ટુનિસ્ટો’એઆ બામતમા નફા ખોરી, હુદપગ્ગતી અને વગરો પ્રતિ ઠીક ઠીક ચેતરસૂરી આપી છે’

ત્યાથી ફૂગી આપ વાગે હોટલ પર પહોચ્યા ત્યા ખમર નખ્યા કે નેસ્કો શાનિ અનિતિના સમ્બો માયે ગમે છેવડનો જોજન સમા બ દ્યો છે, તેમા જઈ પહોચવાનુ છે એવે સામાન બાધવાનુ અર્ધું પર્ધું પતાવી અમે ત્યા પહોચી ગયા.

મોરકો શાનિ સમાને સાથે અમારા છે ત્રા મિત્રપત્રુ એ મોત્તન હુ તેમા અમને મગવા માટે કલાકારો, વિદ્વાનો અને શાને સમિતિના

શ્રી. ખિનય રોય—શ્રી જ્યા રોયના
છવનસાથી, કવિ, નાટ્યકાર, લેખક
અને ગાયક

અમ્ર સભ્યોની મોટી હાજરી હતી. હોટેલના મુખ્ય બોજનગૃહમાં ગદારના લોકોની આવળ ચાલુ હતી એટલે આ પ્રસંગ માટે એક જુદા જ ખંડમાં વ્યવસ્થા થઈ હતી. હોટેલના વ્યવસ્થાપકોએ પણ ખડુ મહેનત લઈ ખંડમાં ફૂલદાનોની તેમજ ખીચ શોભા વધારી દીધી હતી. અમને દરેક જણને એક એક રશિયન મિત્રની વચ્ચે જગ્યા આપી. મારી બાજુમ એક પ્રખ્યાત ચિત્રકારનાં પુત્રી હતાં, જે અંગ્રેજી બોલી શકતાં હતાં. તેમણે પોતે જ પોતાની ઓળખાણ આપી અને પછી પોતાની બાજુમાં બેઠેલા

પોતાના પતિનો પરિચય કરાવ્યો. એ સજ્જન બાલસાહિત્યના સર્જક હતા. તેમણે મને પોતાની રચેલી એક ચોપડી આપી. આ વખતે બોજનમાં શાકાહારી અને આમિષાહારીનાં ટેમણ જુદાં નહોતાં એટલે ‘ખાવાનું’ શરૂ થતાં શિષ્ટાચાર મુજબ મેં બાજુનાં બાનુને રકાબીઓ ધરવા માંડી, જેમાંથી પોતાને જેવું તે લઈ લેનાં. પણ મેં જ્યારે અમુક વસ્તુઓ ન લીધી ત્યારે તે સમજી ગયાં કે હું સુસ્ત શાકાહારી છું. આથી તેમણે રકાબીમાં લીધેલી વસ્તુઓ પડી જ રહેવા દીધી અને

ખાધી નહિ ! તેમની આંત્રી, જીઆં સદ્ભાવના અને સમગ્રશક્તિ જોઈ
હું ખરેખર આશ્ચર્ય પામ્યો. જે દેશમાં પાંડોશીની કાગણી માટે આંત્રી
દરકાર રખાય ત્યાં કોઈ કેટલા કે વેમનસ્ય ન નથી રહે. એમણે ખાતાં
ખાતા ધણી રીતે પ્રસંગને રસમય બનાવવા વાતો કરી. છેવટે તેમના
પતિને કામ હોવાથી ઉતાવળે જવાનું હતું. એટલે એ બેઠેએ વિદાય
લીધી પણ એ યુવાન પતિપત્ની પોતાનાં વિવેકની મુદ્દર જાપ મૂકતાં ગયાં.

ભોજનસમારંભ તો લાખો આંધો. છેલ્લો દિવસ અને છેલ્લો
પ્રસંગ હોવાથી શાંતિસ્થુષ્ય કવિઓ તિક્તોત્તેવે પહેલાં રસાયન કલાકારોને
કંઈ રજતુ કરવા કહ્યું અને “સારી જાહેરિ અન્યાં હિદોસ્તાં હમારા”
એ ગીત એક રસાયન, યુવાનનાં ગુણાભાષી શુદ્ધ ઉચ્ચારે અને કોઈએ
ચોકસાઈથી પૂરી દરેક ગવાતું સાંભળી એમ તો હું યદ્યપિ મયા. એ
જાનાર યુવાન એ પછી તો હિંદમાં આંધ્યા હતા અને પોતાની કંપાનો
પરિચય ભારતવાસીઓને આપી ગયાં છે. શ્રી ગીતા અલ્લિલોક દાગોરુ
ગીત ગાયું. શ્રી મિનજી ગાય અને તેમનાં પત્ની જ્યાં રોય પણ આ
જલસામાં હતાં. બિનચૂં રાયનાં ગીતો આપણે બંધાળના સંગ્રહ મંડ-
ળની ટેવ ન ખાધ તે વખતે સાંભળ્યાં છે. એમણે મોસ્કોનાં સંગીતપ્રેમી
યુવાનોને ધણાં ભારતીય ગીતો શીખવ્યાં છે આ વેળા એમણે હાંવરાના
ખવાસીઓનું એક ગીત ગાયું. પત્ની સુવામીનાં સંભોષણો સદૃશ થયા.
પ્રમુખ આગળી બીધે કે નામ બોલે તેણે જીભા યવાનું હતું. અને સાથે
તરજુમો કરનાર રમણ સ્વેભાવના દુહારી પણ તૈયાર થઈ જતા. છેવટે
શ્રી ચન્દ્રે સંભારી સંભારી દરેક જણની પ્રશંસા કરી આભાર માન્યો
તે વખતે તેનું મંત્રીપદ ખરેખર દીપી જાણ્યું.

પ્રમુખે દરેક જણને અમારા પ્રશંસમાં લેવાયેલા ફોટોગ્રાફોનો સેટ
અને અમારામાંની દરેક બક્ષિને તેના મુલ્ય પ્રમાણે અડેકી ભેટ આપી
મને રસાયન ચિત્રકારોને એક અતિ મહત્ત્વવાન મિત્રસંપૂટ આપ્યો.
એ વખતે શાંતિસમિતિના મંત્રીએ કોંગ્રેસના બાવ “પાયોનિયરો”

તરફથી એક મેટ આવી છે કહી એક ચેગી ખોલી તેમણી લાલ રમના
રૂમમાં નીકળ્યા સાથે તેમનો સંદેશો કહી કે "અમારા બાળકોની"

અમારી વિદાયના દિવસે સાજો
વિદેશ ભાષાવિદ્યાલયમાંથી મળવા
આવેના હિંદીના પ્રોફેસર
તેમણે શુદ્ધ હિંદી ભાષામાં વાત
કરી અને હિંદી-રશિયન શબ્દ-
કોષ તૈયાર થઈ ગયાના ખુબ
આપ્યા તેમણે હિંદ સાથેના
રશિયાના પરિચયોની તેમજ
અવાસીઓ વગેરેની વાતો
અમારી સાથે કરી

આપ હિંદી શાસ્ત્રોને સનામ છે અને જુસ્સો નહિ ! એમ કહી
અમારા દરેક જણના મગામ આંકેક લાન રૂમાન બાધ્યો આ વખતે
કોઈ લગનમાં વેવાઈની આપેની પાવડીઓ બાધેના જનીયા જેવા સૌ
સાચ્યા

દૂટા પડતી વખતે દરેક જણે પરસ્પર ખૂબ બાવથી હાથ મિલા
વ્યા અને અમે અમારી રૂમા પહોંચ્યા ત્યાં શ્રી રમણભાઈએ તો
સામાન તૈયાર કરી ગયો હતો એ જ વખતે મેં "ગુજરાતની બહાદુર
યુત્રી" જાત મેળવો એક્ય કર્યો અને તેમના પતિ આવ્યા તેમનો પણ
એક્ય કર્યો પછી મોડી રાતે સામાન બાધવા માડ્યો સામાન વધી
જતો હતો મંદૂ ઠંસાપસૂ કરી તે બાંધી લીધો ત્યાં સાંજ ત્રણ વાગ્યે

જ્યેષ્ઠાનની ધંડી રણુડી હડી. રંધુખાઈ જાગી ડેડ્યા. તરૂ મેં સાફ કરી, કપડાં પહેરી, સામાન ફરની બહાર લાવી નીચે ગયા. એ વખતે પણ મહેમાનો. માટે ચ્હાનાસ્તો તૈયાર હતાં.

બધાનો સામાન મોટાગેમાં ચડી ગયો. ઠંડી પૂજા લામતી હતી પણ મોટાની અંદર ગરમ હવા આવવાની ગાંડવણ હતી તે ડાહવરોએ ચાલુ કરી. અધાગેમાં બરફના ઝાગો પર દોઢ કલાકમાં ૩૨ માણસની મુસાફરી કરી 'એ-પાર્ટ' ઉપર પડેલ્યા અને એકદમ મંદાનમાં દાખલ થઈ ગયા. કમરની નામની વિધિ થઈ ગઈ અને અમારો સામાન પસાર થયો. મારા કેમેરામાં ફિક્ષમ છે કે નહિ એમ મને ખુશ્વામાં આવ્યું. મેં હા દહી એટલે એક એફિસર કેમેરા લઈ ગયો અને ડાઈ ફ્રમમાં જઈ જોયું તો એક જ નંબર પારેસો હતો એટલે કેમેરા મને પાછો આપવામાં આવ્યો. ધનુ મુસાફરોની 'ડેવેલપ' કર્યા વિનાની ફિક્ષમ જપ્ત કરવામાં આવે છે અને તપાસ પડી જ પાછી અપાય છે.

આ વખતે રસિયાની શાંતિ સમિતિના પ્રમુખ, મંત્રી તેમજ અમારા દુભારી મિત્રો અમને છેલ્લી વિદાય આપવા ત્યાં પહોંચી ગયા હતા. એકે એક જણ સાથે હાથ મિલાવ્યા, બધે જરી એટલા દુભારી બહેનોની આંખ બીની ધવેલી લાગી. એ વિદાય અમને સૌને વસમી લાગી.

વળતા વાયરા

[૧૮]

૧૭મી ૬-૨૦ મિનીટ વિમાન ઉપડ્યું. કલાક રૂંધી તેટલે અને સૌ દરી જ ગયા લાગ્યા. હાથપમનાં આંગળાં મળી જતાં લાગ્યાં.

પણ પછી વિમાનના યત્ર-
માથી ગરમી અંદર ફૂંકાવા
લાગી અને સૌ હાલવા લાગ્યા.
નવ વાગ્યે મીન્ડક આગળ
વિમાન નીચે ઊતર્યું. અગ્નિ-
હમા વાત કરતાં ત્યાંના
શાંતિસદસ્યે અમને ઊતરવાની
વિનંતિ કરી. એક બસ વિમા-
નના દાદર પાસે જ લાવીને
ઊભી રાખી અને તેમાં બેસાડી
૧ માઈલ જેટલે છેટે આવેલા
એક રેલ્વેસ્ટેશનમાં અમને લઈ
મથા. ત્યાં મ્હા નાસ્તો મળ્યાં.
છેકે ઝાંપા મુધી પણ મહેમા-
નની બરદાસ્ત કરનાર સોવિ-
યેટ પ્રજાને દરેક જણે ધન્ય-
વાદ આપ્યા. કસાક પછી
વિમાનમાં બેસા. હજી ઠંડી
હતી પણ હવે અમને કશું
કંઈ જણાયું નહિ. દોઢ વાગવા
આગ્યો. ત્યારે તો ગરમી
ધર જેની થઈ ગઈ હતી.
ઓવરકોટ અમેરામ્ને ચકાવી
સૌ નિરતિ લાંગા થઈ સ્વ-
ચ્છના 'માણતા હતા.

'સાડા બાર વાગ્યે મુઝા-
ગેટ આગળ વિમાન ઊતર્યું.

“આટીસ્ટ ધૂનીઅન”ના મંત્રીમંડળ
સાથે અમારી સમૂહ તસ્વીર. વચ્ચે
સ્વ રમણલાલ દેસાઈ ઊભા છે.

દગેરીની દહમ્મી અને આતી ગયા હતા. પોલીસ આતીને અમારા ‘પાસપોર્ટ’-
 સ્લિપ’ગઇ અને અમને ઊતરવા દીધા. ત્યાંના ‘એર પોર્ટ’માં સુધાના
 અને સાદાઇ હતાં પણ કોઇ માણસો મને નહિ, કારણ કે અમારું
 વિમાન ટાઇમ બદલાયું હતું. એક માટે રેસ્ટોરાં પણ બંધ હતું. ટેમસ
 પર દગેરી બાપામાં જાપેક્ષ પોર્ટ રશિયન જાણ પડ્યાં હતાં. જેમનેમ
 એક ક્યાક વીતાવીને અમે વિમાનમાં ચડી ગયા. આ વિમાન ખાસ
 અમારા માટે જ હતું એટલે ‘એર પોર્ટ’ના ધારા મુજબ ત્યાં કશું
 ખાવાપીવાનું તૈયાર હતું નહિ. છતાં અમે જોયું કે અમારા રશિયન
 મિત્રોએ ચીવટ રાખવામાં બાકી રાખી નહોતી. અમારા ફરેક જતૂની
 અમેગઈ પર એક સીમેશનની કોથળામાં અકેક નારંગી, લીંબુ, ચોકળેટો,
 પીપરમિન્ડો, મિન્ડ્રિયો તેમજ એક અને ચીઝ ભરીને મૂકી દીધાં હતાં.
 જરૂર પડશે તો ખાઈશું એમ વિચારી અમે તે રાખી મૂક્યાં. પણ ત્રણ
 વાગ્યે તો વિમાનની રૂબાગી રખવાએ અમને જણાવી દીધું કે વીસ
 મિનીટમાં તો અમે વિયેના ઊતરી જઈશું.

“એર પોર્ટ” બધાં સહેરાથી માંધેલાં અંતરે હોય છે. અહીં
 વળી રશિયન એર પોર્ટ જુદું હતું. વિમાન ઊભું રહ્યું ત્યાં સુધી
 ખજર પડી નહિ કે ક્યાં આવ્યા. આરે તરફ ખરફનો જ કિત્તાર
 દેખાતો હતો. નજીકમાં જ એક નાનું મકાન હતું. અમે હાથપાકીટો
 લઈ ત્યાં પહોંચી ગયા. ત્યાં કોઇ જ નહોતું. એક રશિયન પોલીસ
 આસપાસ નજર રાખતો ફરતો હતો. અમારા દિસાએ ૩૧ વાગ્યા
 હતા પણ વિયેનાની ધડિયાગમાં ૨૧૧ થયા હતા. એ મકાનમાં એક
 ટેર્મિન હતો. તે પર નંબર મેગરી અને શાંતિ સમિતિની એફિસમાં
 ટેર્મિન કરવા ધાર્યું. પણ ત્યાં તો એક મોટી બસ પૂરપાટ અમારા
 તરફ ધસી આવી અને જોઈ. બસ પાસે આવતાં તેમાંથી અમારો
 વિયેનાનો ફુલાઈ મિત્ર મેનકેડ અમને આવકારની સલામી આપતો
 ઊતર્યો. તેની સાથે એક પીત્તે વૃત્તાન પણ હતો. અમે સો હોંલિયા

આવી મયા. વિમાનમાંથી બધો સામાન ઉતારી લીધો અને પછી
અમલે સોને બેસાડી બસ દંકારી મૂકી.

કેટલી પિન્નવાર સુધી, શહેરની નિરાશ્રી દેખાય નહિ, લગભગ ૨૮
માસથી અસે, કામમાં પછી વિધેનાના, પરં આઝ્મા, ચારેક સાથે શહેરના,
મોહા રસ્તાઓ વચ્ચેથી પસાર થઈ, "હોટેલ સેન્ટ્રલ" આગળ બિતર્યા,
હોટેલના એક પહેલવાન મનુરે, સામાન ઉતાર્યો તેને ઘાગીના, દીક્રુ એક,
સિલિંગ એટલે ૩ આના પ્રમાણે ચૂકવ્યું.*

હવે અમે શાંતિ સમિતિના મહેમાન નહોતા. એટલે અમારે ખર્ચ
રહેવાનું હોવાથી, મેનફેડે આ એક સસ્તી હોટેલ માંથી કાફી હાજી
તેણે મેનેજર સાથે વાન કરી દરકને, મીંગલ રૂમ મળે તેના, સવારના.

ડૉ. જી. સી. કુમારપ્પા, ગાંધી
વાદી અર્થશાસ્ત્રના વિચારક,
અમારો સાથે હતા તેથી.
અમારો અવલોકનોની અને
માહિતીની કસોટી થતી અને
અમે કદરમાં પ્રમાણ સાચવી
શકતા. ગાંધીયનવાદ ઉપરનો
એમનો વિચાર પરિવર્તનો
વાર્તાવાપ પ્રભાવશાળી બન્યો.
હવે સોવિયેટ પ્રદેશમાં તેઓ
ખીજ વાર આવતા હોવાથી
અમને ખૂબ માર્ગદર્શક મળ્યા
હતા.

ડૉ. જી. સી. કુમારપ્પા,

નામ્તા સાથેનો ૩૮ શિલીગનો દર કરાવી આપ્યો.

શ્રી. કુમારાપ્પ ની સાથે હું અને રમણભાઈ “એર ફાન્સ”ની ઓફિસમાં ગયા. જુવાન ક્લાર્કોએ વિનયથી કહ્યું કે “પેરિસની ઓફિસને ખૂબ્યા વિના ટિકિટો રીઝર્વ કરાય નહિ. આથી અમે નામો લખાવ્યા અને હોટેલનો ટેમફિન નંબર આપી પાછા આવ્યા. એ ૫.૮૧ અમે પાછા ફરકમાં આવ્યા અને રમણભાઈએ ટ્રાવેલીંગ એજંટી પાંચ પૌંડના ઓન્ટ્રીઅન શીલીંગ લીધા.*

અમે હવે યાદી ગયા હતા એટલે ટેકસી કરી પાછા જતા હતા. ફરકની ઓફિસમાંથી અદામાતાને સાથે લીધાં. અદામાતાને હિંદમાંથી તેમના શુનેચ્છક વળત ટિકિટનાં નાણાં અહીં મોકલવાના હતા તે આવ્યાં ન હતાં તેથી મજબૂરમાં હતાં. ખીજા કોર્નની પાસે વધારે નાણાં ન હતાં. વળત ટિકિટમાં ફરકો જ હતાં. હોટેલમાં પહોંચતાં માયતીએન બેટેકરે કહ્યું કે તા. ૪થીએ એક વિમાન પેરિસથી હિંદ જવાનું છે. તેમાં એક જગ્યા બાકી હતી તે તેમણે પોતાને માટે રીઝર્વ કરાવી લીધી હતી. દરમિયાન મેં અને ડૉ. કુમારાપ્પાએ બારતી દ્વાવાસમાં ટેમફિન કર્યો મેં કામાણી કંપનીવાળા શ્રી. પેરોસને ટેમફિન કર્યો તે જણાવું કે તેઓ હિંદ ગયા હતા પણ તેમના બવા જમાઈ મિ. રૂદ્રોદે તુસ્ત આશ્ચર્યથી જવાબ આપ્યો અને ખુશાલી બતાવી તેમજ ખીજે દિવસે ઇસ વાગ્યે મળવાનું નક્કી કર્યું.

તા. ૪ પહેલાં ટિકિટ ન મળે તો વિયેનામાં શું કરવું અથવા પેરિસ જઈ રાહ જોવી તેના વિચારથી નિરાશ બનેલા હોવાથી તેમજ યાક્યા હોવાથી અમે બહાર જવાની જગ્યા ઇચ્છા કરી નહિ હોટેલ-

* ૧ પૌંડ=૨. ૧૩-૮-૬=૭૬ ઓન્ટ્રીઅન શીલીંગ

૧. ૩પિગો=૫૫૦ ઓન્ટ્રીઅન શીલીંગ. ૧ ઓન્ટ્રીઅન શીલીંગ=૩ આનાલ

મઝી બેઠ અને મહા મંગારી હું અને રમણભાઈ વહેલા નિદ્રાને આંધીન થયા. ડૉ. કુમારખાએ ડૉ. રામસ્વામીને ફોન કરી તેની મોટર મંગારી હતી તેમાં શ્રદ્ધામાતા પણ પોતાની ગોઠવણ માટે સાથે મળ્યાં. તેમણે તો વિમાનમાં પૂજા પણ ફેંચી નહોતી અને કંઈ ખાધું પણ નહોતું ! પગીથી જનબંધુ દે ડૉ. સ્વામીને ત્યાંજ તેમના ઠાકોરજી અને પેટની પૂજનની સગવડ થઈ શકી હતી.

શ્રદ્ધામાતા-પંજાબના ફાર્સી-ફગમાં જન્મેલા એક સનાતન ધર્મપ્રચારક. અનેક મુશ્કેલીઓ સહેતાં તેઓ શાંતિ પરિષદમાં આવ્યાં તેમજ શાંતિ આંદોલનમાં રસ ખતાવ્યો અને મોવિયેટ પ્રદેશોમાં પણ અમારો સંપૂર્ણ સાથ સાચવ્યો.

હું અને રમણભાઈ સવારના ત્રણ વાગ્યે જાગી ઊઠ્યા. એક બીજાના ખગર પૂછ્યા. સૌ વાતો કરતા પાછા ચાવીમા બિલા રહ્યા ત્યાં મેંકડ આવી અને સૌની રૂમમાં ચઢા, તાજી બેડ, મુગ્ગીઓ અને માખણ પહોંચાડ્યાં.

બરાબર દસ વાગ્યે મિ. ટ્રોલ્ક જાતે મોટર હાંકી લાવ્યા. તેમનાં પત્ની "ફ્લુ" થી બીમાર હતાં એ જાણ્યું. આથી તેમને વધુ તકલીફ ન આપવી એમ ધારી અમને ટિકીટ મેળવવા પૂરતી મદદ કરવા કહ્યું. ડૉ. કુમારખાને સાથે લીધા. તેમણે રામસ્વામી પાસેથી ચોટીક વધુ

માફિની મેળની હતી “એર કાન્સ” વાગાએ તો તા, ૪ની વાત પકડી રાખી હતી. પણ ઝુરીયથી “એર કાન્સ” લાખ મળે છે, એ, ડો, કુમારાપાએ સજાકુ અને મેલાને કબૂલ કરવું પડ્યું, કે એ રસ્તો છે, ખરો. તેણે ઝુરીયને ફોન કરી બપોરે જવાનું આપવા કહ્યું. મિ. રોડોડે,

પણ સાંજે મોટર લઈ આવવા કહ્યું અને અમને પાછા મૂકી ગયા.

બપોરે બાગ વાગે કુમારાપા પોતાની ફરમાયી બહાર આપ્યા અને કહ્યું “ચાલો, ક્યાંક જઈને ખાણું લઈએ” તેમને આમલો અનુભવ અને સાફ સાફ વાતચીત બહુ મદદગાર થયાં. અમે નીચે, કિચકી પડ્યા અને ખૂણા પગના એક રેસોર્ગમાં અમને ગરમ કાક, જાત વગેરે ખાવા મળ્યાં. જણ દીઠ લગભગ વીસ સિકીમનું ખર્ચ આપ્યું પણ તૃપ્તિથી જન્યા.

હોટેલમાં પાછા આવ્યા ત્યાં “એર કાન્સ”ના ફોન આવ્યો કે તમારી ચારે સિડિયા ઝુતીય, ડેરો, મુખર્ષ માટે રીજર્વ થઈ ગયું છે. અમે આનંદ પામ્યા. બપોરે સૌએ આરામ લીધો. ચાર વાગે પાસ-પોર્ટ, ફૂપનો વગેરે લઈ તૈયાર થઈ ગયા ત્યાં મિ. રોડોડે આવ્યા. મોટરની સલાય વગર અને બેગમિયા મિત્ર વગર બહાર ફરવું અમારે માટે મુશ્કેલ હતું. અમે “એર કાન્સ”માં જઈને જૂની સિડિયા રફ કરાવીને નવી તૈયાર કરાવી લીની. રમ્યામાં મજબૂતાઈએ ચામડાની પટ્ટીની દાઢ-થેલી વધારાની ચોપડીઓ ભરવા ખરીદી. છેવટે મિ. રોડોડે અમને જાત ખૂણે આવેલા એક રેસોર્ગમાં રસ માટે લઈ ગયા.

અમે બધા ખુસ હતા. ડો. રામસ્વામી સૌને મળવા આવ્યા હતા. બીજે દિવસે ૨૫૦ નેપાથ મુખાપ બોક્ષી સંવસરી દુલાવસમાં કિચક-વાની હતી તેમા સૌને નેતર્યા બદામાનાએ તેમને, ‘ચેન્ડ’ કંગોરી આપવા કહ્યું હતું. ખૂબ મેળમાં ચારી અમે નિરાશ, થયા.

૨૩-૧-૫૬ સવારમાં કમળાબાઈ, પટેલ અને વિનુભાઈ ચાલુ હોડન તરફ રવાના થયા. રોડોડે ફોન આવ્યો કે, માફે અને રમજી

બંગાળનાં એક અભિ-
નત સ્ત્રી-પ્રતિનિધિ
શ્રી. ગીતા મલ્લિક.
તેઓ થોડુંક રશિયન
બોલી શકતા અને
સમારંભોમાં મધુર કંઠે
ભારતીય ગીત ગાતાં

સાંપડ્યો તેમની સાથે બપોરનું લંચ લેવું. ગીતા મલ્લિકને પણ તેમણે
એ જ પ્રમાણે નોતરું આપ્યું હતું એની અગ્રે બપોરે બાર વાગ્યે
નીચે આવ્યા ત્યારે ખચર પડી. સ્ટ્રોલ આવ્યા એટલે અમે સૌ સાથે
જઈને એક રેસ્ટોરામાં જમ્યા. જમતા જમતાં રમણભાઈએ ઇચ્છા
ખતાવી કે રાણી કેથેરાઈનનો મહેલ જોવા જવું છે. લગા મિ. સ્ટ્રોલે
વાત લિપાડી લીધી અને જમીને અમે મોટરમાં લિપડયા.

હે'સઅર્ગ રાજવંશની રાણી કેથેરાઈનનો મહેલ સત્તરમા સદામાં
બંધાયેલો હતો. શહેરથી તે ઘણો દૂર હતો. લગભગ પચીસેક માઇલ દૂર
હતાં સ્ટ્રોલે આનાકાની વગર ત્યાં ગાડી લીધી. એ મહેલમાં હિદી
ચિત્રોનો એક ખંડ છે એમ મેં સાંભળ્યું હતું.

સ્ટ્રોલે એક બોમ્બિયાને લીધો. તેણે પહેલું જ અંમને પૂછ્યું:-

“મહેલ જોના માટે તમારી પાસે દેવનો વખત છે? બગાચ જોના મે
અ વાણિયા ધાય અને સાધાગણ રીતે જોના પે દિવસ” અમે કહ્યું.
“અમારી પાસે બે જ દના છે” તેણે મિ. સ્ટ્રોલ્ટને શી મનાવી એટલે
તેને વીસ શિરીય આપ્યા પછી તેણે કહ્યું ‘હવે ગેમાયા વિના મારી
સાથે અ તમા માટે હુ મધુ જનારીય હમ જ નહિ ડાહુ પકુ
મતિ વરાણી પડમે’ આ મહેલનો આગાના સીકી મહેલ જોલો
જ વિન્ના છે પણ જાવળી સગમ છે એવું મગજુ ત્યાની ંડી
અને બદની નકુ હો મંદમાના મોગ ખડો, દિવાનખાના, રિહાજ
ખામડપો, ખૂમ ચરુતારેવી અને ચીતરેવી છો, બીત પગી મોગી
તન્વીરો આ સર્વનું ઝોગખાણ બોમિરો નામ બોલીને આપને જાણ
અને અમે ફિલ્મ જોના મોઢ્યે તેમ જોના જોના ઝડપરી આગમ
વધીએ.

એક આખોય ખડ નીનાઈ કાગિતરીની નમ્શાદાર ચીજો,
ફનીયો ચિત્રો અને પાત્રેથી ભરેલો અને ચલતો હો ખીજો
એ ખ. હિંદી વગવડનો હો તમાના ચિત્રો મુમવાઈ અને મજરા
નમના જમીતા પ્રથમે હો એ ચિત્રો મઈએ ખાસ ફરમાવસથી
ત્યાની તમ્નીજોના માપમા મગ્યા હોય ગેમ લામનુ હુ શાકી વંભ
તની બાજનમાં આ મહેલ મોગન લખમને વચારી જાણ એટલી બધ
સામગ્રી ત્યા હતી.

નિયે ૧૧ યૂરોપની મગિતરીનું એક વામ છે ચામ અને મજા તો
ભાર વધી ગયા હતા એટલે અમે ૫ મ ગોલ્ડમા ખડમપા નિ. સ્ટ્રોલ્ટે
અમને વખત જો બાતરી દૂન સમા પેચાડપા તેમજ ૨૦ ત્યાની
પામે જ હોવાથી તેમને પકુ એ સગવડખુ થયું.

બાતરી દૂનવાવના એ ખડમાં વિનેનામા વચ્ચતા તમ્નીચી
વિગ લખના કેના વિગ થીજો, એમને ચૂરસો તેમ જીમની
મોઝ, તેમના વૃદ્ધ મગુથી અને કુમારી મોઝ પજ હા ૧૨ હાં દિવા

અસ લેતારી વિચેનાની બેચાં સમકારી સ્ત્રીઓ પણ ત્યા હતી નેતા
જની છત્રી આગળ તેમના વંશો જોડની મીલનગતીઓ મૂકી હતી પ્રથમ
ડો. રામચંદ્રામીએ નેતાજીની સ્મૃતિ જગાવતુ એક નાનુ ભાષણ કરું
પછી કુમારી બોલે પહેલા એક મીલનગતી સળગાવી એ પછી અમે
દરેકે એકેક મીલનગતી પ્રગટાવી આ વેળા શ્રીમતી બોલતી માની
આખગા પાણી આપી ગયા શ્રીમતી બોલ ખુબ દબ હતા કુમારી
બોલે સૌનો મીઠી ભાષામાં આભાર માન્યો એ પછી રક્ષાપાણી થયા

અમારી મડળીના એક સ્ત્રી-પ્રતિનિધિ,
દિલ્હીની એક પ્રસિદ્ધ શિક્ષણ સંસ્થાના
નિયામક અને બાળશિક્ષણના નિષ્ણાત
હાજરા બેગમ હતા

અને સૌ જુદા પડ્યા અમારી મડળીને હોટેલ પહોંચતી એક દ્રામ
પડી ત્યા પહોંચતા જણ્યુ કે શ્રદ્ધામાતા લડન જવાના છે રમણભાઈ
ખુબ થાકી ગયા હતા એટલે અમે તુરત સ્થળ મથા કહે તો જેમતેમ
વિમાનમાં ચડી જઈએ તો ઠીક, એમ મને પણ થતુ હતુ મહારાની
કહી ખમાતી નહોતી

રાત્રે ધારને માતાજી સાથે સવાદ કરતાં સાંભળ્યા તેમણે બન્નેએ
અમલભાઈ પામે આની માતાજીને લડન જવાની સગવડ કરી આપવાનુ
જણાવ્યુ

તા. ૨૮-૧-૫૪ સવારનો નાસ્તો પહેલા પતાવ્યો, દસ વાગ્યે
બહાર જઈ નીચેની દુકાનો જોવા ફર્યા રમણભાઈએ નમ્રી ઝડેરાતની
ચોડીક ચીજો ખરીદી બાર વાગ્યે હોટેલના હિસાબો પનાવી કુમારપ્પા
અને માદનીમેન સાથે અમે “એર ક્રાન્ચ ની ઓફિસે પહોંચ્યા સૌનો
સામાન ચાર ટિકિટોમાં સમાઈ ગયો ધાર, જનાની અને જોશી ઝુરીય

સુધી સાથે આવવાના હતા. ડો. રામસ્વામી 'ભગવા' આવ્યા હતા. પણ મેં તેમને આપેલા 'લાઠા'નાં ફોટોમાંથી લાગ્યા ન હતા. પાછળથી મોઢી આપેલા હતું. એર પોર્ટ પર 'લગા' માટે બસનું લોકું આપવું પડ્યું. કસ્ટમમાં પેડીઓ બોક્સી પડી હતી. છૂટ્યા તો ખરા. "એર ફ્રાન્સ"નું 'મોડું' વિમાન સામે હતું. પચાસ આણસને લઈ જનારું ચાર પંખાનું એ વિમાન હતું. તેણે સાણા પાંચ વાગ્યે જમને જૂરીય 'હિનાપો' મેં મારા 'ગુમ' થયેલા પાસેલની ફરિયાદ મૂકી. અમારે એક રાત અને એક દિવસ જૂરીયમાં રોકાવાનું હતું એટલે બસમાં બેઠી જમે 'શહેરમાં' મપા. 'જૂરીયના' એન્ટ્રસ રેલ્વે સ્ટેશન પાસે જ "એર ફ્રાન્સ" હતી. તેણે પોતાને 'ખર્ચે' સેન્ટ્રલ હોટેલમાં અમારા મુકામની ગોઠવણ કરી આપી. જૂરીયની સફાઈ, બરંડા અને સંપૂર્ણમાં પૂરવું શું ?

રાત્રે બહાર જોતા જોતા જૂરીયના 'તળાવ' સુધી જમે આવવા મપા. દુકાનો 'બંધ' હતી પણ દરેક દુકાનની "શા વિ-ડો"માં પ્રકાશ અને ગોઠવણથી 'રજૂ' ફેરવી વસ્તુમાં જોઈ વિવિધતા-ભર્યું પ્રદર્શન જોવાનો આનંદ થયો. સ્વીટ્સેનલેન્ડની અનેક "સ્ટ્રીટ" અને સફાઈદાર બનાવટો પાસે 'ધૂરાણ' અને અમેરિકાની બનાવટો ઝોખી લાગે.

"તા." રૂપ-રૂપે "સમારો" નાસ્તો લીધા પછી ટેસી કરી જમે નજરપર ટેનીની કન્યા 'રવિવાર' દોંડાળી 'બંગ્લો' બંધ હતી પણ એક જિનર 'સ્પોર્ટ્સ' પેસી સ્ટેન્ડી બાંધણી

"દિલ્લી" પાસેના એક 'સમ્યે' શ્રીયુત સંતેન્દ્ર મેનરજી "પણ" અંધારી મંડળીમાં હતા.

નજર કરી. સવારના પહોરમાં ચપ્પા છોકરાઓ લપસણા બેડા લઈ “રૂડી” (બરફ સરકણી) રમવા નીકળી પડ્યા હતા. એ તાઝગી અને ખૂબસૂરતીનો સમુદાય બેતાં આંખ ઢાંકે જ નહિ.

ફરીને આવ્યા પછી જરા આરામ લઈ સાડા બારની બસમાં ઝૂરીયના “ઐર પોર્ટ” ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં સરસ અને સસ્તાં ધડિયાળો મળતાં હતાં. રમકડાં પણ હતાં. અમે થોડીક ખરીદી કરી, ત્રણ વાગ્યે લંડનથી આવતા B E A વિમાનમાં બેઠા અને સાડા ચારે છનીવા પહોંચી ગયા. ત્યાં પોર્ટના રેસ્ટોરામાં જ ધામા નાખ્યા. અહીં રમણભાઈએ ધડિયાળ ખરીદ્યું. મેં મારા પૌત્ર માટે મોઢાનું ‘હાર્મોનિકા’ લીધું. અમે ત્યાં જ ખાણું લીધું અને ૭ વાગ્યે “ઐર ઇન્ડિયા” નું પાંચ એ-છનનું મોટું વિમાન આવ્યું. આ વખતે નવા ઉતાડેઓમાં ભારતીય પોશાકમાં એક વિદ્યાર્થીની ભેવામાં આવી. એ આપણા સેન્ટ્રલ કેમેરા કંપનીવાળા શ્રીયુત પટેલનાં સુમત્રી હતાં. શાળામાં રૂબૂ પડતાં એ ઘેર જતાં હતાં. કાલે સાંજે ઘેર પહોંચ્યું છે એવા સહજભાવે એક “પોર્ટમેટો” લઈ આવેલી ભારતીય કન્યાની એકાકી પ્રવાસ કરવાની હિંમતથી હું અને રમણભાઈ ખુશ થયા. “ઐર ઇન્ડિયા”ના વિમાનોની આવ અને સગવડ વખણાય છે. અમે તેમાં ગોઠવાયાં ત્યારે મનમાં ગોટી નિરાંત થઈ કે “હવે બહસવાનું નથી. આમ ને આમ હિંદ પહોંચી જઈશું.” પણ બાર વાગ્યા મુઠ્ઠી જાંઘ આવી નહિ. પેટ રસ્તો આપતું નહોતું પણ હવામાન અત્યુક્ત હોઈ કંઈ તકનીક જણાતી નહોતી.

સવારે અધારામાં ત્રણ વાગ્યે અમે ટ્રેનો ઊતર્યા. દીવાબતીથી ઝગમગતા “ઐર પોર્ટ”ના ખડોમાં લાંબા ઝાંઝાવાળા કાળા મીસરીઓ મોટા દાંત બતાવતા હસી હસીને સવાગો કરતા હતા. એથિયાઈ ખુશામદનો પહેલો દેખાવ બેનાં જરા કંટાળો લાગ્યો. ત્યાં ખીજ હલકી ભાતની ઠગાઈ અને મોદાઓ પણ ધાય છે એ જાણના મથ્યું. એક કલાક પછી ટ્રેનો છોડ્યું.

તા. ૨૬-૧-૫૬: “એર હન્ડીઆ” સરખું ચાલ્યું હતું હતું. બાર નાગે બંધા પેમેન્ટને માટે આવેલું પ્લામ્પીકની મોટી રકાનીમાં ફોટા, માખણ લગાડેલ છે, બીગીટ મોકલેલ અને દોરીનું સાદું પણ મ્યારિટ બોમ્બ હતું હવા જેવું નડેલું. એવો જ બપોરનો નાસ્તો અને સાથે મોસંખીનો રસ પણ આપ્યાં બંધી રીને પ્રવાસીની તબિયત ખુશ રહે એવી તજીબ દલી આવી. ચોપાનિયાં પણ હતાં બારી-ખંડી તો અમુક જ દેખાતો પણ હવે તો બામતનો કિનારો દેખાવા

પંજાબના રાજિન્દ્રના મેના સરહાર સુરખરિંદ પણ અમારા જૂથમાં હતા. પેકીંગ પરિવહન અમ બામ લેવા આવેલા પેકીંગનું ના ઉપ પ્રમુખ હતા. તેમ પાસ, વાનાનવેલ અને પ્રકાશક છે. તેમની પેટીક વાનગી, રસિયન પરોગાં હતાં હતી. પૂર્વકામમાં તેમને અમેરિકામાં એન્જિનિયરીંગની ડીગ્રી મેગરી હતી. સ્વભાવે નીકર અને સાહસિક છે.

હાથો નાગિયેરીનાં કાંડો, જમીન, રેકરીઆ અને અંગવાઓ દેખાવા લાગ્યાં સાંજે પાંચ ને વીસે સાન્ના ફૂળના “એર પોર્ટ” પર પણ મુકેલો. અમારા પરોચવાની તરીખ કે પહેલેવવાનો સમય અમે કોહને જણાવી શક્યા નહોતા. “પાસ પોર્ટ”ની તપાસ દરમિયાન કોહની પ્રામેયી છૂટા બે આના અગી મેં નારા મિત્ર યસવંત પાંડકને ઘેર

ટેલેફોન કર્યો. મારો પુત્ર નરેન્દ્ર કુટુંબ સાથે તે વખતે તેમને ત્યાં જ હતો એ ખરેખર અજ્ઞાત હતું. તેઓ તુરત આવે છે એમ જણાવ્યું. રમણલાલ માટે ચિંતા થતી હતી ધરના શા ખર્ચ હશે તેના એ ફક્કાટ કરતા હતા. પણ શ્રીયુત પટેલ તેમનાં પુત્રીને લેવા આવ્યા હતા તેમણે એમની જવાબદારી લઈ લીધી અને ટેક ધેર પહોંચાડવા સ્વીકાર્યું.

કસ્ટમની તપાસ ચાલતી હતી તે દરમિયાન મેં બહાર મારા પુત્ર ચિ. નરેન્દ્રને અને ગોતમ પાડકને આવી પહોંચેલા જોયા. કોઈ પણ પોર્ટમાં ન અનુભવેલી રોકાણ અને મૂંઝવણ આ ઘરઆંગણે અનુભવી. ડૉ. કુમારખાની સલાહ પ્રમાણે અમે એક એક નવી સીજ કસ્ટમના ભગતિયામાં લપ્પી જણાવી હતી છતાં મને ભેટ મળેલા રંગો ઉપર લાગે ભરવો પડ્યો. બાકી નિયમો મુજબ છૂટમાં મુકાયું અને આખરે વનનની ભૂમિ પર છૂટકારાનો દમ લેતા અમે પહોંચ્યા અને વિમાનયાત્રાની સ્વપ્ન સરખી આ કથા પૂરી થઈ.

ଅବନ-ଧୂତିଘାସ-ସିଂତନ

* શ્રી. કન્ડુલાલની આત્મકથા	યુગ્મજનના અર્ધી સહીના લા. ૧૪-૦
11	11
	સર્વાંગી ધડતરની ચેતનવંતી
	ચારસી લા. ૨-૫-૦
* ચરવડા આશ્રમ (ઈ. યાસિકના ગાંધીજી સાથેના પ્રસંગો)	૧-૧૨
* અક્ષરના હુરમત (ઈ. યાસિક દ્વારા કટાક્ષ પૂર્ણ નાટક)	૧-૦
* ભોળાશેઠનું ભૂદાન (" ")	૦-૮
* જીવન-વ્યોતિર્ધરે (વિદ્યાપ વિદ્યાનિધેની સાદસ કથાઓ) અ. ભટ્ટ ૩-૧૨	
* સંસ્કાર-વ્યોત (સંસ્કાર ક્ષેત્રના કલાકારોની પ્રેરક કથાઓ),	૫-૮
* અશોક ચક્ર (અશોકના જીવનના આવીર પ્રસંગોનું નાટક)	૧-૮
* ઇતિહાસની રંગભૂમિ (તેજસ્વી નાટકો)	૨-૦
* નૂતન શિક્ષણ અને મનોવિજ્ઞાન (બી. ટી. ના અભ્યાસીમાટે)	૬-૦
* લેનિન (તેજસ્વી જીવન) નરોત્તમ શાહ	૨-૮
* સ્ત્રીલેખ (જીવન) ભોળાશાહ ગાંધી	૦-૪
* કાર્લ માર્ક્સ (") શાંતા ગાંધી	૨-૮
* માર્ક્સ-એન્ગેલ્સ (")	૩-૦
* સંપત્તિનો સ્વામી (આધુનિક યુગની સમસ્યા) નરોત્તમ શાહ	૨-૮
* કેંગ્રેસની તેજછાયા (રજની પામદત દ્વારા)	૨
* રશિયાની કાયાપલટ (પ્રેરક પરિચય) ભોળાશાહ ગાંધી	૩-૦
* સામ્યવાદ (૪ થી આશ્રિત) (સરની પરિચય)	૧-૦
* લોકસવાઈ (રજ આશ્રિત) (વાસ્તવજીવનની નાટિકા) દીના ગાંધી	૦-૧૦
* હુતાશની શિ. રમેશજીની દ્વારા વાસ્તવ જીવનનું નાટક	૨-૦
* સતનાં પારખો (વલ્લુ દીક દ્વારા નાટક)	૩-૪
* ચીની મહાદૂત (તેજસ્વી જીવન) ચંદ્રમાઈ ભટ્ટ	૦-૩
* મે દિન	૦-૨
* સામ્યવાદ અને સદાચાર (કાલિનિન)	૦-૨
* સામ્યવાદ અને સંસ્કાર (લેનિન)	૦-૩
* ભાગો નહીં, બદલો (સદુચિત દ્વારા ચોટદાર સંવાદો)	૧-૪